REPETITORIJ
OPĆE POVIJESTI.

I.

STARI VIJEK.

SASTAVIO
Dr. MILAN PRELOG,
GIMN. PROFESOR.

SARAJEVO.
NAKLADA J. STUDNIČKE I DRUGA.

Stari se vijek

počinje najstarijim povjesnim vijestima i traje do početka velike seobe naroda (god. 375. posl. Is.) ili do propasti zapadnoga rimskoga carstva (god. 476. posl. Is.)

I. ODSJEK.

Povijest istočnih naroda.

A.

Egipćani.

Egipat je zapravo 1000 km. duga i do 20 km. široka dolina rijeke Nila. Južna mu je granica kod *Assuana* (*Sijena*), dok ga na istoku od arapske, a na zapadu od libijske pustinje dijele dva usporedna gorska lanca. Dolinu mu poplavi svake godine u isto vrijeme (od jula do oktobra) Nil. Kada se povrati u svoje korito, ostavlja sa sobom *mulj*, koji čini zemlju vanredno plodnom.

Da se nilska poplava uredi, kanali iskopaju, nasipi podignu, trebalo je zajedničkoga rada svih susjeda, a i glavara, koji će upravljati tim radnjama. Tako se razviše *općine*, *kotari* ili *župe* iz kojih se s vremenom stvoriše *dvije države*. Oko **3000.** ujedini te dvije države u jednu kralj *Menas* ili *Mena*. Glavni je grad te države

Memfis. Od njegovih našljednika proslaviše se gradnjama *piramida Keops* i *Menkara.* Ovo najstarije doba egipatske povijesti zove se *„Stara država“*, a obuhvata nekoliko stoljeća. Počela je propadati za slabih vladara, kada je porasla vlast župskih namjesnika. Digoše je *tebanski* kraljevi. Taj se dio povijesti zove do provale *Hiksa*: *„Srednja država“*. Ovo nije *despotska* nego *plemićka država.* Kraljevi se ne sahranjuju u piramidama, već u *grobnicama, izdubenim u stijenama.*

Između **2000.—1800.** srednja država najbolje cvate. Iskopano je jezero *Meris,* kojim se uredila poplava Nila i pustinjski kraj *Fayun* pretvorio u plodnu zemlju.
Na istočnoj strani jezera sagrađena je golema palača *Labirint.* Ovo blagostanje uništi provala nomadskih semitskih naroda u Aziji i zemljom zagospodovaše *Hiksi* t. j. *pastirski kraljevi.*

Oko **1580.** oslobode tebanski kraljevi Egipat od *Hiksa,* a *Teba* postade središtem *„Nove države“.*

1580.—1200. Nova država je najsjajnije doba egipatske povijesti. Egipat je sada *vojnička monarhija.* Kraljevi s imenima *Tutmes* i *Ramses* vojuju u *Nubiji,* a na istok sve do *Eufrata.* Grade sjajne građevine. S *Ramsesom II.* (oko 1300. god.) prestaje egipatska osvajalačka politika.

Oko **1200.—665.** propada država radi unutrašnjih razmirica, te na kratko vrijeme zagospodovaše njom *Etiopljani* i *Asirci.*

Oko **665.** oslobodi Egipat od Asiraca pomoću grčkih plaćenika *Psametik.* Glavni grad postade *Sais* („Saiska država“.)

604. poražen od Babilonaca Psametikov sin *Neko* kod *Karkemiša,* kad je htio obnoviti vlast nad nekadašnjim azijskim pokrajinama.

525. bitka kod *Peluzija* Egipat pokori perzijski kralj *Kambiz.*

Kultura. a) *Vjera. Nil* je bog *Hapi. Set* bog tmine i suše. Bogovi svjetlosti i sunca u svakom gradu drugi, u svakoj župi drugi. Tako u *Memfisu Ptah,* u *Abidu Osiris,* u *Tebama Amon.* Nada sve štuju boga *Râ ili Re.* Ovoga su kasnije stopili s Amonom i prozvali *Amon-Ra.* Egipćani drže, da bogovi borave i u nekim životinjama, pa zato štuju *krokodila, mačku, šakala, feniča* (ostaci *fetišizma*). Najviše se raširilo štovanje crnoga bika *Apisa.* Egipćani vjeruju u život poslije smrti, ali tijelo mora biti sačuvano (*mumije*).

b) *Znanosti i umjetnosti.* Egipatska knjiga jedna je od najboljih u starom vijeku (basna, priča, ep). Od znanosti njeguje se *zvjezdarstvo.* Dosta se rano razvilo *liječništvo* (*očne bolesti*). U graditeljstvu nije ostavio nijedan narod toliko i tako golemih spomenika kao Egipćani. *Piramida* je bilo u svemu 70 i to na zapadu od *Kaira. Kufu-ova* bila je visoka *146* m. Najveličanstveniji je hram boga *Amon-Ra-a* u Tebi. Kiparstvo voli golemo, nema u kipovima ni miline ni života grčkih umjetnina. Najznamenitija

su djela *sfinga* (kip boga *Harmakisa* u spodobi lava s čovječjom glavom) i t. zv. *Memnonovi* kolosi kod *Medinet Abu-a* nedaleko od Tebe. Predočuju kralja *Amenofisa III.* Danas su još visoki $15^1/_2$ metara.

Obelisci su tanki 20—30 m. visoki četverouglasti stupovi od jednoga kamena. *Slikarstvo* se odlikuje živim bojama, ali ne poznaje ni *perspektive* ni *sjene.*

c) *Materijalna kultura.* Egipćani su daleko dotjerali u obrtu. Osobite su im radnje od kova, gline i drva. U fajansi i staklu učitelji su Grcima i Feničanima. Bili su na glasu i sa svoje tkalačke umjetnosti. Izvanjoj velikoj trgovini otvori Egipat istom *Psametlk. Neko* dade kopati kanal, koji će Nil spojiti s Crvenim morem. Započeo je taj posao *Ramses,* a dovršio *Darej.* Na zapovijed Nekovu oploviše fenički mornari Afriku.

B.

Babilonci i Asirci.

Babilonija i *Asirija* zapremale su krajeve u porječju srednjega i donjega *Eufrata* i *Tigrisa.* Babilonija je zapremala južni dio, današnji *Irak-Arabi* i bila je na glasu u starome vijeku radi svoje plodnosti. (Poplave Eufrata i Tigrisa, gradnja kanala i jezera). *Asirija* je gorovita zemlja, današnji *El-Džesire.* Glavni gradovi *Babilon* i *Niniva.*

Prastanovnici Babilonije su *Sumerani* s *Akadijcima.* Neda im se odrediti rod. Osnovali

su babilonsku kulturu, uredili poplavu, iznašli pismo i t. d. Nestalo ih je među *semitskim* došljacima potkraj 4. tisućljeća

Oko god. **2800.** spominje se sjeverno-babilonski ili akadski kralj *Sargon.* Uz tu akadsku državu spominje se na jugu država *Sumer.*

Oko **1900.** sjedini obje ove države sa sjedištem u Babilonu zakonodavac *Hamurabi.* Babilonija je gospodovala i Asirijom.

Oko **1500.** oslobodiše se Asirci babilonskoga gospodstva, a oko **1200.** pokoriše na kratko i Babilon. U 9. i 8. vijeku postade Asirija *prva azijska velika vlast,* koja je obuhvatala cijelu Prednju Aziju osim Male Azije i istočnoga Irana, a neko vrijeme i Egipat.

721. god. raselio je *Sargon Izraelce* po Mediji i Mesopotamiji (izraelsko sužanjstvo).

606. sruše *Haldejci* pod *Nabopolasarom* i *Medijanci* pod *Kijaksarom* asirsku državu. Pobjednici sruše Ninivu, a državu podijele tako, da je Tigris postao granicom između *medijske* i *nove babilonske ili haldejske države.*

604.—561. vlada Babilonijom *Nebukadnezar.* Podigao ju je do velike vlasti.

586. razori Nebukadnezar *Jerusalem,* a narod odvede u *babilonsko sužanjstvo.* Nebukadnezar obnovi Babilon, sagradi sjajnu kraljevsku palaču, t. zv. *viseće vrtove,* iskopa veliko jezero kod *Sipare* itd.

539. god. osvoji Babilon *Kir.*

Kultura. a) *Vjera.* Vrhovni sunčani bog *Bel,*

žena mu je *Bilit*. Uvelike se obožava *Istar*, božica zvijezde Venere. Haldejci se klanjaju zvijezdama. Začetnici su *astrologije*.

b) *Znanosti i umjetnosti*. Najstariji pismeni spomenici pisani su *sumeranskim jezikom*, a *klinovim* pismom. Imade lirike i epike. Znanstvena knjiga obuhvata zvjezdarstvo, matematiku, poviiest, zakon i teologiju. (Asurbanipalova biblioteka. Asurbanipal vlada od **668.—626.**) U zvjezdarstvu znali su unaprijed izračunati pomrčinu sunca i mjeseca. Poznavali su pet planeta, kojima su dodali još Mjesec i Sunce. Svaki planet ima svoga boga i svoj dan u sedmici. Ustanonovili su *ekliptiku* i razdijelili je na 12 dijelova (*zodijak ili suncopas*) U graditeljstvu služili su se krhkom građom: na suncu sušenom opekom. Hramovi su im piramide od sedam katova. Najviša kula je svetište božanstva, ali i zvjezdarnica.

c) *Materijalna kultura*. Osobito se u Babiloniji razvila velika industrija. Na glasu bijahu vunene i pamučne tkanine, krasna vezena i obojena odijela, mastila, mirišljive pomasti, keramičke, zlatarske i rezbarske radnje. Vrlo živa trgovina i promet doveli su Babilonce do stalnih *mjera* i *uteza*. (rif, stopa, palac.)

C.

Izraelci.

Palestinu dijeli *Jordan* na istočni i zapadni dio. Zemlja Jordanu na zapadu dijeli se na *Judeju s Jerusalemom*, *Samariju* i na *Galileju s*

Nazaretom. Zemlja Jordanu na istoku jest *Pereja*. Najprije su nastavali Palestinu semitski *Kanaanićani*. Plodnost zemlje domami njihove najbliže srodnike *Izraelce* (tako se sami nazivahu), koje starosjedioci prozvaše *Hebrejima*. Ime Judejci potječe od plemena *Juda*, a nastalo je poslije povratka iz babilonskoga sužanjstva.

Oko **1900.** doselilo se po sv. pismu iz haldejskoga *Ura* jedno hebrejsko pleme u Kanaan pod vođom *Abrahamom*.

Oko **1830.** iseli se radi gladi u Kanaanu njegov unuk *Jakov* u Egipat i nastani se istočno od nilske delte u zemlji *Gosen*.

Oko **1398.** kad su Egipćani stali Izraelce tlačiti, ostave oni pod *Mojsijom* i *Aronom* Egipat, te poslije teška života u pustinji (na *Sinaju* su *dobili zakone)* stigoše u obećanu zemlju. koju su morali osvojiti. Zemlju razdijele među 12 plemena, a samo trinaesto (*Levijevo*) bude naseljeno među ostalim plemenima. Doskora moraju ratovati s *Filistejcima*, a vođe su im *suci*, a onda biraju kraljem *Saula*, pa *Davida*.

962. dođe na prijestolje Davidov sin *Salamon*. On sagradi u Jerusalemu sjajnu kraljevsku palaču i hram *Jahvi* (**958**)

Oko **930.** god. raspadne se poslije Salamonove smrti država u sjevernu *Izrael* i u južnu *Judu*.

721. god. osvoji glavni grad Izraela, *Samariju*. *Sargon*. Veliki dio naroda povede u sužanjstvo, a naseli svoje domaće žiteljstvo. Od doseljenika i Izraelaca, što su ostali, potječu *Samarićani*.

586. uništi Judu *Nabukadnezar*. Narod povede u *babilonsko sužanjstvo*. U sužanjstvu tješe narod proroci *Ezekiel* i *Daniel*.

539. dopusti *Kir* Judejcima, da se vrate u svoju domovinu.

520. počeše Judejci graditi hram u Jerusalemu.

Kultura. a) *Vjera*. Jedini bog izraelski jest *Jahve*. On je Izraelce učinio svojim svetim, odabranim narodom. Vjera u *Mesiju*. Središte je službe božje jerusalemski hram. Svećeničku službu vrše članovi plemena *Levijeva*. Veiiku moć imadu *proroci* kao čuvari i tumači zakona, tješitelji naroda u teškim vremenima.

b) *Znanosti i umjetnosti, materijalna kultura*. U sv. pismu sadržana je svakolika književnost izraelskoga naroda. a dijeli se u poeziju i prozu. Pjesništvo je *lirsko* (*Psalmi, Pjesma nad pjesmama*) i *lirsko didaktično* (*Knjiga Hiob*). Prozom su pisane povjesne knjige (*pentateuh, knjiga sudaca, kraljeva itd.*) Graditeljstvo, kiparstvo i slikarstvo nije se razvilo, jer je vjera branila Jahvu naslikati ili izdjelati kao kip. Smjeli su graditi samo jedan hram, a i taj su im iskitili *tirski* graditelji i obrtnici. Izraelac je po svom zanimanju ratar, vinogradar i stočar. Obrt nije spomena vrijedan. Trgovcima postadoše istom u rimsko doba.

D.

Feničani.

Fenikija je uska, mjestimice samo 2 km. široka ravnica na zapadnom obronku Libanona od brda *Karmela* gotovo do ušća *Orontova*. Najznatniji gradovi *Sidon, Tir, Biblo, Berit*. Feničani su kanaanski Semiti, a naselili su se prije no što su Izraelci došli u Palestinu sa zapadnih obala Perzijskoga zaliva.

U Fenikiji svaki je grad mala samostalna republika (*prve republike*). Do god. 1100. pr. Is. okupio je oko sebe više gradova *Sidon*, a poslije njega *Tir*, koji je osobito cvao za Salamonova savremenika *Hirama*. Poslije se obredaše kao gospodari Fenikije: Egipćani, Asirci, Babilonci i Perzijanci. Kao pravi trgovci znali su se snaći i sačuvati pod tuđim gospodstvom svoju upravu. Rano osnivaju kolonije: *Kipar, Rod, Kitera, Tas*.

Iz Egejskog mora ih istisnuše Grci oko **1200.** god., a njima ostade zapadni dio: *Sicilija, Malta, sjeverna Afrika, Hispanija*. Prešavši Heraklove stupove doprli su do *Senegala* i do *Engleske*. Prave su njihove naseobine: *Kipar, Kartaga, Tunes, Utika, Gades*.

Kultura. a.) *Vjera*. Sunčani bog *Baal*, boginja *Baalat*. U Tiru zovu Baala *Melkart*-om, a zaštitnik je brodara i osnivač naseobina. U Biblu se zove *Adonis*, dok je Baalat *Aštoret* ili *Astarta*. Baala štuju i kao *Moloha*, žarko sunce, koje sve uništuje. Kad nesreća navali, pale mu živu djecu.

Književnost i umjetnost. Feničani su pisali *glasovnim pismom*, koje je osnova gotovo svim svjetskim alfabetima. Narodne svoje umjetnosti nemaju, nego je ona kao što gotovo sva njihova kultura smjesa egipatske i prednjo-azijske kulture.

c.) *Materijalna kultura*. Feničani su dotjerali

kovnu, staklenu, lončarsku i tkalačku industriju. Majstori su bili u *gradnji brodova.* Velike su zasluge stekli, što su raširili svijetom istočne životinje i biljke. Grci su se njihovom zaslugom upoznali istočnom kulturom, što su je oni rasađivali na zapad.

E

Indijci.

Starosjedioci su u Indiji mrki *Dravide*, a arijski osvajači prodriješe oko **2000.** god. dolinom *Kabula* u *Pendžab*, te zadobiše ime *Indi* ili *Hindu* po rijeci Indu. Nakon stoljetnih borba zagospodovaše čitavim Hindostanom u 10. vijeku. Kasnije se njihova vlast raširila i po *Dekanu* do *Ceylona.* Nemaju jedne države, nego žive pocijepani u veliki broj državica, kojima vladaju *radže.*

Vjera Indijaca. Kad su Arijci došli u *Pendžab*, bio im je glavni bog *Indra* — gromovnik. Uza nj štovahu još *Surju* (*Mitra*), boga sunca i boga vatre *Agni-a.* U novoj domovini nastadoše u vjerskom i društvenom životu velike promjene.

Molitvu — *„braman"* pomišljahu Indijci kao božanstvo, moćnije od svih drugih bogova. Bramani ili svećenici načiniše od nje vrhovno božanstvo *Bramu*, koja je supstancija svijeta, a sve je poteklo nekim stalnim redom od njega i sve se opet vraća u Bramu onim redom, kojim je isteklo. U nj se može vratiti samo čista duša.

Selenje duša. Svete knjige *Vede* i *Manuov* zakonik pokazuju, što treba čovjek činiti, da se očisti i ostane čist.

Knežević *Buda* (t. j. prosvijetljeni) počeo je učiti, da je *život zlo.* Čovjek trpi, jer želi da sačuva dobra ovoga svijeta. Doklegod duša osjeća želju za životom, mora seliti i po tom se nanovo rađati. Tomu se može doskočiti samo time, ako se uguši želja za životom, uništi svoja ličnost i prestane osjećati, htjeti i misliti i pretvori se u ništa, u *nirvanu.* To može postići svatko, a ne samo *braman.* Buda nauča ravnopravnost svih ljudi i jednaku ljubav prema svima i time je dirnuo u *kaste* (bilo ih je četiri: *bramani, kšatrije* (vojnici), *vajšije* (obrtnici, ratari i trgovci) i *sudre* (sluge). U kaste se ne ubrajaju *čandale* ili *parije.* Poslije smrti Budine (oko **480.** pr. Is.) napisaše učenici njegovu nauku, a njega počeše obožavati i dizati mu hramove. Bramani su nauku Budinu istisnuli iz Prednje Indije, ali se zato ta nauka raširi po cijeloj istočnoj Aziji.

Književnost Indijaca. Indijci imadu bogatu knjigu, pisanu *sanskrtskim jezikom.* Lirska poezija sadržana je u *Vedama.* Ep *Mahabbarata* pjeva o borbama u Hindostanu, a *Ramajana* slavi junaka *Ramu.* Od dramatičara je najviše na glasu *Kalidasa* oko **300.** pr. Is.). Znamenite su i indijske priče i basne. Od znanosti bavili su se Indijci najviše *gramatikom, filozofijom, matematikom* (*dekadski sutav*).

Umjetnosti u Indijaca. Umjetnosti počinju s budizmom. Najprije grade okrugle hramove s kubetima: stupe ili *mogile*, pa onda *pagode* i hramove iz *stijene isječene* (kod *Elore*).

F.

Iranci.

a) *Baktrija* se nalazila u gornjem porječju *Oksa*. Tu se razvila vjera, kojoj je po narodnoj predaji začetnik *Zaratustra* (*Zoroaster*). Čuva se u knjizi *Avesta*, a pisana je narječjem *Zend;* odatle joj ime *Zendavesta*. Osnov Zaratustrine nauke jest vjerovanje u duhove svjetlosti i dobra i duhove *tmine* i *zla*. Prvima je glava *Ahuramazda* a drugima *Angramanja*. Pobijediće Ahuramazda. Čovjek pomaže Ahuramazdu u njegovoj borbi intenzivnim, marljivim radom. Svećenici zvali su se *magima*.

b) *Medijanci*.

Oko **800.** god. doseliše se Medijanci s Hindokuša u Mediju i podjarmiše ondje *Skite*. Bili su podjeljeni na manje kneževine, dok se nijesu ujedinili u jednu državu.

606. obori kralj *Kiakspo* s *Naboarlasarom asirsku državu* i raširi granice svoje države na zapad do *Halisa*.

550. sruši medijsku državu *Kir*.

c) *Perzijanci* bijahu kao i Medijanci pocjepani na omanje kneževine, dok ih ne okupi oko sebe kneževsko pleme *Ahemenovića*.

550. oslobodi Perzijance ispod vrhovne vlasti medijske *Kir* (*Kuruš*).

550. (kao perzijski knez od 558.) — **529.** *Kir* stvori od Perzije i Medije jednu državu.

546. pokori Kir *Lidiju* (kralj *Krezo*). Tom su prilikom pali pod vrhovnu vlast Kirovu i *maloazijski Grci*, kojima je on ostavio domaće ljude za upravitelje (*tirane*).

539. osvoji *Babilon*, a s njime ga zapade *Fenikija, Sirija i Palestina. Time je prešla vlast nad istokom od Semita na Arijce.*

529. snašla je Kira smrt u borbi s turanskim narodima

Značaj Kirove vladavine: duh vjerske tolerancije i čovječnosti; on nije samo osnivač perzijske države, već i odgojitelj svoga naroda.

529.—522. *Kambiz*, Kirov sin, pokori *Egipat* (**525**), zatim još pokori *Etiopiju;* vojna na oazu *Sivah* ne uspije. Prije polaska u Egipat dao je potajno ubiti brata *Bardiju* (*Smerdisa*). Dok je boravio u Egiptu, ustane neki mag *Gaumata* i stade se izdavati sa Bardiju. Kambiz pohita kući, putem nastrada, ali prije smrti prizna velikašima, da je Bardiju dao pogubiti.

Lažnoga Smerdisa svrgnu perzijski velikaši, kojima je stao na čelo *Darej* iz mlađe loze *Ahemenovića*.

521.—485. *Darej I.* uguši bune u Babilonu, Mediji, Armeniji i Partiji i *519.* god. vlada opet od Jaksarta i Indije do Egejskoga mora i gornjega Nila.

Kasnije povede vojnu na Indiju i podloži *Pendžab* Zatim krene na *Skite* u Evropu, koja mu nije uspjela i dade povoda ustanku maloazijskih Grka.

Kultura. a) *Vjera* je perzijska čisto arijska i to *iranska*. Od Medijanaca primiše Perzijanci svećenike — *mage*.

b) *Književnost* se u Perzijanaca nije razvila. Državni se spisi pišu klinovim pismom.

c) Ni *umjetnosti* nemaju Perzijanci svoje, jer joj Zaratustrina nauka nije prijala. U graditeljstvu se povode za Asircima i Babiloncima samo što mjesto opeke upotrebljavaju *mramor*. Hramova nemaju, jer se klanjaju pod vedrim nebom, ali zato grobova i palača (kao ona u Perzepolu).

d) *Materijalna kultura.* Ratarstvo, obrt i trgovina procvatoše u Perziji kao nikad prije. Perzijska je država naime u jednu državnu cjelinu okupila sve stare kulturne i trgovačke istočne narode i uvela mir i red.

e) *Državno uregjenje.* Kraljevi su imali neograničenu vlast („kralj kraljeva", „veliki kralj"). Glavni im je oslon tjelesna straža (deset hiljada neumrlih). Darej je državu vlast podijelio u upravne oblasti — *satrapije* (20—23). Nadzire ih policajni ministar: »*oko kraljevo*«.

G.

Lidani.

Lidani uz *Karane* i *Likijce* u Maloj Aziji čine zasebnu, od Arijaca različnu skupinu. Lidani su jedini igrali u povjesti veću ulogu. Glavni grad Lidije *Sard*. U 7. stoljeću sezala je država Lidana na istok do Halisa, a kralju *Krezu* uspije (sredinom 6. stoljeća) da je zagospodovao i maloazijskim Grcima.

546. god. pade Lidija pod Perziju.

Lidani su dobri trgovci. Oni su kopneni posrednici kulture istočnih naroda. Od njih potječe znameniti trgovački izum: *kovani novac,* koji je preobrazio trgovinu i narodno gospodarstvo.

II. ODSJEK.

Povijest Grka i Makedonaca.

A.

Najstarije doba grčke povijesti do svršetka seobe Dorana (oko god. 1000. pr. Is.)

Grci se doseliše u Grčku još u prethistorijsko doba; u *trećem tisućljeću* nastavaju već Grčku. *Epirońani* i *Makedonci* njihovi su najbliži srodnici, ali ih ne drže sebi ravnima (polubarbari), dok su svi ostali narodi za njih *barbari*. Do 7. stoljeća nemaju zajedničkoga imena. U Homera zovu se *Ahejci* ili *Argivljani* ili *Danajci*. Od 7. stoljeća sretamo za sve Grke ime *Heleni*. *Grcima,* kako ih mi zovemo, prozvaše ih *Rimljani*.

Oko 2000. pr. Is. *Trojanska kultura.* Najstarija naselja *Troje* (Nijemac *Schliemann*) pokazuju veoma staru kulturu, koja je obuhvatala zapadnu obalu Male Azije, otoke i istočnu Grčku, a nikla je bez utjecaja babilonsko-asirske i egipatske kulture. *Kameno je to doba na prijelazu u bakreno*. Ta kultura nije grčka· nego su je Grci doselivši se u Grčku prihvatili i dalje dotjerivali.

Do **1500.** pr. Is. *Kretska kultura* potječe možda od nekoga karskoga plemena. Ima u sebi mnogo od istočne kulture, ali se ipak čini, da joj je jezgra samostalna.

Od **1500.—1200.** Grci preuzeše kretsku kulturu i nastaviše je u *mikenskoj*. Ona se raširila po čitavoj istočnoj Grčkoj, a doprla je u Malu Aziju i čak u Egipat, Donju Italiju i Siciliju. Glavna su sijela ove kulture: *Mikena, Tirint, Atena, Orhomen* i otok u jezeru *Kopais* (kiklopski zidovi, grobnica u Mikeni). Mikenska kultura ne pozna još željeza. Ovo nam doba crta *Homer*, ali miješa k tomu političke i kulturne prilike svoga doba. (9.—7 st. pr. Is.) Najstarija mikenska država bijaše *argolska* (Egipćanin *Danaj* i *njegove kćeri, Persej, Heraklo).* Kasnije zavlada Argom *Tantalov* sin *Pelop* i njegovi našljednici *Atrej* i *Agamemnon.* Osnivač atenske akropole je *Kekrop.* Uz Atenu je vezano ime Egejeva sina *Teseja* (*Medusa, Minotaur).* Tebansku je državu osnovao Feničanin *Kadmo.* Njegov je potomak *Edip.* Nosioci mikenske kulture u *Beotiji* su *Minijci.* Najsjevernija su sijela mikenske kulture u *tesalskoj ravnici* (luka *Jolk,* odakle su plovili *Argonauti).* U Aziji je središte mikenske kulture *Troja* ili *Ilij* u *Misiji.* Vojna Grka na Troju ogleda se u *Ilijadi.*

Oko **1200.** god. počinje mikenska kultura propadati, dok u 11. vijeku ne zatrne za seobe grčkih plemena. Po glavnim pokretačima seobe, *Doranima,* zovemo je *seobom Dorana. Tesalci,* koji su doonda obitavali u Epiru, provale u *Tesaliju* i ovdje se nastane. *Beoćani,* stanovnici tesalski, isele se u *Beotiju,* gdje su oborili državu *Minijaca. Dorani* iz Tesalije zadrže se neko vrijeme u *Doridi,* a onda se preseliše na Peloponez i osvoje: *Argolidu, Flijunt, Korint, Lakoniju, Meseniju* i u srednjoj Grčkoj *Megaru.* (Priča zove ovu seobu Dorana povratkom *Heraklovića,* jer su tobože vođe Dorana a potomci Heraklovi, koji su nekada Mikenom gospodarili, opet zavladali Peloponezom.) Nekako u isto vrijeme okupe *Elidu Elejani.* Staro ahejsko žiteljstvo u Peloponezu povuče se u *Aheju,* odakle su Jonjani otišli u Atiku; samo *Arkadija* ostade netaknuta. Dorani se pomalo počeše naseljivati i po južnim Kikladama, na *Kreti* i *Rodu* a najposlije i na jugozapadnoj obali Male Azije. Već u mikensko doba naseljuju se po Lezbu i Tenedu i na sjeverozapadnoj obali Male Azije *Eoljani* a *Jonjani* po sjevernim i srednjim Kikladama i u srednjem dijelu zapadne obale Male Azije.

Oko **1000.** svršuje se ta seoba.

Vjera. U najstarije doba obožavaju Grci kao i ostali *Arijci* prirodne sile. Pomalo počinju predočivati bogove, što se u prirodnim silama kriju, u ljudskom liku (*antropomorfizam*). S vremenom se zaboravilo na onu prirodnu pojavu, koju je predočivao božji lik i bogovi su zadobili *ćudoredno* znamenovanje. Te su nove misli djelo *epa (Homer i Hesiod.)*

Po Homeru je svijet postao iz *Okeana*, od kojega potječu *Titani* s *Kronom* i *Rejom*, dok je po Hesiodu svijet izašao iz *Haosa*. Iz Haosa je proizašla *Geja* i *Uran*. Njihova su djeca *Reja* i *Kron*. Krona svrgne s prijestolja *Zeus*. On uredi nebo i zemlju i podijeli vlast s braćom. Njemu ostade nebo i zemlja, *Posidon* dobije more, a *Had* podzemni svijet.

Nebeski bogovi: Zeus, Hera, Atena, Apolon, Artemida, Hefest, Afrodita, Hermo, Ares, Hestija.

Bogovi voda i mora: *Posidon, Amfitrita, Nerej, Nerejide* (*Ahilova mati Tetida*).

Zemaljski i podzemaljski bogovi: *Demetra* (eleusinske misterije), *Pan, Dionis, Had, Persefona, Erinije.*

B.

Od svršetka seobe Dorana do perzijskih ratova (1000.—500. pr. Is.)

Sparta.

Središte *Lakonije* dolina rijeke *Eurote*. Ispod obronaka *Tajgeta* leži *Sparta*. Stanovništvo je dvojako: došljaci *Dorani* i starosjedioci *Ahejci*. Počeci spartanskog ustava sežu u *9. vijek* (Tukidid.) Po predaji uredio je Spartu *Likurg* (valjda spartanski heroj.)

Pravi su građani *Spartanci*. Uživaju sva politička prava, ali se za to moraju odgojiti po spartanskim zakonima i po njima živjeti. Pravih Spartanaca ima u početku 9000. Svaki Spartanac ima od države na uživanje dio osvojenog zemljišta, koje nije smio ni prodati ni založiti.

Spartanac se bavi vojničkim i državnim poslovima, tjelesnim vježbama, glazbom i lovom.

Oni Ahejci, koji se od svoje volje pokoriše Doranima, zadržali su ličnu slobodu i imovinu. Ne mogu sudjelovati u javnom životu, ali u ratu služe kao *hopliti*. Zovu se *perijeci*, a bave se trgovinom, obrtom i ratarstvom.

Oružjem pokoreni Ahejci su *heloti* ili kmetovi nevoljnici. Oni su *državni kmetovi*. Spartanci postupaju s njima nemilosrdno. Na čelu države stoje *dva kralja* (iz porodice *Agijada* i *Euripontida*.) Vlast im vrlo brzo stegnuše. Političku i sudačku vlast ima *geruzija* (28 starješina). U *narodnu skupštinu* smije doći svaki pravi građanin, koji je navršio 30 godina. Predsjedaju joj *efori*. Ugovore i zakone prihvaća skupština poklikom, ali ne raspravlja o njima.

Efori su zbor od 5 lica, a imaju najveću vlast u državi. Mogu pozivati i kraljeve pred sud i smiju ih zatvoriti.

U odgoju je država posegnula u privatni život svojih građana. Čim bi se dijete rodilo, pregledalo bi ga povjerenstvo, te bi kršljavu djecu izložili. Do sedme godine ostaju muška djeca u roditeljskoj kući, a onda polaze u državni zavod, gdje su proboravili do 18 godine. Poglavita se pažnja posvećuje jačanju tijela. Od 18.—20. godine vrše u zemlji redarsku službu (*kriptiju*.) S 20. godinom dolazi mladić na zajednički ručak i postaje član vojničke družine. U vojsci služi do 60. godine.

Oko sredine 8. vijeka prva vojna na *Meseniju*, a oko sredine 7 vijeka druga. Ono stanovništvo, što se nije iselilo u *Mesanu* i *Arkadiju*, postade

helotima, a zemlju njihovu razdijeli Sparta među svoje građane. Oko sredine 6. vijeka udari Sparta temelje *peloponeskom* savezu i svojoj *hegemoniji.*

Atena.

Atiku presijecaju gore (*Kiteron, Parnes, Pentelik, Himet, Laurion,*) na više dijelova, koji su se istom tijekom vremena sjedinili u jednu političku cjelinu. Glavni je grad *Atena.* Usred grada dizala se na 150 m. visokoj stijeni tvrđava *akropola.* Atena ima tri luke: *Faleron, Munihiju* i *Pirej.*

Po predaji je *Tesej* sjedinio atičke državice u *jednu.* Na čelu je države kralj. Narod se dijelio u četiri *file* (krvne zajednice), a ove svaka u tri *bratstva* (fratrije), a svako bratstvo u 30 *rodova.* Osim toga se narod dijelio na *plemstvo* (*eupatride*) ili *pedijejce* i na puk, koji se bavio ratarstvom (*geomori*) ili zanatom (*demiurgi*). Po priči je posljedni kralj *Kodro,* a onda su Atenjani ukinuli kraljevstvo i uveli plemićku vladu sa *devet arhonata na čelu.* (oko 712 pr. Is.) Najviša upravna oblast u državi je *areopag,* koji je i krvni sud. Narod se dijeli na 4 razreda: *pentakosiomedimne* (bar 500 mjera žita), *hipeis, zeugite i tete.* Ovi pošljednji su bili bez posjeda.

Oko **630.** pokuša *Kilon,* da se nametne za tiranina. Plemstvo ga svlada, on pobjegne, a arhont *Megaklo,* od roda *Alkmeonova,* dade pogubiti njegove pristalice, odvukavši ih od žrtvenika, kamo su se utekli. Zbog toga su Alkmeonidi prognani iz Atene.

621. popiše zakone *Drakont,* ali ne popravi socijalnu nevolju. Državi zaprijeti građanski rat. Iz nevolje spasi državu *Solon.*

594. izabran *Solon arhontom* i povjerena mu je zadaća, da riješi socijalno pitanje i preuredi državu. Solon najprije *ukine sve dugove,* riješi duga i one, koji su se za nj tijelom svojim ujamčili, te zabrani, da niko ne smije posuđivati novaca tijelom. One, koji su bili prodani u ropstvo, dade otkupiti. Taj se oprost od dugova zove *sisahteja.* Da se mali posjednici osiguraju u budućnosti od takvih nevolja, odredi Solon mjeru zemlji, koju pojedinac ne smije prekoračiti. Od stanovnika Atike stvori *Atenjane,* jer je i pošljednjeg seljaka učinio atenskim građaninom; svi građani postadoše dionici političkih prava, ali nijesu dobili svi sva prava, nego samo prema imovini (*timokracija*). Zadrži diobu građana po prihodu na četiri razreda, ali računa u prihod i *tekućine (ulje i vino).* Prvomu razredu ostavi 500 mjera žita, ulja ili vina. Drugomu razredu (*hipeis*) odredi 300 mjera, trećemu 200 mjera (*zeugiti*). U četvrti razred dospješe oni, koji su imali manje od 200 mjera priroda, a to su *teti.* Prva tri razreda služe kao *konjanici* ili *hopliti* i mogu do državnih službi. Četvrti razred ide na vojsku samo u krajnjoj potrebi, ali ne vrši državnih službi.

Na čelu države ostadoše *arhonti* (biraju se iz prvog razreda). Arhontima uz bok je *vijeće od 400 članova,* iz svake file po 100 (iz prva tri razreda). ¼ vijeća rješava re-

dovne poslove, a izmijenjuju se svake četvrte godine. U narodnu skupštinu dolaze svi građani, koji su navršili dvadesetu godinu. Protiv presude arhonta može se građanin prizvati na *helijeju* (*porotni sud*). *Areopag* nadzire ćudoredni i vjerski život građana, a ima pravo ukidati odluke skupštine i vijeća, ako su pogibeljne za državu.

Osim pravih građana ima u državi i *meteka* ili doseljenika, koji su se bavili obrtom ili trgovinom. Nemaju građanskih prava, ali su inače slobodni. *S robovima* se postupa čovječno, jer ih štiti zakon.

Za odgoju djece mora se brinuti otac. Od 7. godine idu dječaci u *palestru*, gdje se vježbaju u trčanju, skakanju, bacanju koluta i plivanju. Zatim uče u školi *gramatista* čitati i pisati, a napokon polaze glazbenu školu (ideal odgoje „kalos kai agathos").

560.—527. vladaše Atenom kao tiranin *Pisistrat.* On uvede Atenu, sklopivši savez s grčkim državama na Egejskom moru, u prve grčke države. Diže mornaricu, podupire trgovinu, gradi ceste, vodovode i hramove, njeguje umjetnost i pjesništvo.

510. prisili plemstvo, na čelu mu *Klisten*, Pisistratova sina *Hipiju*, da je ostavio Atenu.

509. *Klistenove reforme.* Klisten zadrži Solonov ustav, ali ga demokratizira. Da skrši moć plemstvu, uvede podjelu po *mjestu.* Zemlju razdijeli na *tri okružja*, svako okružje podijeli na 10 kotara, koje prozva *trećine.*

Od tih 30 trećina sastavi *10 mjesnih* fila i to ovako: Iz svakoga okružja iždrebao bi po jednu trećinu, pak bi takve *tri trećine* sastavio *u jednu filu.* Svaka nova fila bira u vijeće 50 članova, dakle u svemu 500. Da se unapredak zapriječi tiranija, uvede Klisten časnu kazan *ostracizam.*

Grčke naseobine.

Od druge polovice 8. pa do 7. vijeka osnivali su Grci silu naseobina po obalama Sredozemnoga mora i njegovih dijelova. Uzrok seobi: *previše naroda, trgovina i političke borbe.* Osnivanjem naseobina, kod čeg se postupalo po stalnoj osnovi (delfijske bi se proročište pitalo, odabirali bi vođu) ističe se osobito *Halkida*, koja je utemeljila svu silu naseobina na poluotoku *Halkidici. Milet* je osnovao *Sinopu, Trapezunt i Tanais; Megara* utemelji *Halkedon i Bizant; Korint: Potideju, Kerkiru, Sirakuzu;* fokejska je naseobina *Masalija* (Marseille).

Veze narodnoga jedinstva.

Grci nijesu nikada sačinjavali jednu *političku cjelinu,* ma da su se svi od *Kavkaza* do *Heraklovih stupova* osjećali, da su jedan — *helenski narod.* Među vezama, što su ih vezale u jedan narod valja istaknuti: *amfiktionije, narodne igre,* delfijsko *proročište.*

a) *Amfiktionije.* Oko nekoga znamenitoga svetišta n. pr. Apolonova u Delfima prikupljali bi se ljudi najprije iz okolice („amfiktiones"), a pomalo i iz daljih mjesta, da svetište zajednički

brane i svetkovinu pjesmom i igrom proslave Ti su savezi *bogoštovni*, ali su dobili i *političko znamenovanje*, jer su uz zajedničke svetkovine i kalendar imali i neke druge zajedničke uredbe.

b) *Narodne svetkovine* slave se velikim i sjajnim igrama, osobito natjecanjem u tjelesnoj vještini i jakosti. Neke od njih došle su do velika glasa, jer su postale svetkovinama cijeloga grčkoga naroda. Svojim sjajem natkriliše sve *olimpijske* igre, na čast Zeusu. (Prvu olimpijsku svetkovinu stavljaju u god. 776. pr. Is.).

c) *Delfijsko proročište.* Proročišta su posvećena mjesta, na kojima su Grcima bogovi kazivali svoju volju i proricali im budućnost. Najuglednije i najuplivnije je Apolonovo proročište u *Delfima u Fokidi.* Do perzijskih ratova je to proročište *vjersko i političko središte grčkoga naroda.*

Književnost, umjetnost i materijalna kultura Grka prije perzijskih ratova.

Kolijevka umjetnoj književnosti grčkoj je *Jonija* (Mala Azija), a samonikla je, te se u njoj najprije javlja ep, onda lirika, a najposlije drama i proza.

Između 900. i 700. postadoše epi *Ilijada i Odiseja.* Na Ilijadu i Odiseju prisnovali su svoje epe mlađi pjesnici, koji se zovu *ciklički.* Beočanin *Hesiod* ispjevao je *Teogoniju* i didaktičku pjesmu „Djela i dani". Umjetna lirika počinje se razvijati potkraj 8. vijeka. U *lirskoj pjesmi* ističe pjesnik *svoje misli i čuvstva* ili pjeva *narodu iz duše.* U prvu vrstu spadaju *elegija, epigram, jampska pjesma i popijevka,* a u drugu *dorska ili zborna*

pjesma. Elegičari: *Tirtej, Solon. Epigramom* se najviše istaknuo *Simonid,* a jampskom pjesmom *Arhiloh.* U popijevci se proslaviše *Alkej i Sapfa,* te *Anakreont.* Najznamenitiji zborni pjesnici jesu *Arion, Ibik, Stesihor i Pindar.* Najveći je lirik *Pindar.*

Pomalo se razvija povijest (*logografi*) *i filozofija.* Ovoj potonjoj udariše osnov Jonjani iz Mileta: *Talet, Anaksimandar i Anaksimen. Talet* uzima za izvor svemu *vodu, Anaksimandar zrak;* a *Anaksimen* nešto beskrajno. *Pitagora* sa Sama uči da je uzrok svemu *oblik,* ne *tvar;* jer se oblik dade izraziti brojem, zato je *broj princip svemu. Parmenid,* glava *elejske škole,* uči: što *jest, jest vječno* i ne *mijenja se nikad;* što nije, ne može nastati. Samo misao postoji uistinu, a tvarni svijet je prividan. *Heraklit* je opet tvrdio: *sve se neprestano mijenja* (panta rhei). *Empedoklo* uzima četiri vječna elementa: *zemlju. vodu, zrak i vatru.* Ove elemente rastavljaju dvije sile: *ljubav i mržnja.*

Od javnih zgrada posvećuju Grci u to doba pažnju *hramovima.* Stupovi i glavice dadoše ime *stilu.* a upotrebljavaju se dva: *dorski i jonski. Kiparstvo* je u tom razdoblju tek u povojima (slog starinski ili *arhajski).*

Poslije seobe bili su Grci ratari, ali se pomalo prometne veliki dio u *obrtnike i trgovce.* U prvo vrijeme je obrt u rukama malih zanadžija, ali onda se razvije i veliki obrt u *fabrikama.* Od obrta se osobito razvi *keramika i gradnja brodova.* Velika trgovina ide morem i tu Grku nema premca. Jedini njegovi takmaci *Feničani* morali su istočni dio Sredozemnoga mora pre-

pustiti njemu i zadovoljiti se samo zapadom. Za trgovinu su znameniti *mjenjači ili glavničari* sa potpuno *uređenim bankama*. Trgovca i robu štite državni zakoni. Nastane li spor među trgovcima različnih država, na ruku su grčkom trgovcu *prokseni* (u neku ruku kao današnji *konzuli*) i posebni ugovori.

C

Od perzijskih ratova do propasti grčke samostalnosti (500.—338. pr. Is.)

Perzijski ratovi (500.—448.)

God 500. pobuni *Aristagora*, miletski tiranin, maloazijske Grke protiv Perzijanaca. Ustanak bude svladan, ali budući da su *Atenjani* i *Eretrijci* dali Aritagori pomoći, uze to *Darej* za povod ratu i zavojšti na evropske Grke.

492. *Prvu perzijsku vojnu* vodi Darejev zet *Mardonije*. Kopnena vojska nastrada od *Tračana*, a brodovlje uništi bura kod *Atosa*.

490. spremi Darej drugu vojnu. Perzijanci kazne *Eretriju*, ali budu poraženi na *Marotonskom polju* od Atenjana, kojima je bio na čelu *Miltijad*. Maltijad izgubi kasnije popularnost radi toga, jer je uzalud udario na otok *Par*.

Poslije Miltijadove smrti bijahu u Ateni najugledniji ljudi *Temistoklo* i *Aristid*. Temistoklo je najumniji državnik, što su ga imali Grci u opće. On nastoji da od Atene

učini prvu grčku pomorsku vlast, pa za to predloži, da se za rat s Perzijancima sagradi nova mornarica. Sredstva za gradnju neka se namaknu iz državnih srebrenih rudnika u *Lauriju*, a za momčad neka se uzmu *teti*. *Aristid* se tome usprotivi, ali narod prista uz Temistokla, dok Aristida stigne *ostracizam*. Atena dobije mornaricu od 200 trijera, a time i gospodstvo na moru. Darej se spremaše da opere *maratonsku sramotu*, ali za tih priprava umre (485.). Priprave očeve nastavi *Kserkso*.

480.—479. *Treća perzijska vojna*. S proljeća 480 prijeđe Kserkso s vojskom *Helespont*, a onda krene Trakijom, Makedonijom i Tesalijom prema *Termopili*, gdje su se utaborili Grci. Termopilski klanac brani junački spartanski kralj *Leonida*. Izdajom zađu Perzijanci za leđa Grcima. Grčko brodovlje, koje se borilo kod *Artemizija* povuče se u *Salaminski zaliv*. Perzijska vojska pošla je na Atiku; a Atenjani se zakloniše na *Salaminu* i u *Peloponezu*.

480. zametnu se bitka kod *Salamine*, u kojoj je grčka mornarica izvojevala sjajnu pobjedu nad perzijskom. Poslije bitke zapovjedi Kserkso, da brodovlje krene na Helespont, kamo je i on pošao s jednim dijelom vojske, a drugi dio ostavi pod Mardonijem u Grčkoj, da u proljeće nastavi rat.

479. poražen Mardonije kod *Plateje* (Vođa *Pauzanija* — spartanski kralj). Nekako u isto vrijeme pobijedi grčko brodovlje perzijsko

kod *Mikale* (*Leotihid* i *Ksantip*). *Sada su maloazijski grci zbacili perzijski jaram.*

478. osvojiše Grci pod vodstvom Pauzanije veći dio *Kipra* i *Bizant*. Kad su efori pozvali Pauzaniju u Spartu, jer su sumnjali, da je u dogovoru s Perzijancima, predadu Grci zapovjedništvo u ratu Ateni: Vodstvo preuze *Aristid.*

477. uredi *Aristid* savez, kojemu bijaše svrha da oslobodi maloazijske Grke od perzijskog gospodstva. Otok *Del* postade središtem toga saveza („*Delsko-atički savez*").

466. pobijedi *Kimon* Perzijance na *Eurimedontu.*

448. Poslije pobjede grčke kod *Salamine* na Kipru sklope Atenjani s Perzijancima *mir*, po *kojem maloazijski grci postadoše slobodni.*

Periklovo doba.

Periklo — Ksantipov sin — po majci je *Klistenov potomak*. Savršeno obrazovan (*Zenon, Anaksagora*). Sav se posvetio domovini. Život mu ispunja trg i vijećnica, pa dom, gdje se oko njega i njegove žene *Aspasije* kupilo društvo *učenjaka* i *umjetnika*. Na narod je djelovao silom svoje riječi („Olimpijac"). Po službi bijaše *strateg*. Isprva su stratezi samo vojskovođe, ali u 5. stoljeću postadoše i *politički činovnici*. Upravljaju obranom zemlje, izvanjim poslovima, a smiju sazivati i narodnu skupštinu. Prvak njihov je pouzdanik naroda. (kao ministar predsjednik). Tu je čast vršio Periklo od 445. god. kroz 15 godina I time je uvedeno u unutrašnjoj i izvanjoj politici neko stalno jedinstvo.

461. umoren vođa demokratske stranke *Efijalto*, a *Periklo postade vođom* nesamo demokratske stranke nego i cijeloga naroda.

446. sklapa Periklo sa Spartom mir na 30 god. Atenski ustav pomalo se demokratizirao. *Teti* su poslije platejske bitke dobili pravo na vijećničku službu, a drugi i treći razred dobije pravo na arhontsku čast.

461. oduzme narod na *Efijaltov* prijedlog *areopagu* sva polička prava. a ostavi mu samo krvni sud. Periklo uvede *porotničku plaću* da svaki, pa i najsiromašniji građanin može vršiti porotničku službu. Ne zna se, da li je Periklo ili *Kleofont* isposlovao. te je siromašnim građanima država plaćala ulazninu za kazalište.

Delski savez pretvara se u Periklovo doba u *atičku vlast*. Dobrovoljni prinos saveznika pretvori se u danak; saveznici postadoše atički podanici. Ako je koji saveznik kušao, da se tih spona riješi, Atena bi ga prisilila oružjem na pokornost (osnivanje „*kleruhija*"). Demokratska stranka prenese saveznu blagajnu s Dela u Atenu.

Atena postade pod Periklom ne samo političko središte nego i *duševno ognjište Grčke* U njoj sretamo najveće pisce i umjetnike. Osobito procvate *atička drama* (tragedija i komedija). Najveći su tragički pjesnici *Eshil, Sofoklo i Euripid*. Najveći pjesnik komedija *Aristofan* S ocem povijesti *Herodotom* javlja se umjetno pisanje povijesti. Herodot je Doranin iz Halikarnasa. U filozofiji ističu se *Anaksagora i Demokrit. Sofisti* videći, da se filozofi ne mogu složiti u mišljenju,

dođoše do zaključka, da čovjek uopće ne može prodrijeti u tajne prirode. Uzeše s toga promatrati *samoga čovjeka,* koji je, kako je to izrekao *Protagora, mjera svemu t. j. sve je onako, kako se komu čini.* Apsolutne istine nema, nego je sve samo mnijenje pojedinaca. Čovjek mora nastojati, da drugi prihvati njegovo mnijenje. Od sofista su znameniti: *Protagora, Gorgija, Hipija i Prodik.* Mladi sofisti protegli su nauku o relativnoj istini na sav javni i privatni život i time se u mladeži gušilo svako poštovanje zakona i reda. Periklo ukrasi *akropolu* veličanstvenim građevinama. (*Propileje, Partenon* (u svetištu *Fidijin* kip Atene Partenos od zlata i bijelokosti, 12 m. visok), Erehtej; iza Propileja 9 m. visoki brončani kip *Atene Promahos* od Fidije).

Fidija je u svojim djelima zastupnik *idealizma* (Zeus u Olimpiji i Atena Partenos). Realisti su *Miron* (*Diskobol*) *i Poliklit* (*Doriforos*-kopljonoša). Do prave umjetnosti podigne slikarstvo *Polignot,* koji je oslikao *„Pisani trijem"* (*„Stoa poikile"*).

Poslije perzijskih ratova postade Atena prvom industrijalnom i trgovačkom državom grčkoga svijeta. Radi se na veliko u fabrikama *zemljana, kovna i kožna roba.* U tvornicama rade robovi. Atenska luka *Pirej* postade prvom lukom grčkoga svijeta. Između dva zida, što su Atenu spajali s lukama *Falerom i Pirejem,* podigne Periklo i treći zid.

Peloponeski rat 431.—404.

Glavni je uzrok peloponeskom ratu trgovačka utakmica između *Atene i Korinta.* Po tri-

desetgodišnjem Periklovom miru bijaše svakoj grčkoj državi dopušteno, da pristane uz onaj savez (Korint je pripadao peloponeskom savezu, a bijaše jedina novčana i pomorska sila toga saveza), koji joj se mili. Atena se time okoristi i ugovori savez s *Korkirom,* a ova se opet zavadila s Korintom zbog naseobine *Epidamna,* što su je zajedno osnovali. Korkira pristade uz aristokratsku, a Korint uz demokratsku stranku. Korkira se u strahu pred Korintom uteče Ateni. Korinćani opet navrkaju *Polideju* na Halkidici, da se odmetnula od atenskog saveza. Sada je na Periklov prijedlog narodna skupština zabranila *Megaranima,* da trguju u Ateni i s atenskim saveznicima. Korinćani zato optuže Atenu u Sparti i u vijeću peloponeskoga saveza, da je prekršila mir, jer hoće Megaru prisiliti, da stupi u atenski savez. Peloponeski savez navijesti nato Ateni rat.

431.—421. *Desetgodišnji rat.* Spartanci provališe u Atiku, a stanovništvo se atičko po Periklovom savjetu zakloni za čvrste atenske zidove. Spartanci Atiku posvema opustošiše, a Atenjani opet peloponeske obale.

430. bukne u Ateni kuga, koja je harala četiri godine.

429. umre Periklo. Narodu se nameću za vođe *demagozi.* Demokracija se izrodi u *ohlokraciju.* Najveći ugled ima kožar *Kleon.* Atenski strateg *Demosten* ugnijezdi se u mesenskoj luci *Pilu* i zarobi na otoku *Sfakteriji* 120 pravih Spartanaca. Kleon pade u bici kod *Amfipola.* Vođa konzervativne stranke u

Ateni *Nikija* sklopi sa Spartom mir na 50 godina (421.). Uspostavljen „status quo-ante".

Događaji na Peloponezu. Korint ne htjede priznati mira, istupi iz peloponeskoga saveza i složi se sa Spartinim protivnicima na Peloponezu. *Alkibijad*, vođa demokratske stranke u Ateni, gledao je da Sparti priredi što više neprilika na Peloponezu, ali Sparta pobijedi kod *Mantineje* (418.) svoje protivnike.

Sicilska vojna (415.– 413.). *Segesta* na Siciliji zatraži pomoć u Ateni protiv *Sirakuze.* Atenjani pošalju vojsku pod *Alkibijadom, Lamahom i Nikijom* na Siciliju. Netko je baš uoči odlaska pootkidao glave *Hermovim stupovima.* Posumnjaše na Alkibijada, pa kad je ovaj stigao na bojište, pozovu ga u Atenu na sud. Alkibijad pobjegne u Spartu i nagovori je, da je poslala pomoć Sirakuzi. Atenjani poraženi na kopnu i na moru. Silan udarac za Atenu.

Dekelejski rat (413.—404.). Nezadovoljni saveznici počinju otpadati od Atene, a pomažu ih Sparta i Perzija.

413. zaposjedne Sparta *Dekeleju* u Atici i spriječi dovoz hrane s Eubeje. Alkibijad se međutim zavadi sa Spartancima i nagovori Perzijance, da ih toliko ne pomažu. Time se približi opet svom rodnom gradu, koji ga 411. učini zapovjednikom brodovlja. Alkibijad izvojuje pobjedu kod *Kizika* i osvoji *Bizant* Vodstvo spartanskog brodovlja preuze *Lisandar.* koji izvojeva uspjeh nad atenskom mornaricom, kad je Alkibijad prepustio svom podvojvodi zapovjedništvo. Atenjani oduzmu zapovjedništvo Alkibijadu i izvojuju pobjedu kod *Arginuskih otoka.*

405. izvojeva *Lisandar* odlučnu pobjedu kod *Egospotama* na Helespontu. Atena ostade bez novaca i brodovlja.

404. mora se Atena predati i pristati na mir uz teške pogodbe. Mora porušiti zidove i *pirejske utvrde;* izručiti cijelo brodovlje osim 12 lađa; odreći se svih izvanjih posjedovanja i pristupiti spartanskom savezu. Lisandar ukida svuda demokraciju i uvodi oligarhijsko-aristokratsku vladu od deset ljudi (*dekarhija*). Ovu podupire posada pod zapovjedništvom spartanskoga *harmosta.*

Hegemonija Sparte.

Sparta po drugi put ravna sudbinom Grčke na kopnu i moru, ali ne bijaše tome dorasla ni po svojim uredbama ni po broju građana, koji se znatno umanjio.

Vlada tridesetorice u Ateni. Pod Lisandrovim pritiskom izaberu Atenjani odbor od 30 ljudi *oligarha* (prozvani kasnije tirani), da izrade ustav. Na čelu im *Kritija i Teramen.* Tirani uvedu pravu strahovladu i poubijaju mnoštvo ljudi. Atenjani bježe i mnogi nađoše zaklona u Tebi. S *Trasibulom* provale u Pirej i svladaju

tirane. U Ateni se povrati demokratski ustav.

403. pogine Alkibijad u Perziji.

Kirov pohod. Maloazijski satrap Kir htjede da otme prijestolje bratu svome *Artakserksu III. Mnemonu.* U to ime skupi pomoću Spartanaca 13.000 grčkih plaćenika i krene s njima i svojim azijskim četama na kralja. Kod *Kunakse* (**401.**) pade Kir u boju. Grci — njih 10.000 — ma da im Perzijanci poubijaše na prijevaru vojvode, prokrče sebi put do Crnoga mora i vrate se preko Trapezunta u Bizant. (*Ksenofont Anabaza*).

386. ugovore Spartanci s Perzijom t. zv. *kraljevski ili Antalkidin mir* (nakon t. zv. *beotsko-korintskog rata* u kojem su Perzijanci pomagali novcem protivnike Sparte). Na taj mir morale su pristati i grčke države. Maloazijski gradovi pokoravaće se opet Perzijancima. U Grčkoj prestaje svaka hegemonija. Sparta ostaje glava peloponeskoga saveza i gospodarica Meseniji, a Ateni ostaju tri otoka. Sparta će odredbe toga mira provesti.

Hegemonija Tebe.

Sparta je čuvarica Antalkidinog mira. Ona silom priječi svaki pokušaj grčkih gradova, da sklope savez. Miješa se i u unutrašnje njihove prilike. Tako je *Febida* zauzeo tebansku tvrđavu *Kadmeju* i stavio u nju spartansku posadu, da pomaže *oligarhe.* (383.) Tebanski demokrati bježe pred oligarsima u Atenu, među njima *Pelopida.*

Pobratim njegov *Epaminonda* radi kod kuće na oslobođenju od tiranije.

379. oslobode ova dvojica Tebu oligarhijske vlade i spartanske posade. Tebanci sjedine gotovo svu *Beotiju* pod svojim vodstvom.

371. poražena Sparta od Tebanaca kod *Leuktre* („kosi bojni red"). Epaminonda hoće sada da Tebi pribavi prvenstvo nad cijelom Grčkom. Zato je četiri puta krenuo na *Peloponez,* priskoči u pomoć *Arkađanima,* kad se odmetnuše od Sparte (*Megalopol*), proglasio *Meseniju* slobodnom. Pokušaj provale u samu Spartu ne uspije.
Pelopida je nastojao osigurati hegemoniju Tebi na sjeveru u Tesaliji i Makedoniji, odakle je doveo kraljevića *Filipa* kao taoca.

364. poginu Pelopida kod *Kinoskefala* u borbi s Aleksandrom, tiraninom u *Feri.*

362. pobijedi Epaminonda kod *Mantineje* Spartu i njezine saveznike, ali sam pogine u boju. S njegovom smrću propade i tebanska hegemonija.

Kulturne prilike.

Znanosti ovoga doba. Povijest je podigao do znanosti Atenjanin *Tukidid,* najveći povjesničar staroga vijeka. Opisuje peloponeski rat, ali je došao samo do 411. god. († 396. god.) Djelo je njegovo nastavio Atenjanin *Ksenefont,* koji u djelu *Helenika* opisuje događaje do **362** god.

U *govorništvu* bijaše glasovita *Isokratova* škola. Od ostalih govornika slavni su *Demosten*

i *Eshin*. *Liječničkoj znanosti* udario je osnove *Hipokrat* s Kosa (oko 400 god.).

Filozofiji, kako su je naučali sofisti, bijaše odlučni protivnik *Sokrat* († 399). Čovjek mora najprije spoznati sebe, zakone, po kojima se udešava ljudska volja i rad. U pojmovima je vječna i nepromjenjiva istina. *Ono što je uistinu samo o sebi dobro, mora biti za svakoga i uvijek dobro.* Nauku Sokratovu sačuvaše učenici *Ksenofont* („Spomeni Sokratovi") i *Platon*.

Platon osnova *akademičku* školu. Pretvorio je Sokratove pojmove u prava bića, u *ideje*. Svaka stvar, svaki stvor ima svoju ideju, koja sama za se kao biće postoji i s drugim idejama stvara nevidljiv svijet. Ovaj tvarni svijet je prividan, prolazan, puka slika onoga drugog svijeta vječnih, nepromjenljivih ideja. Platon ostavi brojne spise u *dialoškom* obliku. Umro je **347.** god.

Kinici kao *Antisten* uzeli su za osnov Sokratov umjeren život, tražeći u tome cilj ljudskom životu — *blaženstvu.*

Diogen zabacuje svaki napredak civilizacije i traži povratak k prirodi.

U *graditeljstvu* vlada u to doba *korintska glavica*—dakle korintski slog. Najljepši je spomenik u tom slogu *Lisikratov spomenik* u Ateni iz doba Aleksandra Velikoga, a lijep je i nadgrobni spomenik, što ga je podigla *karska* kraljica *Artemisija* svomu mužu *Mausolu* (oko 350. god.).

Najznamenitiji su kipari: *Skopa* i *Praksitel.* (Likovi ovih umjetnika imadu više ljudskoga). Iz toga doba potječe i *Niobina* skupina. Najznatniji zastupnici slikarstva: *Zeuksis* i *Parasije* (oko 400. god.).

Makedonija.

Mekedonija je najprije obuhvatala kraj od Tesalije do donjeg tijeka *Aksija* (Vardar). S vremenom se raširila na istok do *Neste,* na sjever do Šare planine, a na zapad do *Gramosa.* Prijestolnice su *Edesa,* pa *Pela.*

359.—336. *Filip II.* bijaše valjan vojskovođa i lukav državnik. Kao talac proboravio je tri godine u Tebi, naobrazio se na grčku i upoznao grčke prilike. Stvorio je osnovu, da postane glavom Grčke i da povede rat na Perzijance. (*Isokratovi spisi — panhelenistička struja*) 355.—346. *Fočanski rat.* Na poziv Tebanaca posreduje Filip u tom ratu, svlada Fočane (346.) i dobije dva glasa na amfiktionskoj skupštini.

339.—338. *Treći sveti rat.* Filip II. bijaše već osvojio sve grčke gradove na makedonskoj obali. Onda osvoji *Olint,* a s njime pade u njegove ruke i cijela *Halkidika.* U Ateni jedini *Demosten* razabire Filipove osnove. Svojim govorima (*Filipikama*) nastoji trgnuti Atenjane iz mrtvila i složiti sve demokratske države Grčke protiv Filipa. Za Filipa radi u Ateni govornik *Eshin.*

Na amfiktionskoj skupštini predlože *Lokrani,* da se Atena kazni velikom novčanom globom, a nato *Eshin* optuži *Amfisu,* da obrađuje zemlju delfijskoga proročišta. Skup-

ština odluči, da se digne vojska i pozove Filip, da Amfisu kazni. Filip to izvrši, ali putem u Amfisu zauzme *Elateju* i zaprijeti time Ateni i Tebi. Demosten izmiri Atenu i Tebu, ali Filip II. svlada sjedinjenu im vojsku kod *Heroneje* 338. *Time nestade slobode Grčke.* Filip sada uredi *helenski* ili *istamski savez,* kojemu pristupiše sve grčke države osim Sparte. Savezu je sjedište *Korint.* Filip je *zaštitnik* i *hegemon* toga saveza i kao takav će povesti osvetni rat na Perzijance.

336. umoren *Filip II.* od časnika tjelesne straže u *Egi* na ulazu u kazalište.

336.—323. *Aleksandar Veliki* pomno odgojen kao malo koji Grk (*Aristotel*). Sjajne državničke i vojničke sposobnosti. Kad su Grci čuli za Filipovu smrt, odluče stresti makedonsku vlast, ali Aleksandar ih prisili, da su ga u savezničkoj skupštini u Korintu izabrali zaštitnikom saveza i hegemonom u ratu s Perzijancima. Iza toga ratovaše s Tračanima na sjeveru svoje države sve do *Istra* (Dunava). Tebanci, na glas da je poginuo u tim borbama, protjeraju makedonsku posadu, ali Aleksandar iznenadno osvane u Grčkoj, razori Tebu, a Tebance proda u roblje.

334. imenuje *Antipatra* svojim namjesnikom i krene preko Helesponta na Perziju. Pobjedom kod *Granika* zadobije Malu Aziju. *Grčkim gradovima dade demokratski ustav.*

333. pobijedi kod *Issa Dareja III.*, koji pobježe glavom bez obzira. Tom ga pobjedom zapade *Sirija i Palestina.* U Egiptu ga narod dočeka kao osloboditeljа. Ondje osnuje najznamenitiju svoju naseobinu *Aleksandriju.*

331. srazi se s Darejem kod *Gaugamele* i sjajno ga pobijedi. Iza toga bez ikakva otpora osvoji redom *Babilon, Suzu, Perzepol i Pasargadu* sa silnim blagom.
Dareja je međutim baktrijski satrap *Beso* zarobio. Aleksandar pođe za Besom u potjeru, pa kad ga je gotovo stigao, ubije Beso Dareja, te se sam proglasi kraljem. Aleksandar pokori sjeveroistočni dio Irana, Baktriju, Sogdijanu, gdje je Besa uhvatio i ubio; zatim podvrgne svojoj vlasti *Turan* do *Jaksarta.*

327. prodrije dolinom *Kabula* u Indiju. Na Hidaspu pobijedi kralja *Pora.* Onda pođe Indom do njegova ušća. Admiralu *Nearhu* naloži da ispita svu obalu do ušća Eufrata i Tigrisa, a sam se vrati u Perziju.
Sada se baci na uređenje svoje goleme države (4,500.000 km² sa 50,000.000 stanovnika). Htio je da stvori jednu jedinstvenu državu, da stopi Grke i Perzijance, staru istočnu kulturu s mladom grčkom. Odbaci dosadašnji grčki nazor, da su barbari manje vrijedni od Grka. Smatra se našljednikom Ahemenovića, oblači se na perzijsku, ostavlja dosadašnje satrape kao namjesnike i postupa s Perzijancima jednako kao i s Makedoncima.

Makedonci se ogorčeni pobuniše, ali Aleksandar kazni glave urote smrću (*Filota, Parmenion*). Oženi se Perzijankom, a isto učine i njegovi drugovi. Vojnike, koji su uzeli Azijatkinje, bogato nadari.

Od velikoga zamašaja bijahu gradovi (preko 70), što ih je osnovao i naselio ih grčkim vojnicima. Ti su gradovi postali rasadnici grčkoga jezika i kulture. Trgovina nađe golemo područje i sigurnost na kopnu i na moru, jedan novac i jezik, ceste, luke. Silno blago, što je mrtvo ležalo u kraljevskim blagajnama, stade sada kolati i pospješi razvoj trgovine i obrta.

323. umre Aleksandar u Babilonu u 33. godini, baš kad se spremao na nova poduzeća.

323—301. *Dijadosi.* Poslije Aleksandrove smrti raspade se njegova država. Njegovi generali vode među sobom krvave ratove, u kojima izgine cijela Aleksandrova porodica.
Atena se pobuni po nagovoru Demostenovu na glas o Aleksandrovoj smrti. *Antipatar* svlada Atenu. *Demosten* ispije otrov na otoku *Kalauriji* (322).

301. Bitkom kod *Ipsa*, u kojoj je poginuo *Antigon* predstavnik državnog jedinstva, odluči se sudbina Aleksandrove države. Na ruševinama Aleksandrove države nastade više što većih, što manjih helenističkih država. Velike bijahu:

Makedonija, Sirija (Seleukovići) *Egipat* (Ptolemejevići). Od omanjih država dođe do

veće znamenitosti *Pergam* (Atalovići) u Maloj Aziji, pa republika *rodska.*

Helenistička kultura.

Djelo Aleksandra Velikoga o stapanju istočne kulture s grčkom nastaviše njegovi generali, koji su zavladali helenističkim državama. Na njihovim dvorovima vladaju običaji, jezik i vjera grčka; Grci su im vojnici, umjetnici, pjesnici, naučenjaci, trgovci i obrtnici. Oni su rasadnici grčke kulture i oni su *helenizovali* istok. Međutim nije to sada više onaj čisti grčki život, već je pomiješan tuđim, istočnim elementima. Od čisto grčke narodne kulture razvi se svjetska ili *kozmopolitska.* Tu kulturnu mješavinu zovemo *helenizam.* Helenističku kulturu zovemo i *aleksandrijskom,* jer joj je glavno sijelo *Aleksandrija,* prijestolnica Ptolemejevića (*Muzej, velika knjižnica*).

Književnost. Nova vrsta pjesništva: *idila.* Glavni joj je zastupnik *Teokrit* (oko 270. god.).

Filozofiji je glavno središte Atena. Tu je djelovao *Aristotel iz Stagire,* učenik Platonov. Aristotel gradi na iskustvu (*empirizam*), dakle je *realist.* Obradio je zakone o *retorici, poetici, logici.* Škola njegova zove se *peripatetička. Epikur* (oko *300.*) je učio, da je ugoda jedino dobro, a bol jedino zlo; najveća ugoda je *duševni mir.* Mudrac je najsrećniji. Njegovu su nauku kasnije svodili na tjelesno uživanje. Osnivač *stoičke* škole je *Zenon* (oko 300.). On je tvrdio, da je krepost jedino dobro. Biti gospodar svojim

strastima i ravnodušno snositi sreću i nesreću — to daje duševni mir.

Nova je znanost *gramatika* — tako se zvala *filologija*. Najznamenitiji gramatičari: *Zenodot* (oko 280.) i *Aristarh* (oko 250.). Od *povjesničara* je znatniji *Polibije* (oko 150.), koji je napisao povijest rimsku od punskih ratova do 146. god. Utemeljitelj je *geografije Eratostn* (oko 200.). U *astronomiji* su znameniti *Aristarh* (oko 260.) i *Hiparh* (oko 150. otac znanstvene astronomije. Položio je temelje Ptolemejevu geocentričkom sistemu.). Od matematika je znamenit *Euklid* („*Elementa*" su ogledalo geometrijskoga znanja onoga doba). Najznamenitiji matematik staroga doba je *Arhimed* iz Sirakuze († 212.).

U *graditeljstvu* preotima mali pod utjecajem istoka težnja za golemim i kićenim (Svjetionik na otočiću *Faru* 140 m. visok). Kiparstvo je osobito procvalo na otoku *Rodu* (rodska škola) a znamenita je i mlađa *peloponeska škola*, kojoj je glavni zastupnik *Lisip* iz Sikiona. (*Strugač-Apoksiomenos*). Jedan učenik njegov salije Rođanima *Rodskog kolosa*, 32 m. visoki kip boga sunca. Djelo rodske škole jest i *Laokontova* skupina. U to doba spada i *Apolon Belvederski i Afrodita Milska*. Najznamenitiji slikar toga vremena jest *Apel*, dvorski slikar *Aleksandra Velikoga* (*Afrodita Anadiomene*). Helenistički je izum *mozaik*.

Helenističko doba izmijeni sasvim lice Grčkoj, jer se gospodarsko, obrtno i trgovačko težište pomaklo na istok. Glavna su trgovačka središta *Rod*, *Antiohija i Aleksandrija*.

III. ODSJEK.

Povijest rimska.

A.

Povijest Rima do gospodstva nad Italijom (266. pr. Is.).

U staroj Italiji (pribrojimo li *Japigijce* u Apuliji i Kampaniji Grcima, s kojima su se stopili) imamo šest narodnih skupina: *Ligurane*, *Etruščane*, *Ilire*, *Italce i Grke*. *Italci* su Indoevropljani i najznatnije su italsko pleme. Dijele se u dvije skupine: *Latine* na zapadu i na *Umbro-Sabelce* na istoku. Sabelci se raspadaju na preko 20 omanjih plemena kao: *Sabince*, *Ekve*, *Volščane*, *Samnićane i t. d.*

Ilirima pripadaju *Veneti* u sjeveroistočnoj Italiji. Ostalu sjeveroitalsku ravnicu zaposjeli su oko **600** god. *Gali*. Za *Ligurane* ne znamo, kojoj da ih grani pribrojimo. Isto se ne zna ni za *Etruščane* (*Rasene*), koji su vrlo rano uznapredovali u kulturi, koja pokazuje egipatski i grčki utjecaj. Daleko su svojom kulturom nadmašili Rimljane, kako nam to dokazuju iskopine i ostaci njihovih građevina. U njih je razvijen gradski život. U gradovima vladaju poglavice bogatoga plemstva (*lukumoni*). Gradovi sklapaju saveze, kojima je na čelu kralj (*lars*). Daleko su dotjerali u materijalnoj kulturi, osobito u kovnoj i lončarskoj industriji. Na moru su bili ravni Kartažanima i Grcima (po njima je prozvano

Tirensko more). Moć njihova bijaše najveća oko 600 g. pr. Is. (vladali su i Rimom). 474. god. potukli su ih Grci kod *Kume* i potisnu ih iz Kampanije. Iz padske ravnice potisnuše ih Gali. Poslije bitke kod *Kume* oslobodili su se po svoj prilici i Rimljani etruščanskoga gospodstva.

Rim za kraljeva (do 509 pr. Is.). O osnutku grada Rima kao i o najstarijoj povijesti svojoj, nijesu Rimljani ništa znali. Sve, što su o tome kasnije pripovijedali samo je *priča*, što su je ili od Grka primili ili sami izmislili. (*Eneja, Jul, osnutak Albe Longe, Numitor i Amulij, Romul i Rem*). Godina utemeljenja Rima (**21. april 753.**) ne osniva se ni na kakvom historijskom temelju. Rim nije sagrađen u jedan dan, nego je nastao sjedinjenjem nezavisnih općina na rimskim brežuljcima u jednu općinu, sa zajedničkim kraljem i zajedničkom tvrđom (*Kapitolij*). Tijekom vremena postade Rim glavom *latinskom savezu*, jer je takovih naselja, kakav je bio Rim bilo u Laciju više (jedno od najstarijih *Alba Longa*). Koliko je kraljeva Rimom vladalo i kako su se zvali, također ne znamo. Ono, što Rimljani o tom pričaju, potječe iz kasnijeg vrela. (Sedam kraljeva: *Romul, Numa Pompilije, Tulo Hostilije, Anko Marcije, Tarkvinije Prisko, Servije Tulije i Tarkvinije Superbo*) Jezgra svih tih priča o rimskim kraljevima je ta, da su Rimom zaista nekada vladali kraljevi, a neko vrijeme gospodovali *Etruščani* Kad se Rim oslobodio Etruščana, ni to ne znamo. Rimljani stavljaju to u godinu 510. ili 509. Ratovi s etruščanskim kraljem *Porzenom* spomen su samo na etruščansko gospodstvo (*Mucije Scevola, Klelija, Horacije Kokle i t. d.*).

Vjera Rimljana. Rimljani obožavaju osobito one prirodne sile, koje su u svezi s *ratarstvom* i *stočarstvom*, jer im je to dugo vremena bilo glavno zanimanje. (*Opa, Saturno, Cerera, Faun i t. d.*) Svaki pojam ima svoje boštvo (*Fortuna, Victoria, Concordia*). Rimljani ne poznaju ni personifikacije, nego su to primili od Grka i Etruščana. Tako su *Marta* izjednačili s *Aresom*, *Jupitera* sa *Zeusom*, *Junonu s Herom*, *Neptuna s Posidonom*, *Vulkana s Hefestom*, *Minervu s Atenom Veneru s Afroditom*. Primali su vrlo rado i tuđe bogove kao n. pr. *Apolona*. Od staroitalskih bogova je najznatniji *Jan*. Osim toga štuju Rimljani razne demone ili duhove (*Geniji, Lari i Penati*), obožavaju domaće ognjište (*Vesta*). Vjera je za Rimljana *obveza* i *formalizam*. Javna je služba božja u Rimljana državna uredba, a vrše je u ime države svećenici, koji su državni činovnici. Svećenikom može biti samo *patricij*. Oni sačinjavaju zborove, osim *Flamina*, koji su svaki za se prinosili žrtve paljenice trima najvišim državnim bogovima: *Jupiteru, Martu i Kvirinu*. Najznatniji je zbor *pontifika*, na čelu im *pontifex maximus*, glava cjelokupnom bogoštovlju. Veliku moć imadu *auguri* (*auspicija*) *i haruspici*. *Fecijali* su kao neki diplomatski zbor.

Najstariji ustav Rima. U Rimu bijaše *patricija* ili plemića i puka ili *plebejaca*. Patriciji su posjednici, koji su se nastanili u gradu i ovdje vršili sva politička prava. Samo plemić može doći u vijeće ili *senat*. Isprva se ta patricijska država osnivala na *rodovima*, ali je po-

malo rod izgubio svoju znamenitost i ustupa mjesto *porodici* (familiji), kojoj pripada nesamo obitelj nego i družina i klijenti. Glava je porodici otac (*pater familias*). On je bio gospodar, sudac i svećenik. Više rodova čini *kuriju* (30) i po njima se patriciji sastaju u *kurijatsku skupštinu* ili *komicije*. U vojničke je svrhe sklopljeno *10* kurija u jedan *tribus*.

Oni, što su ostali na selu, kad se drugi posjednici u grad preseliše, nijesu mogli vršiti političkih pravâ u gradu i tako su pomalo izgubili svoja prava i postali su *plebs*. Zadržali su ličnu slobodu, ali su politički bili bez prava. Mnogi su se plebejci, da se otmu nasilju plemića, dali pod zaštitu moćnijem plemiću susjedu i postadoše *klijenti*, a on njihov zaštitnik (*patron*). Kralja bira kurijatska skupština i on vlada do smrti.

Servijev ustav. U Rimljana je išlo isprva samo plemstvo u rat. Kad učestaše ratovi sa susjedima, nastade potreba, da i plebejci služe u vojsci. Priča veli, da je vojsku preuredio *Servije Tulije*. Gradsko je područje razdijeljeno na *četiri tribusa*. Svaki gospodar bio on patricij ili plebejac uvršten je u jedan tribus i to bijaše mjerilom za novačenje i plaćanje poreza što je bio za rat potreban. Vojnikom je svaki oružju dorastao Rimljanin od 17—60. godine. Vojska se dijeli u *centurije* ili *satnije* (193.). Na početku republike počeli su i plebejci zajedno s patricijima vršiti politička prava u *centurijatskoj skupštini*.

Uređenje republike. Kraljevska vlast prešla je na dva činovnika, a trajala je *godinu dana*

(*pretori*, kasnije *konzuli*). Konzuli imaju najvišu *vojničku* i *sudačku* vlast (*imperium*). Svećenička kraljevska vlast nije prešla na konzule, nego ju je dobio „*rex sacrorum*“. Kad konzuli polože čast, mogu ih pozvati na odgovornost. Kad državu snađe velika nevolja, te ustreba da bude neko vrijeme cijela vlast u ruci jednoga, onda jedan od konzula imenuje na prijedlog senata *diktatora*. Vlast mu je smjela trajati najdulje šest mjeseci.

Konzuli su sazivali i popunjivali senat („patres conscripti“ — vele da ih je bilo 300). Senatorska je služba dosmrtna. Činovnici se svake godine mijenjaju, a senat je bio stalna oblast. Odatle njegov ugled, te je od državnoga savjeta postao *vrhovna upravna oblast*. Centurijatske skupštine odlučuju o ratu i miru i birale su magistrate.

Borbe plebejaca za ličnu slobodu. Mlada republika neprestano ratuje sa susjedima. Plebejci nijesu mogli obrađivati svojih zemalja, već su ih dali obrađivati po radnicima. Zbog toga zapadnu u dug. Dužnički zakoni u Rimu strogi i nečovječni. Ovo izazva nezadovoljstvo plebejaca, koji su iznudili od patricija *pučki tribunat* (oko [471.] god.) Kako su to postigli, nije poznato („opći štrajk, iseljenje na Sv. brdo, Menenije Agripa). Jezgra priča: plebejci i patricije pregovaraju kao narod s narodom, a ugovor, što su ga sklopili je kao kakav međunarodni ugovor („*leges sacrae*“).

Dužnost i prava pučkih tribuna: Štititi plebejce od nepravde i samovolje patricijskih

magistrata. Oni mogu ukidati senatske odluke i ustaviti izvršivanje sudačkih osuda. U vršenju svoje službe *nepovredljivi* („*sacrosancti*".) Puk smiju sazivati u pučku skupštinu, iz koje se razvila *tributska skupština*. Tribuna je bilo isprva *dva*, a kasnije *deset*.

Prije 400 god. morali su patriciji izabrati mjesto konzula i tribuna *decemvire*, koji su dvije godine napisali zakone na *dvanaest mjedenih ploča*.

Borba plebejaca za socijalnu i političku ravnopravnost.

445. dopuštena je ženidba (*connubium*) između patricija i plebejaca (Zakon *Gaja Kanuleja*).

444. podijeljena vojničkim tribunima konzulska vlast.

435. Patriciji odijeliše od vlasti konzulske *procjenu imovine* i dadoše to dvojici *cenzora*, koji su kasnije dobili i pravo popunjivati senat. Cenzori su isprva mogli biti samo patriciji.

409. dođoše plebejci do *kvesture*.

366. prihvaćeni prijedlozi pučkih tribuna *Licinija Stola* i *Sekstija Laterana*, da bude jedan konzul od plebejaca.

Od 320. god. gotovo do konca republike sretamo kao konzule redovno (osim dva puta) po jednoga patricija i jednoga plebejca. Patriciji od konzulske vlasti otkinuše *sudstvo*, za koje su uveli *preturu* i još jednu patricijsku službu: *kurulsku edilsku čast*.

356. izvojštiše plebejci diktaturu, a

351. cenzuru i napokon

337. preturu.

300. morali su patriciji primiti plebejce u zborove *augura i pontifika* (»*lex Ogulnia*«).

287. god. izjednačiše se do kraja oba staleža *Hortensijevim zakonom*. Po tom zakonu su zaključci plebejskih skupština („plebiscita") imali vrijednost za cijeli narod. Po svoj je prilici tada prihvaćen i zakon o prizivu na narod (t. j. centurijatsku komiciju „lex Valeria de provocatione").

Borbe Rimljana za opstanak.

487. sklopili su Rimljani sa svojim srodnicima Latinjanima »*vječni savez*«. Po njemu je dopuštena *kanubija i komercija* (trgovanje i stjecanje vlasništva); politička glava je Rim.

396. god. zauzeše Rimljani *Veje* (opsjedanje je trajalo po priči deset godina. Glavni junak diktator *Furije Kamilo*).

386. Rimljani poraženi nasuprot ušću rječice *Alije*, gdje se ona izlijeva u Tiber od *Gala* („*dies ater*"). Gali uđu u Rim, oplijene ga i zapale. *Kapitolij* ne mogu osvojiti. Kad su provalili Venećani u njihovu domovinu, Gali se povrate primivši veliku ucjenu („vae victis").

340.—338. ratuju Rimljani s Latinjanima, jer su ovi tražili, da ih prime u senat i da im dadu pravo na konzulat. Rimljani ostadoše

pobjednici (*Tito Manlije Torkvat i Publije Decije Mus*) i ukinuše latinski savez. Jednima dadu rimsko građansko pravo, druge ostaviše kao samostalne saveznike. a neke učiniše prostim podanicima („*divide et impera*").

327.—305. *prvi samnitski rat.* Rimljani opkoljeni kod *Kaudinskih klanaca* moraju pristati na mir (321.) ali senat ga zabaci, nastavi rat i prisili Samnićane, da se odreknu Kampanije.

298.—290. *drugi samnitski rat.* Ma da su se Samnićani složili s *Galima, Etruščanima i Umbrima*, razbiju ih Rimljani kod *Sentina* (295.). Saveznici redom jedan za drugim priznaše rimsku vrhovnu vlast. *Pobjedom nad Samnićanima postadoše Rimljani gospodari srednje Italije.*

282.—272. *Rat s Tarentom i Pirom.* Kad su Rimljani zavladali južno-italskom grčkom naseobinom *Turijem* na Tarentskom zatonu i zahvatili obale Jadranskoga mora, dođu u sukob s najvećom grčkom naseobinom *Tarentom.* Tarenćani pozovu u pomoć epirskoga kralja *Pira*, koji se odazva u nadi, da će mu poći za rukom osnovati u Italiji i Siciliji državu, kakove su bile onoga doba na istoku.

280. pobijedi Piro Rimljane kod *Herakleje.*

279. pobijedi kod *Askula* (*Pirova pobjeda!*). Sklopivši s Rimljanima primirje, pođe na poziv Grka na Siciliju protiv *Kartažana.*

Ovdje postigne uspjeha, ali dodija Grcima. Saveznici ga zovu u Italiju.

275. razbiju Rimljani Pira kod *Maleventa* (kasnije *Benevent*). Pir se vrati u Grčku († 272. u Argu), a Tarent se morade predati Rimljanima pod pogodbom, da će plaćati danak.

266. godine mogu se Rimljani smatrati gospodarima cijele srednje i južne Italije. Staro ime Italije protegne se na cijeli poluotok do *Makre i Rubikona. Rim bijaše otada velika vlast.*

Kulturne prilike u Rimu prije punskih ratova. Rimljani su još uvijek — patriciji i plebejci — priprosti seljački narod. Na svršetku borba izmegju patricija i plebejaca stope se oba ova skupa u jedan narod: *populus Romanus.* Imadu ista *privatna* (konubij i komercij) i *javna* (izborno aktivno i pasivno pravo) *prava.* Rim ne bijaše država u današnjem smislu riječi, nego savez gradskih općina, koji su u različnom snošaju prema Rimu, dok Rim upravlja spoljašnim poslovima, gospodar je vojsci i brine se za mir među saveznicima. Isprva su Rimljani osvojeno zemljište jednostavno priklopili rimskoj općini, te se tako općina proširila do u Etruriju i Kampaniju. Od toga su zemljišta stvorili nove seoske tribuse (u svemu ih je bilo 35), kasnije su otimali pokorenim stanovnicima jedan dio zemlje i dali ga rimskim ili latinskim građanima, koje su ondje naselili. Ove su naseobine pomogle mnogo, *da se Italija tako brzo polatinila.* Rim imade prije svega svoju veličinu zahvaliti *izvrsnoj vojsci*, sastavljenoj od seljaka posjednika. Staru falangu

pocijepaše u manje odjele: *manipule,* a vojnike poredaše po iskustvu i starosti (Legija 4200 pješaka) vrsta se u tri reda: *hastate, principes i triarije*).

U najstarije doba bilo je u Rimljana narodnoga pjesništva, ali se nije razvila ni epika, ni lirika ni drama. Najznatniji spomenik toga doba jest „Zakonik na dvanaest ploča", na kom se osniva samostalna rimska književna grana: *pravna znanost.* Od građevina vrijedne su spomena *Apijeva cesta* i vodovod, što ih je cenzor *Apije Klaudije* počeo graditi 312. god. na državni trošak. Apijeva cesta vodila je iz *Rima u Kapuu, a kasnije u Brundizij.*

B.

Povijest Rima od gospodstva nad Italijom do svršetka republike (266.—31. pr. Is.).

264.—241. *Prvi punski rat.* Kada je *Kartaga* osnovana, ne znamo. Toliko se zna, da je u *sedmom vijeku* Kartaga bila glava feničkim naseobinama i da se s Grcima počinje boriti za gospodstvo nad zapadnim dijelom Sredozemnoga mora. U 5. vijeku postade središtem velike države (afrička obala od Velike Sirte sve do Atlantskoga oceana, južna i jugoistočna Hispanija, Baleari, Elba, Korzika, Sardinija, Zapadna Sicilija i Malteško otočje). Ima oko 700.000 stavnika. Ustav je *plutokratski.* Bogate porodice biraju između sebe po dva *sufeta.* Uz sufete je senat od 28 lica, a cijelu upravu nadgleda vijeće od 104 člana i veliko vijeće, u kojem su samo bogate porodice. Narod, što ga sačinjavaju obrtnici, radnici, mali trgovci, mornari robovi i kmetovi, nema nikakvih prava. Vojska je plaćenička.

Uzroci i povod punskim ratovima. Kada je Rim zagospodovao Italijom, došli su pod njegovu vlast i trgovački primorski gradovi, kojima su Rimljani morali osigurati slobodnu plovidbu po Tirenskom moru. Zato su se morali sukobiti s Kartažanima, koji su već dugo nastojali, da osvoje Siciliju i zagospoduju Tirenskim morem. Povod ratu bijahu *Mamertinci,* koji su zauzeli *Mesanu* i onda zatražili pomoć Rima protiv Sirakužana. Međutim su Kartažani unišli u Mesanu i izmirili Sirakužane i Mamertince. Rimljani ipak zauzeše Mesanu, a Kartažani im navijeste rat.

260. održaše Rimljani pod *Duilijem* prvu pobjedu na moru nad Kartažanima („spojni mostovi").

255. zarobljen i razbijen *Regul* kod *Tunesa* od Ksantipa.

249. Rimljani izgube bitku na moru kod *Drepana.* Mnogo im neprilika zadaje Hanibalov otac *Hamilkar Barkas,* koji je iz Sicilije plijenio italsku obalu.

241. porazi Kartažane *Lutacije Katul* kod *Egatskih otoka.* Kartažani moraju odstupiti Siciliju i platiti ratnu odštetu.

238. izgube Kartažani i Sardiniju i Korziku.

229.—228. *Ratovi s Ilirima.* Iliri su indoevropskoga roda — potomci su im današnji *Arbanasi.* Podijeljeni su na više plemena, od kojih je pleme *Ardijejaca* osnovalo oko 250. god. za kralja *Agrona* državu, koja se protezala od *Vojuše* do *Neretve.* Prijestolnica je *Skodra* (Skadar) Za Agronove nasljednice *Teute* baciše se Iliri na gusarenje i uznemirivahu grčke naseobine (*Tragurion, Issu* (Vis), *Pharos* (Hvar) i t. d.). Ove se obrate za pomoć Rimu, koji posreduje, ali bez uspjeha. Teuta dade pogubiti jednog rimskog poslanika, Rimljani svladaju Teutu i prisile je, da je morala odstupiti sve osim zemlje između *Drima i Neretve.*

225.—222. Rimljani osvoje padsku ravnicu do podno Alpa.

218.—201. *Drugi punski rat.* U Kartagi domogne se ugleda i vlasti vođa demokratske stranke *Hamilkar Barkas.* On preuredi kartašku vojsku i pokori veliki dio *Hispanije.* Njegovo djelo nastavi zet *Hazdrubal,* koji prodrije do *Ebra* i uredi središte: *Carthago nova* (današnja Cartagena). Rimljanima se morao obvezati, da neće prijeći Ebra (grad *Sagunt* na desnoj obali rimski je saveznik).

221. umoren *Hazdrubal,* a vojskovođa postade Hamilkarov sin, *Hanibal.* Hanibal podsjedne Sagunt i zauzme ga. Rimljani zatraže u Kartagi, da im predadu Hanibala, ali Kartažani to uskrate. Sada bukne *drugi punski rat.*

Hanibal ostavi u Hispaniji brata Hazdrubala i krene s vojskom od 50 000 pješaka i 9000 konjanika preko Pirineja i Alpa u Italiju. Za 5 mjeseci stigne uz silne poteškoće i gubitke u sjevernu Italiju. (218.)

218. razbije Hanibal Rimljane na *Ticinu* i *Trebiji.* S njim se sada sjedine *Gali.*

217. pobijedi u *trazimenskom klancu* konzula *Flaminija* i pođe u južnu Italiju. Rimski diktator *Fabije Maksim* neće da zameće bitke („*Cunctator*").

216. porazi Hanibal Rimljane pod *Emilijem Paulom* i *Terencijem Varom* kod *Kane.* Uza nj pristanu sada južnoitalski saveznici i Kapua. Makedonski kralj *Filip* i Sirakužani ugovore s njim savez.

212. osvoji Hanibal *Tarent,* ali izgubi.

211. *Kapuu,* premda se zaletio do Rima („Hanibal ante portas"), samo da spase Kapuu.

212. zauze *Klaudije Marcel Sirakuzu,* a doskora i cijelu *Siciliju.* Mladi *Publije Kornelije Scipion* srećno vojuje u Hispaniji protiv Hazdrubala, ali ga ne može zadržati da ne ode u pomoć bratu u Italiju.

207. poražen Hazdrubal na rječici *Metauru.* Hanibal izgubi svoju posljednju nadu.

206. pokori Scipion cijelu Hispaniju i prenese rat u Afriku. Kartažani pozovu kući Hanibala, koji se povukao u Brutij i ondje se vješto branio.

202. svlada Scipion pomoću numidskoga kralja *Masinise* Hanibala kod *Zame*.

201. Kartažani moraju sklopiti mir, po kojem se odrekoše svega posjeda izvan Afrike; Numidiju prepustiše *Masinisi*. Morađoše dalje predati gotovo sve svoje ratne lađe, platiti golemu ratnu odštetu i obvezati se, da neće izvan Afrike voditi uopće nikakvoga rata, a u Africi jedino dopuštenjem rimskim.

200.—197. i 171.—168. *Ratovi s Makedonijom.*

197. pobijedi *Filipa III.* konzul *Flaminin* kod *Kinoskefale*.

196. proglasi *Flaminin* Grcima slobodu kod istamskih igara.

168. potuče i zarobi Filipova sina *Perseja* konzul *Lucije Emilije Paulo*. Makedoniju razdijeli u četiri republike. Ilrija bi također razdijeljena u 3 republike. Grke, koji su pristali uz Perseja kazni tako, da je preko 1000 najuglednijih ličnosti (povjesničar *Polibije*) odveo u Italiju kao taoce.

146. pretvore Rimljani Makedoniju u rimsku provinciju, a konzul *Mumije* razori *Korint*. Grčka bi podvrgnuta pod makedonskoga namjesnika, a kasnije postade rimskom provincijom *Ahejom*.

192.—190. *Rat sa Sirijom. Antioh,* sirski kralj, po nagovoru *Hanibalovu,* koji je k njemu pobjegao, priskoči u pomoć *Etoljanima,* koji su se zaratili s Rimljanima. Rimljani ga pobijede kod *Termopila* i *Magnezije*. Antioh se mora odreći zemalja na zapad od *Halisa* i na sjever od *Taura*. Sirija prestade biti velika vlast.

189. priznaše *Etoljani* rimsku vrhovnu vlast.

183. ispije Hanibal otrov, kad ga je bitinski kralj Prusija htio Rimljanima predati. Iste godine umre i *Scipion Afrički Stariji*.

133. ostavi Rimljanima državu i blago svoje *pergamski kralj Atal III.*

129. urede Pergam Rimljani kao provinciju *Aziju*.

149.—146. *Treći punski rat.* Kartaga se mudrim političkim i financijskim reformama, koje je Hanibal poslije drugoga punskoga rata proveo, brzo oporavila. Mrze ju rimski trgovci i bankiri i starorimska stranka (Porcije Katon), koja je držala, da je Kartaga vječna pogibao za Rim i da je valja što prije uništiti.

Povod ratu nađe se lako, jer je Masinisa otimao Kartažanima zemlje, a Kartažani nijesu smjeli s njime obračunati bez rimske dozvole. Kad su to ipak jednom pokušali, okriviše ih Rimljani, da su pogazili mir od god. 201. i navijeste im rat. Kartaga se održala tri godine. Bori se očajno. Konačno je osvoji i razori *Scipio Emilijan*. Zemljište kartaško postade rimska provincija Afrika. Kad su Rimljani postali gospodari *Hispanije,* razdijele je u dvije provincije. Dugo ipak ne mogu svladati *Luzitance* (Virijat) i *Keltibere*.

133. pade u Scipionove ruke keltiberska *Numancija*.

Kulturne prilike prije Grakha.

Novo plemstvo. Sinovi i dalji potomci onih plebejaca, koji su prvi došli do koje kurulske časti, sačinjavali su tijekom vremena *novo plemstvo po službi,* koje se sa starim patricijskim porodicama stopilo u „*nobiles*“ ili „*optimates*“. Pučanin je sve rjeđe dolazio do kurulskih časti, pa ako bi tko i dosegao kurulsku čast, zvali bi ga „*homo novus*“ („*skorojević*“).

180. god. postane zakonom, da se državne službe vrše stalnim redom i da za nje treba propisane godine (za edilsku čast 37 god., za preturu 40, a za konzulat 43 god.). Cenzorom može postati samo bivši konzul (*konzular*).

Centurijatske su komisije promijenjene poslije prvoga punskoga rata. Svaki od 35 tribusa ima 10 centurija, svaki od 5 razreda imao je u tribusu po dvije centurije, svaki dakle razred 70 centurija.

Provinciji stoji na čelu upravitelj-pretor s gotovo kraljevskom vlašću (zapovjednik vojske, vrhovni sudac i upravitelj). Osim pretora postavljaju za zamjenike *propretore.* Iz provincija teku glavni državni dohoci, jer se u Italiji nije više utjerivao danak. Porez u provincijama pobiru *zakupnici „publicani“*, koji narod u provinciji nemilosrdno gule. U Rimu su morali odrediti najposlije poseban sud zbog globljenja („*de repetundis*“). Provincije brzo propadaju i velika je opreka između njih i Italije.

Proširenje rimske vlasti po obalama Sredozemnoga mora potrese u temelju državu, jer je uništilo seljački stalež, a s njime i mali posjed.

Iz rimskih provincija dolazila je u Rim sva sila žita, koje se gotovo u bescijenje prodavalo ili dijelilo narodu, kad ga je trebalo mititi. S tim žitom nije se mogao takmiti italski seljak. On je morao prodati svoj posjed susjedu veleposjedniku. Tako se razviše **„latifundija“**. Posjednik latifundija, imajući mnoštvo robova, mogao se donekle natjecati s prekomorskim žitom. Osim toga je on pomalo napuštao ratarstvo i počeo se baviti sađenjem maslinâ, vinove loze i stočarstvom. Seljak beskućnik ide u Rim i živi kao siromah ili klijenat od bogataša.

Viteški stalež. 1800 rimskih građana dobivalo je po uredbama centurijatskih komicija od države konje i služili su kao konjanici. Zvali su se *vitezovi.* Taj stalež je izgubio svoj vojnički značaj poslije drugoga punskoga rata, jer su kao konjanici služili italski saveznici, a od bogatih građana, koji su služili nekada kao konjanici razvi se novo plemstvo po imetku: *viteški stalež.* U taj stalež mogao je dospjeti svaki građanin, ako je imao najmanje 80.000 K imetka. *Vitezovi* su bankari, državni dobavljači, zakupnici državnih dohodaka — u kratko: *novčana aristokracija.*

Igre u Rimljana jedino su narodu za zabavu (sasvijem drukčije kod Grka). U to doba razlikujemo igre u *cirku* i *kazalištu*, a natjecali su se ljudi u utrci na konju i kolima, dok se u kazalištu pod konac prvoga punskoga rata pored domaćih lakrdija počele prikazivati drame po grčkom uzoru. U drugom

stoljeću počinju se uvoditi *gladijatorske igre,* koje su došle iz Etrurije.

Robova je isprva bilo u Rimu malo, ali nakon uspješnih ratova dopremiše Rimljani u Italiju silno mnoštvo robova, kojima napuniše sve grane javnoga života osim državne uprave. S robovima se u Rimu postupa nečovječno, on nema nikakvih prava; gospodar ga može i ubiti.

Književnost i umjetnost. Osnivač rimske umjetne književnosti jest *Livije Andronik.* Preradio je za kazalište atičke tragedije i komedije, a za školu *Homerovu Odiseju.*

Ostali su pjesnici: *Nevije* (opjevao drugi punski rat), *Enije* (ep „Annales"), *Plauto.*

Od povjesničara: *Katon Stariji* („Origines").

U gradnji hramova povode se Rimljani za Grcima te upotrebljavaju *korintske stupove.* Od gradnja vrijedne su spomena: Flaminijev cirk, mostovi, vodovodi, bazilike.

Reforme braće Grakha.

133. *Tiberije Sempronije Grakho* kao pučki tribun obnovi agrarni zakon od god. 180. Po tom zakonu nije nitko smio imati više od 500 jutara državnog zemljišta (za dva nedorasla sina još 500 jutara, ali preko 1000 nikada). Ostali „ager publicus" ima se po 30 jutara dati u zakup siromašnijim građanima, koji te baštine ne smiju ni prodati ni založiti. Optimati se tom predlogu opru i sklone pučkog tribuna *Marka Oktavija* da kaže „veto". Tiberije ga dade u tributskoj komiciji skinuti. Prijedlog se

prihvati i povjerenstvo od tri lica izabere, da provede zakon. Poslije predloži Tiberije, da se blago pergamskoga kralja *Atala* podijeli novim zakupnicima, da namaknu ono, što im treba za novo gospodarstvo. Optimati zaključiše, da se riješe Grakha, pa navale na nj i njegove pristaše, kad se obavljao izbor njegov za tribuna za god. 132. Tiberije ubijen.

123. postade pučkim tribunom *Tiberijev brat Gaj.* On provede *zakon o žitu* (puk dobiva žito iz državnih skladišta za polovinu jeftinije nego li je tržna cijena), *sudački zakon* (vitezovi dobili porotnička mjesta), vrlo znameniti *agrarni zakon,* po kojem se imale osnovati dvije nove kolonije u južnoj Italiji i jedna u Africi na razvalinama Kartage.

122. iznese Gaj prijedlog, da se latinskim saveznicima dade rimsko, a ostalim italskim saveznicima latinsko građansko pravo. Da još više omraze Grakha, podgovoriše optimati tribuna *Livija Druza* da predloži, neka bi se u Italiji osnovalo 12 novih kolonija.

121. propadne Gaj kad se natjecao za tribunsku čast. Optimati predlože, da se zakon o naseobini u Africi (*Junonija*) ukine. Gajo se htjede tome sa svojim pristašama silom oprijeti, ali nastrada u borbi s optimatima.

118. osvoje Rimljani južnu Galiju i učine od nje pokrajinu: *Galiju Narbonsku.* Iste godine urede i novu pokrajinu *Illyrikum,* s glavnim gradom *Salonom.*

111.—105. *Rat s Jugurtom.* Jugurta pogubi svoja dva polubrata, s kojima je dijelio vlast nad Numidijom. Rimske poslanike, koji su imali stvar ispitati, podmiti. Kad mu je Rim navijestio rat, podmiti i vojskovođe, a pozvan u Rim na odgovornost podmiti i rimske senatore i pučkoga tribuna. U Rimu dade umoriti i unuka Masinisinog *Masivu.* Rat s Jugurtom svršio je *Marije* iz viteške obitelji. Jugurta u Rimu smaknut.

113.—101. *Rat s Cimbrima* i *Teutonima.* Germanski Cimbri pođoše na jug iz Jüllanskoga poluotoka, potuku Rimljane kod *Noreje* (113.), te krenu u Galiju. Tu im se pridruže keltski *Teutoni.* Zajedno pustoše po Galiji i Hispaniji i najposlije odluče, da će *Teutoni* provaliti preko zapadnih, a Cimbri preko istočnih Alpi u Italiju. *Marije* (pet puta redom konzul (104.—100.) porazi Teutone kod *Aquae Sextiae* (102.) i *Vercela* (101.). Marija prozovu trećim utemeljiteljem Rima. Da je Marije pobijedio *Cimbre* i *Teutone,* ima se zahvaliti i njegovim reformama u vojsci. Marije je naime odredio, da u vojsku može stupiti svaki slobodan građanin, pa i *proletarac* i *slobodnjak.* Tako je ali od *građanske vojske* nastala *plaćenička.* Zapovjednik mogao ju je lako upotrijebiti u svoju korist. *To je zametak monarhije.*

91.—88. *Saveznički rat.* Italci su vidjeli, da im Rimljani neće od svoje volje podijeliti građanskog prava. Najprije ustanu *Marzi* i *Samnićani*, organiziraju vojsku i osnuju samostalnu državu (glavni grad *Korfinij*). Kad su se spremali još i *Umbrani* i *Etruščani* na ustanak, popustiše Rimljani i podijeliše svim italskim saveznicima, koji se još nijesu iznevjerili, rimsko građansko pravo, a onda onima, koji su položili oružje, te najposlije i saveznicima s ovu stranu Pada. Saveznici s onu stranu Pada dobili su latinsko građansko pravo. Ove nove građane uvrstili su u *10 novih tribusa.*

88.—82. *Prvi građanski rat. Mitradat VI.,* pontski kralj provali u Aziju i zapovjedi, da se svi rimski građani poubijaju. Senat imenuje *Sulu* zapovjednikom u ratu protiv Mitradata. Marije izradi pomoću *Sulpicija Rufa,* da je narod oduzeo zapovjedništvo Suli i predao njemu. Sula se ne pokori nalogu, nego krene iz Kampanije na Rim i zauzme ga. Protivnike (i Marija) izagna iz Rima, ograniči vlast pučkih tribuna, a ojača senat, pa pođe na Mitradata.

88.—84. i 83.—81. *Prvi* i *drugi rat s Mitradatom.* Sula pobijedi Mitradata kod *Heroneje* i *Orhomeva* i prisili na mir u *Dardanu.* Mitradat mora napustiti sve, što je osvojio u Maloj Aziji, predati brodovlje i platiti ratnu odštetu. Iza Sulina odlaska na godinu dana plane iznova rat, ali se brzo svrši mirom. *Cina* i Marije iza Sulina odlaska na istok osvoje Rim. Osvećuju se strahovitim krvoprolićem optimatima.

86. imenuje Cina Marija drugom u konzulatu, ali Marije nekoliko dana iza toga umre.

84. nastrada u vojničkoj buni *Cina*, kad se spremao protiv *Sule*. Kad se Sula s istoka vratio, prijeđe jedan dio vojske njegovih protivnika na njegovu stranu. Odsudna pobjeda kod *Kolinskih vrata*. Poslije toga Sula gospodar Italije. Siciliju i Afriku pokori mu *Gnej Pompej*, a kasnije i *Hispaniju* (poslije Sertorijeve smrti 72.).

82.—79. *Sulina diktatura*. Sula dobi od senata i puka „diktaturu za stvaranje zakona i uređenje republike" na neodređeno vrijeme s neomeđenom vlašću. *Proskripcije*. Sula poveća senat i njegovu vlast. Tributskoj komiciji oduze pravo stvarati zakone, a pučki tribuni smjeli su sazivati puk u skupštinu samo uz dozvolu senata. Onaj, tko je vršio čast pučkoga tribuna, ne može se natjecati za koju drugu državnu službu.

79. god. odrekne se Sula izvanredne svoje vlasti i povuče na svoje dobro kod *Puteola* († 78.).

Suline reforme nijesu zadovoljile nikoga osim optimata. Senat nije mario, da reformama doskoči općem nezadovoljstvu (seljaci, proletarci u Rimu, vitezovi i Sulini veterani) a nije imao ni čovjeka, koji bi Sulu nadomjestio. Dva muža koji su bili tada najugledniji ljudi u Rimu: *Pompej* i *Kras* težili su za vrhovnom vlašću u državi, pa su zato gledali, da skrše moć senata.

Kras bijaše najbogaliji čovjek u Rimu. Bio je dobar vojnik. On je svršio rat s *gladijatorima* i *robovima* (73.—71.).

Pompej je preko reda u vojsci došao do velikih časti. Sula mu je dao pridjevak „Veliki". I Pompej i Kras stekli su preko Sule moć i bogatstvo, ali kad im je senat uskratio konzulat za 70. godinu, slože se s demokratima i *obore Suline uredbe*.

67. Na predlog pučkoga tribuna *Gabinija* preda narod na tri godine zapovjedništvo *Gneju Pompeju*, da stane na kraj gusarstvu. (U južnoj Maloj Aziji uredili su gusari pravu državu). Pompej svrši rat za tri mjeseca.

74.—64. *Treći rat s Mitradatom*. Mitradat provali u *Bitiniju*, koju je po oporuci pošljednjega kralja zapala Rimljane. U početku ima sreće, ali kasnije mora uzmaći (72.) Pred *Lukulom* armenskom kralju Tigranu. Lukul svlada i Tigrana kod *Tigranocerte* i prodre do *Araksa*. Pompej potuče Mitradata, a ovaj pobjegne na *Krim*, gdje se dao ubiti. Tigran sklopi s Rimljanima mir.

64. obori Pompej vladu Seleukovića u Siriji i uredi prilike u *Palestini (Saduceji* i *Farizeji*). Istok uredi sada tako, da je jedne zemlje uredio kao rimske pokrajine, a drugima je ostavio domaće vladare pod rimskom vrhovnom vlašću.

62. *Katilinina urota*. Katilina traži za 63. god. konzulat, all propade. Izabran bi govornik *Ciceron*. Katilina se natječe za konsulat i za god. **62.** i istakne pri tom, da će raditi

na *ukinuću dugova*. Radi toga postane popularan. Međutim se slože vitezovi i konzervativni optimati u senatu i Katilina opet propade kod izbora. Sada zasnuje prevrat i sakupiće vojsku u Etruriji, ubiti Cicerona i silom postići konzulat. Ciceron otkrije te osnove u senatu. Katilina ode u Etruriju, a Ciceron pohvata i dade pogubiti (bez priziva na narod) njegove drugove. Katilina padne u boju kod *Pistorije*.

Prvi triumvirat. (60)

Pompej na povratku iz Azije raspusti vojsku u *Brundiziju*, proslavi triumf, ali senat ne potvrdi njegove odredbe u Aziji, niti dozvoli, da se njegovim veterancima razdijeli državno zemljište. Pompej zato sklopi s Cezarom i Krasom u potaji t. zv. *prvi triumvirat*.

100. rodio se Julije Cezar.

59. *Cezar* izabran za konzula. Kao konzul predloži agrarni zakon, da se Pompejevim vojnicima dade državnog zemljišta. Osim toga je narod potvrdio i odredbe Pompejeve u Aziji, a Cezaru podijelio upravu *Ilirika* i *Cisalpinske Galije* na pet godina. Senat tome dade još i *Narbonsku Galiju*. Prije odlaska iz Rima dade Cezar izabrati sebi odane konzule, a proletarijat je imao u svojim rukama pučki tribun *Klodije*. Na

njegov prijedlog prognan *Ciceron*, a *Katon* otpremljen na istok.

56. sastanak triumvira u *Luki*. Pompej i Kraso biće 55. god. konzuli, a onda će *Pompej* dobiti *Hispaniju*, a *Kras Siriju*. Cezaru će se produljiti namjesništvo na dalnjih 5 godina.

58.—51. *Cesar u Galiji*. *Germani* pod *Ariovistom* provale preko Rajne u Galiju, a *Helvećani* iz Švajcarske. Cezar protjera i jedne i druge u staru postojbinu i za tri godine pokori on Galiju do Atlantskoga oceana i Kanala. Dva puta provali i u Germaniju i Britaniju.

52. bukne ustanak Gala pod *Vercingetoriksom*. Cezar ga svlada kod *Alezije*.

51. umiri Cezar svu zemlju.

52. Pompej konzul bez druga, pa se od tog doba sve više priklanja senatskoj stranci.

53. *Kras* pogine kod *Kara* u ratu s *Partima*.

49.—45. *Drugi građanski rat*. U Rimu zavlada za Cezarova odsutstva prava anarhija (Klodije i Milon). Senat zaište, da se Cezar odrekne zapovjedništva i namjesništva, kad mu vrijeme isteče. Cezar se izjavi spremnim, ako isto učini Pompej. Pompej ne pristane na to. Onda senat zaključi, da Cezar ima do 1. januara 49. raspustiti vojsku, jer će ga inače držati neprijateljem domovine. Cezar na to prijeđe *Rubikon* („kocka je pala“.). Pompej ostavi sa senatom Rim i ode u Grčku. Za dva mjeseca

zaposjedne Cezar Italiju. Kod *Dirahija* zadesi Cezara poraz, ali sjajno pobijedi Pompeja.

47. kod *Farsala* u Tesaliji. Pompej pobježe u Egipat, gdje ga skrbnici kralja *Ptolemeja* pogubiše, Cezar pođe za njim u Egipat. Tu digne na prijesto *Kleopatru* i mlađeg joj brata pod vrhovnom rimskom vlašću. Iza toga vojuje u Maloj Aziji protiv *Farnoka* („veni, vidi, vici"), uredi prilike u Italiji i pobijedi republikance u Africi

46. kod *Tapsa*. Ugledniji republikanci sami se ubiju (*Katon*).

45. Ostatak republikanaca, koji su prebjegli u Hispaniju, razbije Cezar kod *Munde*.

Cezar samovladar.

Cezar diktator na deset godina, pa onda do smrti. Osim toga je bio on *tribun, prokonzul, praefectus morum, cenzor, i pontifeks maximus*. Stalni mu je naslov *imperator*. Mjesec *quinctilis* nazvaše po njegovom imenu *Julius*. Cezarova vlast uistinu *monarhijska*, samo joj je trebalo naslova. Taj mu ponudiše kod neke svečanosti (44.), ali ga Cezar odbi.

Cezar smanji *socijalnu nevolju* i osnuje naseobine ne samo po Italiji nego i po pokrajinama. Ovdje je nastanio veterane, ali i siromašne rimske građane, oslobodivši Rim proletarijata, spremna uvijek na bunu. Ti su kolonisti širili latinski jezik. Za gradove izda novi *municipalni* zakon. *Pokrajine nastojaše stopiti s Italijom u jednu državnu cjelinu*. Ne daje poreza u zakup, rego ga pobiru državni činovnici. Namjesnike strego nadzire. U senat prima i ljude, koji nijesu Italici. Glavni temelj cijeloj državi *latinsko-helenska kultura*. Latinski jezik na zapadu, grčki na istoku. Znamenita je Cezarova *reforma kalendara* (*Julijev kalendar*) *44. 15. marta* Cezar umoren. Glave urotnika *Gaj Kasije* i *Marko Junije Brut*.

Drugi triumvirat (43.) Kraj republike.

Ubojice Cezarove moraju bježati iz grada. Cezarov pristalica konsul *Antonije* nadao se, da će njega zapasti sva vlast u državi, ali se pojavi u Rimu unuk Cezarove sestre, mladi *Oktavijan*. Ovaj se ponudi senatu, a senat ga, raspaljen Ciceronovim „Filipskim govorima", pošalje na *Antonija*. Oktavijan ga razbije. Antonije pobjegne namjesniku Transalpske Galije *Lepidu*. Kada se senat htio riješiti Oktavijana, sklopi on s *Antonijem i Lepidom drugi triumvirat (43.)*

„Triumviri za uređenje republike" đadu sebi podijeliti svu vlast u državi za pet godina. Da pribave novaca, latiše se *proskripcija*. (Ciceron nastrada).

42. pobijede triumviri kod *Filipa Kasija* i *Bruta*. Antonije pođe na istok, a Oktavijan u Italiju. Kasnije razdijeliše triumviri vlast tako, da je Antonija zapao istok, Oktavijana zapad, a Lepida Afrika. Ovog se pošljednjeg Oktavijan brzo riješio.

35. Oktavijan vojuje s *Japudima, Panoncima* i *Liburnima*. Osvoji *Sisciju*. Antonije ratuje

ali bez uspjeha s *Partima*. Sredstva za rat dala mu je *Kleopatra*, s kojom se potajno vjenčao,
Kada je nakon drugog svršenog petogodišta prestala izvanredna vlast triumvirska, prisili Oktavijan senat, da mu prisegne vjernost, Antonija proglasi neprijateljem domovine i navijesti rat Kleopatri.

31. Odlučna bitka kod *Akcija*. Antonije poražen na moru, ostavi kopnenu vojsku, koja se preda Oktavijanu.

30. ubije se Antonije sam, a onda Kleopatra. Oktavijan zavlada sam.

C. Povijest Rima od propasti republike do seobe naroda.

Oktavijan August.

30. pr. Is. — 14. posl. Is. vlada *Oktavijan August*. Na početku *27. god.* odreče se svih izvandrednih vlasti u senatu, a senat ga imenuje *prokonzulom* na deset godina, a time i zapovjednikom vojske. Svake će ga godine birati i *konzulom*. Za taj osobiti položaj dadoše mu naslov „*princeps*“ (kao otprilike predsjednik republike). Osim toga ga senat i narod prozovu „*Augustus*“ t. j. uzvišeni i prozovu šesti mjesec u godini *August*. Naslov *imperatora* meće ispred svoga imena. Kao *princeps* glasuje prvi u senatu, kao *tribun* je nepovrjedljiv, ima inicijativu u zakonarstvu. Ima pravo da odlučuje o miru i ratu, popunjuje senat, kuje novac. Kao „pontifex maximus“ nadzire rimsko bogoštovlje.

Oktavijan je mudro podijelio vlast sa senatom i uredio *diarhiju*. Kao pokonzul upravlja samo onim pokrajinama, gdje je morala biti zbog ratne pogibli vojska; ostalim mirnim provincijama upravlja senat. Državni dohoci idu u dvije blagajne: u *carsku* i *senatsku*. Vojske je u svemu bilo 25 legija (oko 300.000 momaka). U Italiji bijaše tjelesna straža t. z. *pretorijanci* (9000). Zapovjednik te straže: *prefekt pretorijanaca* domogao se kasnije silnog ugleda i vlasti.

20. god. uredi granice države prema *Partima*. Italsku granicu osigura pokorenjem *Norika*, *Recije s Vindelicijom* i *Panonije*.

9. posl. Is. poražen *Kvintilije Varon* od heruščanskog kneza *Arminija* u *Teutoburškoj šumi* i time se izjalovi pokušaj Rimljana, da prenesu granice države s Rajne na Labu.

6.—9. posl. Is. buknu veliki ustanak ilirskih plemena. Vođa je *Bato*. Pastorak carev *Tiberije* uguši ustanak.
Na zemljištu Ilira uređene pokrajine *Dalmacija* i *Panonija*.

Književnost. Na književnom polju je u posljedne doba republike znatno napredovalo stapanje grčke i rimske kulture.

106.—43. Ciceron se bavi *filozofijom* (*eklektik*) i *govorništvom*. Vrlo mnogo učiniše za književnost *August* i njegovi prijatelji *Mecenat*, *Mesala* i *Polion*. To je „*zlatni vijek*“ rimske knjige.
Preteče Augustova vijeka jesu: *Terencije*

Varon (filozof, geograf i pjesnik), *Lukrecije* („De rerum natura") i lirik *Katul.*

U Augustovo doba ističe se epon *Enejidom*, didaktičkom pjesmom *Georgikama* i Bukolikama (idilom) *Vergilije* iz Andesa blizu Mantue. Pjesnik *satira, epoda* i epistola je *Horacije* iz *Venuzije. Ovidije* je napisao pjesničke pripovijesti *Metamorfoze* i *Faste* (vrst kalendara).

Od povjesničara je najznamenitiji: *Tit Livije* iz *Patavija.* On je napisao povjest Rima od osnutka grada do *9 god.* pr. Is. *Sulustije* je napisao monografije o *Katilininoj uroti* i *Jugurtinskom ratu. Kornelije Nepot* biografije glasovitih Rimljana. Za geografiju je znamenit *Strabon,* Grk iz Ponta.

Umjetnost. August je za Rim mnogo u umjetničkom pogledu učinio. On veli, da je Rim našao od *opeka,* a ostavlja ga od *mramora.* Dogradi *Marcelovo kazalište,* izgradi carski forum, 16 novih hramova, carsku palaču na Palatinu. No najljepša i najbolje sačuvana rimska gradnja uopće je *Panteon* (kube od 43 m. u promjeru), a sagradio ga je *Agripa.*

4. pr. Is. rodio se *Isus Krist.* Godina njegova rođenja nije ustanovljena, a uzima se, da je rođen četvrte godine prije današnjega računanja vremena, koji je u 6. stoljeću odredio opat *Dionizije* Eksiguo.

Carevi iz kuće Klaudijeve.

14.—37. posl. Is. *Tiberije,* Augustov pastorak, sumnjičav i okrutan, ali za državu jedan od najboljih vladara. Kad ga je njegov pouzdanik *Sejan,* prefekt pretorijanaca, htio ubiti, zaredaju u Rimu silne parnice zbog uvrede veličanstva. Tiberije umrije na otoku *Kapri* u samoći.

29. god. (?) izdahne na križu Isus Krist.

37.—41. *Kaligula,* Germanikov sin, bijesan i lud tiranin. Umoriše ga pretorijanski časnici.

41.—54. *Klaudijem,* Germanikovim bratom, vladaju ljubimci i njegove pokvarene žene *Mesalina i Agripina.* Rimsko se carstvo ipak povećalo *Britanijom, Mauretanijom i Trakijom.* Klaudija otruje *Agripina,* pošto je posinio *Nerona,* sina njezina iz prvoga braka, a zapostavio vlastitoga sina *Britanika.*

54.—68. *Neron.* Mjesto njega vlada mati Agripina, ali ju istisne odgojitelj Neronov *Seneka.* Neron doskora zapade u opačine. Dade pogubiti *Britanika,* mater svojn, ženu *Oktaviju* i filozofa *Seneku.* Neron se drži za velikog umjetnika, javno pjeva i utrkuje se na kolima.

64. Požar Rima. Krivili su ga, da je on zapalio grad, ali to se ne da dokazati. Neron svali krivnju na kršćane („prvo progonstvo kršćana") i dade ih mučiti i ubijati. Ubije se najposlije sam na bijegu iz Rima.

Flavijevci.

Od četiri cara, što su legije redom postavile zavlada:

69.—79. *Vespazian,* koji je bio vojskovođa u ratu sa Židovima. Vespazian prepusti sinu Titu, da dovrši rat sa Židovima.

70. Osvoji Tit Jerusalem, a hram razori. Židovi se rastepu po rimskom carstvu (*dijaspora*) i bave se samo trgovinom. Vespazijan uredi financije, disciplinu u vojsci, podupire graditeljstvo (glasoviti amfiteatar *kolosej*).

79.—81. *Tit*, plemeniti Vespazijanov sin.

79. Zasu *Vezuv* lavom gradove *Pompej, Herkulan i Stabij.*

81.—96. Domicijan, mlađi Titov brat. Prvi se od rimskih careva počeo zvati „dominus et deus". Za njegove vlade raširi *Agrikola* vlast rimsku osvojivši veliki dio *Škotske.* Posljednje godine vlade Domicijan strašan krvnik.

Tri valjana cara.

96.—98. *Nerva* je posinio Španjolca *Trajana.*

98.—117. Trajan dade rimskom carstvu najveći opseg.

101.—107. pokori Trajan *Daciju* i učini je rimskom pokrajinom. (Trajanov stup u Rimu, ostaci mosta kod Turn Severina na Dunavu). Partima ote *Armeniju, Mesopotamiju i Asiriju. Arabija petrejska* postaje rimskom provincijom. Na otvorenoj granici prema Germaniji izgradi od desne obale Rajne preko Majne sve do na Dunav blizu *Altmühle, granicu* (*limes*) t. j. nasipe i zidove s utvrdama. Čuvaju tu granicu naseljeni Gali i Germani. Dobivali su zemlje za obrađivanje, ali su morali plaćati od priroda desetinu („*desetinska zemlja*"). Trajan mnogo gradi (mostove, ceste luke i kanale). Rim ukrasi sjajnim zgradama („forum Traianum").

117.—138. *Hadrijan*, Trajanov rođak, napusti Trajanova osvajanja. Prema Partima granica *Eufrat*, Armencima dade kralja njihove krvi, a u Britaniji digne „vallum Hadrianum".

134. uguši krvavo ustanak Židova, koji su ustali kad je stao graditi na razvalinama Jerusalema novi grad. U upravi namješta Hadrijan juridički obrazovane ljude. Pravnik *Salvije Jultjan* uredio je i svrstao u sustav razne zakone, koje je Hadrijan izdao pod imenom „*edictum perpetuum*". Od gradnja Hadrijanovih znamenita je njegova *grobnica* („*moles Hadriani*"), današnja *Anđeoska tvrđava* u Rimu.

138.—161. *Antonin Pio.*

161.—180. *Marko Aurelije*, stoički filozof („Samomu sebi"). Ratuje na Dunavu s *Markomanima i Kvadima* i potisne ih preko Dunava.

Kulturne prilike rimske države u carsko doba.

Za cara Trajana imala je rimska država 6.000.000 km² i oko 70 000.000 stanovnika. No nije to bila moderna država u današnjem smislu riječi, ma da je imala jednu upravu, jednu vojsku i jedno pravo; više je bila nalik za saveznu državu, u kojoj su se još uvijek razni narodi

razlikovali vjerom, jezikom, običajima i svojom prošlošću. Princeps dijeli još uvijek vlast sa senatom, ali se ta sve više kupi u rukama principovim.

Vjera. Pokušaji da se obnovi staro bogoštovlje. Obožavanje cara. Obrazovaniji ljudi traže zadovoljstvo u *filozofiji*, osobito *stoičkoj*, a drugi opet u praznovjerju i tajinstvenim službama božjim (Kibelino, Isidino, *Mitrino*). U vrijeme bezvjerja i praznovjerja javi se nova vjera, koja će preporoditi društvo i ljudstvo — *kršćanstvo.* Vrlo brzo su kršćane počeli progoniti. Uzrok leži u nepoznavanju vjere kršćanske i u tome, što su kršćani živjeli za se, nijesu se htjeli družiti s nekršćanima, ni vršiti one građanske dužnosti, koje su se kosile s kršćanskim načelima, a nijesu priznavali zakonite zaštitnike države — *bogove.*

Književnost i umjetnost. Prvo carsko doba ima još lijepi broj pisaca. U poeziji se vidi nazadak, ali je prva iznijela još nekoliko sjajnih pisaca. Potkraj toga doba rodi se u književnosti *arhaistički smjer*, koji uvlači u knjigu starinske riječi.

U filozofiji se istakao stoičar *Seneka*, u retorici *Kvintilijan.* U poeziji su na glasu satiričari *Perzije i Juvenal*, a epigramom se proslavio *Marcijal.* Na romanu rade *Petronije* i Afrikanac *Apulej.*

Plinije Mlađi istakao se prozaičkim pismom (provala Vezuva, o kršćanima).

Najveći rimski historik je *Tacit* (Anali, Historije, Agrikola i Germanija). *Plutarh* iz Beotije napisao je životopis glasovitih Grka i Rimljana. *Arijan* napisao je najbolje djelo o Aleksandru Velikom. Židov *Flavije* napisao je povijest rata židovskog i židovske starine. Kao geograf je znamenit *Klaudije Ptolomej,* osnivač geocentričkog sustva. Živio je u Aleksandriji. Kao enciklopedista je na glasu poočim i ujak Plinija Mlagjeg, *Plinije Stariji* („Historia naturalis"). Od stručnih knjiga najbolje napreduje *pravna* (Julian, Gaj, Papinijan i Ulpijan).

U graditeljstvu je to doba stvorilo *rimsku glavicu* ili t. zv. *Komposit-kapitel* — spoj jonske glavice s korintskom. Najznatnija građevina Augustovih našljednika jest *Vespazijanov amfiteatar*, dovršen za Domicijana. U srednjem su ga vijeku prozvali *Kolosej.* Od ostalih građevina je znamenit *Titov slavoluk* i *Trajanov stup* (43 m visok). Originalne rimske kiparske umjetnosti nema, nego su umjetnici Grci, koji se povode za starim umjetnicima (kip cara Marka Aurelija, poprsje Hadrijanova ljubimca *Antinoja*).

Materijalna kultura. Gotovo 200-godišnji mir (ratovi na granici nijesu od važnosti) t. zv. *pax Romana* oporavio je državu i provinciju, u kojima procvate blagostanje. U gospodarstvu preteže veliki posjed (latifundija). Obrt procvate. Rimljanin ne bijaše nikada pravi trgovac. Trgovinom se bavio viteški stalež, koji je osnivao trgovačke zadruge, a ove su monopolizovale trgovinu na zapadu. Na istoku su ih nadjačali *Sirci, Grci* i *Židovi.* Osobito su vješti bili Rimljani u *novčarstvu. Sigurnost* u državi prijala je razvitku trgovine, a pomagale su je izvrsne ceste, koje

su vezale sve pokrajine i granice s Rimom. Samo glavne državne ceste brojile su oko 77.000 km.

Vojnička anarhija.

180.—192. *Komod,* sin Marka Aurelija. Za njegove se vlade vrate vremena Kaligule i Nerona. Država poče propadati. Pretorijanci se osiliše, a protiv njih ustaju legije u pokrajinama, koji svoje zapovjednike bez pitanja senata proglašuju za vladare, skidaju ih po miloj volji. Tako zavlada *vojnička anarhija,* koja dosegne vrhunac oko 260.—268.

193.—211. *Septimije Sever* raspusti pretorijance a sastavi tjelesnu stražu od biranih momaka svih legija.

211.—217. *Karakala* podijeli god. 212. *svim stanovnicima većih gradova građansko rimsko pravo.* Raskošnim je sjajem podigao *termae Antoniniunae.*

222.—225. *Aleksandar Sever* ratuje s novom perzijskom državom (*Sasanovići*) i Germanima. Poslije njegove smrti silan metež u državi.

270.—275. *Aurelijan* uredi opet državu, pa ga zato zovu obnovitelj svijeta („restitutor orbis"). Gotima prepusti Daciju i tako postaje Dunav opet megjom države na sjeveru.

276.—282. *Prob,* rodom iz Sirmija (vinova loza u Srijemu te rajnskom i mozelskom kraju). Smutnjama, koje su nastale poslije njegove smrti stane na kraj *Dioklecijan.*

Apsolutna monarhija.

284.—305. *Dioklecijan* razdijeli državu na *istočnu grčku* i *zapadnu rimsku polovicu.* Istokom je vladao sam u *Nikodemiji,* a zapad dade drugu *Maksimijanu,* ujedno mu dade i naslov *augusta.* Maksimijan stoluje u *Milanu.* Da si osigura našljedstvo u državi imenuje svaki vladar i zamjenika u upravi: Dioklecijan *Galerija* u *Solunu,* Maksimijan *Konstancija Hlora* u Trijeru. Naslov im je *cezar.*

Car od tog doba izdaje *zakone sam*; on je apsolutni gospodar. Ide ga naslov *dominus* i *deus*; spoljašni mu je znak *diadem.* Pred njim se pada *ničice.* Na *senat,* koji nema više svojih provincija, vlada se uopće više ne obazire. Dioklcijan odijeli *upravnu vlast* od *vojničke.* Razdijelenje na provincije ukine te ih zajedno s Italijom, koja je izgubila svoja privilegija, razdijeli u *96 pokrajina* (na čelu im predstojnici praesides). Po više pokrajina čini *dijecezu* (12), a na čelu su im *vikari.* Po tri dijeceze podvrgnute su pretorijanskom prefektu. Dioklecijan uvede dalje *plaću* za sve činovnike, a za službe se traži stručno znanje (za više službe traži se *juridička* obrazovanost). Razvila se *birokracija.*

303. posljednji i najkrvaviji progon kršćana.

305. odrekne se Dioklecijan prijestolja, prisili i Maximijana da isto učini, te ode u svoju palaču kod Salone, od koje je nastao današnji Spljet. Tu je umro god. **313.**

Iza Dioklecijanove smrti nastaše borbe o prijesto. Najposlije zavlada zapadom *Konstantin,* sin *Konstancija Hlora,* pobijedivši *Maksencija* blizu *Milvijskoga mosta.*

324. pobijedi Konstantin svoga suvladara i gospodara istoka *Licinija.*

313. izda Konstantin s Licinijem u Milanu *edikt,* po kojom mogu kršćani slobodno ispovijedati svoju vjeru.

324.—337. Konstantin vlada sam.

325. *prvi kršćanski ekumenski koncil u Nikeji* osudi Arijevu nauku, da Krist nije Bog, nego da je samo Bogu sličan.

Konstantin zadrži u glavnom *četiri upravna područja ili prefekture: Istok, Ilirik, Italiju* (s Afrikom) i *Zapad.* Svakoj prefekturi postavi na čelo jednoga prefekta, komu povjeri vrhovnu upravu i sudstvo. Radi financijskih reforma dade popisati sav posjed i točno po vrijednosti zemljišta i po prirodu odrediti *zemljarinu (katastar)* Taj se popis = *indictio* ponavlja svakih 15 godina (po njemu se kasnije zvalo i vrijeme od 15 godina „indictio" i po njemu se brojile godine). Novouređenoj državi dade Konstantin i novu prijestolnicu *Bizant = Konstantinopol,* koju uresi sjajnim i raskošnim gradnjama.

Za sina Konstantinova *Konstancija,* raširila se na istoku *Arijeva vjera.*

361.—363. Julijan Apostata htjede obnoviti poganstvo, ali mu trud bijaše uzalud.

364.—375. *Valentinijan* i 364.—378. *Valent,*

Ova oba brata razdijele vlast tako, da je Valent vladao istokom, a Valentinijan zapadom.

375. baš kad je Valentinijan umro, započe *seoba naroda.* (Vidi srednji vijek).

Kulturne prilike.

Vjera. Mnogo se šire orijentalni, napose *Mitrin kult.* Što se više kršćanstvo širi, to više dolazi u sukob sa svojim protivnicima. *Prvi opći progon kršćana* upriliči car *Decije* (249.—251.). *Pošljednji opći progon* naredi *Dioklecijan* (304.—311.). Postojanost kršćana pobijedi i *milanski edikt* (313.) donese im slobodu vjeroispovijedanja.

394. dade car *Teodozije* zatvoriti stare hramove i zabrani prinositi žrtve starim bogovima.

Književnost. U filozofiji se ističe *novoplatonska filszofija* (stapaju se vjerski nazori istoka s Platonovom naukom). Pjesništvo je stihotvorsto. Od povjesničara valja *Amijan Marcelin,* koji je napisao rimsku povjest od 96.—378., ali se sačuvalo samo od god. 353.—378.

U kršćanskoj knjizi rade Afrikanci *Tertulijan, Ciprijan,* pa *Laktancije* (crkveni oci). Znamenit je Dalmatinac *Hijeronim* († 420.), koji je pregledao latinski prijevod sv. Pisma i stvorio *Vulgatu* Sv. *Augustin* napisao je djelo: *De civitate Dei.* (crkva je nad državom.)

U graditeljstvu su znamenite *Karakaline* i *Dioklecijanove* terme. No najsjajnija je gragjevina rimska istoga doba: *Dioklecijanova palača.* Kršćanima služe za službu božju *bazilike.*

REPETITORIJ

OPĆE POVIJESTI

SREDNJI VIJEK

SASTAVIO
DR. MILAN PRELOG,
GIMN. PROFESOR

SARAJEVO
NAKLADA J. STUDNIČKE I DRUGA.

Srednji vijek (476.—1492.)

Srednjim vijekom zovemo doba od početka seobe naroda (375.) i propasti zapadno-rimskoga carstva (476.) do uređenja modernih evropskih država na koncu XV. vijeka i do otkrića Amerike (1492.).

Prvo doba: od seobe naroda do Karlovića u Franačkoj. (375.—751.).

Velika seoba naroda i pad zapadno-rimske države.

375. *Huni,* narod roda uralsko-altajskoga, navale iz Azije na *Alane* između Volge i Dona i time prouzrokovaše veliku seobu naroda.

378. Pokorivši *Alane* skuče Huni i *Istočne Gote*. *Zapadni Goti,* da ih ne stigne ista sudbina prijeđu s dopuštenjem cara *Valenta I.* Dunav i nastane se u *Meziji.* Ovdje dižu ustanak i u borbi s njima pogine kod *Jedrene* i sam *Valent.* (378).

410. Provala Zapadnih Gota u Italiju pod *Alarihom.* Alarih osvoji i oplijeni Rim.

418. Poslije smrti Alarihove u južnoj Italiji, odu Zapadni Goti dopuštenjem cara *Honorija* u južnu Galiju, raširе se po Pirinejskom poluotoku i Akvitaniji i osnuju 418. *tolosatsku državu.* Uništiše je Arapi god. 711.

404. Provala *Alana, Sueva* i *Vandala* u Galiju, a odavle u Hispaniju. Suevi i Alani nastane se u sjevero-zapadnom dijelu, Vandali u južnom (Andaluzija).

429.—53. Pritisnuti od Zapadnih Gota Vandali prelaze pod Geiserihom u Afriku i osnuju ondje *vandalsku državu.*

585. Zapadni Goti uništiše državu Sueva i zagospoduju cijelim Pirinejskim poluotokom.

437. U istočnoj Galiji, na gornjoj Rhoni i Saoni nastane se *Burgundi*, u koliko ih nijesu uništili Huni (O toj borbi pjeva „Niebelungenlied"). *Alemani* se razmaknuše preko Rajne u Elsas, a *Franci* u sjevernu Galiju.

445. Jedan dio *Jüta* i *Sasa* zajedno s *Anglima* udomiše se u istočnoj i južnoj Britaniji, te osnovaše s vremenom više kraljevina.

434.—453. *Atila.* Huni krenuše iz južne Rusije preko Karpata u Panoniju. *Atila* ih sjedini u jednu državu. Panonija središte države, koja se prostirala od Istočnog do Kaspijskog mora i do Dunava, od Rajne do u Aziju. Prijestolnica Atilina negdje blizu današnje Budimpešte.

451. Atila poražen na *Katalaunskom polju* u Galiji od sjedinjenih Rimljana i galskih Germana.

452. Atila provaljuje u Italiju i usput razori *Akvileju.*

453. *Atilina smrt.* Huni odu u južnu Rusiju, gdje ih nestaje među Avarima, Bugarima i Kazarima.

476. Odoakar, zapovjednik germanskih četa u Italiji svrgne pošljednjeg cara *Romula Augustula* i prozva se „Kraljem Germana u Italiji".

Italija.

476.—493. Odoakar pripoji Italiji još Dalmaciju i Norik.

493.—526. *Teoderih.* Kralj istočnih Gota, Teorih provali s cijelim svojim narodom iz Panonije u Italiju. Ubije Odoakra na vjeru (493.) i osnuje državu istočnih Gota. Odoakrovome posjedu pripoji još Siciliju i južnu Galiju. Teoderih najznamenitiji istočnogotski kralj. Uzima u zaštitu Rimljane i njihovu kulturu i nastoji da izgladi opreke između njih i Gota. Na svom dvoru kupi rimske učenjake (povjesničara *Kasiodora* i filozofa *Boetija*). Brigu za umjetnost dokazuju njegove građevine u Raveni (grobnica). Niebelungenlied učini ga savremenikom Atilinim (Dietrich von Bern-Verona).

535.—555. Stranačke razmirice i razdor u kraljevskoj obitelji poslije Teoderihove smrti omogućiše istočno-rimskome caru *Justinijanu* uništenje istočno-gotske države. Taj posao izvršiše njegove vojvode *Belizar* i *Narses.*

555.—568. Italija postaje provincijom istočno-rimskoga carstva pod namjesnikom ili *eksarhom.*

568. *Alboin* osniva u sjevernoj i nekom dijelu srednje Italije državu *Langobarda*, došavši

ovamo iz Panonije. *Pavija glavni grad.* Istočnome carstvu ostane ravenski eksarhat (od ušća padskoga do Ankone), južna Italija s Napuljem i Sicilijom pa Rim i Genua. *S dolaskom Langobarda prestaje velika seoba naroda.*

625.—650. Langobardi postaju katolici (dotada su arijanci), opreke između njih i Rimljana se izglade i oni primaju jezik latinski, te se s Rimljanima stapaju u jedan narod.

774. sjedini langobardsku državu s Franačkom Karlo Veliki. Langobardima ostane spomen u imenu *Lombardija.*

Franačka država.

481.—511. Osnivač franačke države jest *Klodoveg* iz obitelji Merovinga. Od država, što su ih Germani osnovali na rimskom zemljištu jest franačka najznamenitija. Okupila je sve Germane osim Skandinavaca i Anglosasa, postala je našljednicom zapadnorimskoga carstva i stvorila uredbe, koje su udarile biljeg srednjem vijeku.

Klodoveg pobjedom kod *Soissonsa* (486) zauzme ostatak rimske države između *Somme* i *Loire* (Sijagrije), pokori *Alemane* (496.) i primi tom zgodom krst po katoličkom obredu. Time sebi prikloni svoje rimske podanike. Franačka država postaje prirodnim saveznikom rimskih papa. Katolicizam mu pomogne, te potisne i Zapadne Gote preko Pirineja. Najposlije sjedini sva franačka

plemena pod svojim žezlom. Prijestolnica mu je *Pariz.*

Klodovegovo djelo nastave njegovi sinovi i osvoje *Tiringiju* i *Burgundiju.* Kad je Bavarska pod svojim vojvodama priznala vrhovnu vlast franačku, nađu se pod njom sva njemačka plemena osim *Sasa* i *Friza.* No sinovi Klodovegovi dijele državu. Time nastadoše tri skupine: *Austrasija* (na istoku od Maase i Schelde) s njemačkim žiteljstvom, na zapadu *Neustrija* i *Burgundija* s romanskim žiteljstvom.

Domaći nemiri slabe državu *(Fredegunda* i *Brunhilda),* kraljevi prepuštaju vlast majordomima (isprva upravnici kraljevskoga dvora i dobara). U početku ima svaka država svoga majordoma, a poslije austrasijski majordom *Pipin* postade majordomom čitave države(687).

714.—741. Pipinov sin *Karlo Martel* suzbi Arape između *Toursa* i *Poitiersa (732)* i spasi franačku državu od arapske provale.

751. Sin Martelov, *Pipin Mali,* proglasi se kraljem privolom pape *Zaharija* a pošljednjeg Merovinga turi u samostan.

Istočno rimsko carstvo.

527.—565. *Justinijan* nastoji da obnovi staru neograničenu vlast carstvu i da pridobije pokrajine na zapadu, što ih je carstvo izgubilo. Buna „Nika“ (532). Poslije ugušenja bune puk i senat nema više riječi. Pod svoju vlast skuči i crkvu. Odsad je imperator pravi

autokrat, samodržac. Belizar sruši državu vandalsku (534), a Narses istočno-gotsku (555). Zapadnim Gotima ote južnu i jugoistočnu obalu Hispanije. S Perzijancima vodi dugotrajne ratove ponajviše radi trgovačkih prilika, jer hoće da sebi osigura trgovinu svile s Kitajem, koja je prolazila Perzijom. (Kradom dobije svilenu bubu).

Preko Dunava neprestano provaljuju Slaveni i Bugari. Za obranu carstva podigne uz Dunav i Balkan niz tvrđavica.

Poseban odbor vrsnih pravnika pod *Trebonijanom* izradi glasoviti zakonik „*Corpus iuris civilis romani*" (1. Codex Justinianeus. 2. Digesta ili Pandectae. 3. Institutiones. 4. Novellae). Diže nanovo zapuštene gradove (Palmiru), od potresa nastradale (Korint, Antiohiju) gradi ceste, mostove, vodovode, banje, mnogo crkava, od kojih je najsjajnija sv. Sofija (Hagija Sofija), uzor bizantskoga graditeljstva (danas Aja Sofija). Do kraja uništi poganstvo zatvorivši filozofsku školu u Ateni, ali crkvu spravi sasvim pod državnu vlast.

Ratovi, raskoš na dvoru traži sve veće poreze i namete. Narod stradava od monopola (vino, žito, ulje). Justinijan ostavlja državu sjajnu i veliku, ali ekonomski uništenu.

610.—641. *Heraklije.* Perzijanci osvojiše bizantski istok i zaprijete samom Carigradu. Heraklije ih potisne u Perziju (Kozroe II.). Perzija zapade doskora pod vlast Arapa, a carstvo bizantsko spasi Carigrad („grčka vatra")

i Malu Aziju. Vjerske raspre: *monofiziti* i *monoteleti.*

718.—741. *Leon III. Isauranin.* U početku vlade odbije srećno Arape, koji su podsjedali Carigrad (717.—718.) Uredi seljačko pitanje (nomos georgikos) ukinuvši kolonat i proglasivši ličnu slobodu seljaka (slavenski uticaj). Diže stegu i moralnu snagu vojske. Od provincije učini *vojnička okružja* ili *teme* na čelu im strateg sa građanskom i vojničkom vlašću. Zabrani štovanje kipova i prouzrokova time kipoborstvo (ikonoduli i ikonoklasti). Borba traje preko 100 godina, a dovrši ju carica *Teodora* na crkvenom saboru u *Carigradu* (842.) u korist ikonodula. Zbog borbe za kipove odmetnu se Rim i Ravena od Carigrada, te se tako obnovi carstvo na zapadu.

Bizantska kultura. U kulturi istočno-rimske države stapaju se elementi grčke, rimske, istočne i kršćanske prosvjete. Ta kultura uza sve mane ima u sebi vanrednu snagu, koja je držala bizantsku državu još 1000 godina. Carigrad poslije pada zapadno-rimskoga carstva političko i trgovačko središte tadašnjega svijeta. Središte je bogate industrije i daleke trgovine (ne samo Evropa nego i Azija do u Kitaj; zlatni novac „solidus").

U književnosti ističe se povjesničar *Prokopije* (opisao ratove s Vandalima, Gotima i Perzijancima). Od kroničara je najznamenitiji *Ivan Malala.* U crkvenoj književnosti je znamenit proslavivši se svojim himnama Justinijanov savremenik *Roman.* Od teologa je znamenit *Ivan* iz Damaska. U

umjetnosti kiparstvo i slikarstvo služe samo za dekoraciju, a prvo mjesto zauzima *graditeljstvo*, koje je stvorilo nov bizantski slog.

Zasluga Bizanta za kulturu: Sačuvao je grčko-latinsku kulturu i dalje je izgrađivao, da se na njezinu osnovu preobrazi zapad i da bude osnov arapskoj kulturi. Slavene je zadužio, jer je najveći dio Slavena iz Carigrada primio kršćanstvo (Ćiril i Metod).

Slaveni.

Ime *Slaven* (star.-slov.: Slovênin, pl. Slovêne) javlja se u pisanim spomenicima istom u 6. vijeku. (Sklabenoi, Sklaboi, Sclavi, Sclavini). Ako i Rimljani i Grci nijesu znali u prvo vrijeme za slavensko ime, poznavali su ih po drugim imenima kao *Venedi, Veneti, Vendi.* Tim su ih imenom zvali i Nijemci. Jedan dio Slavena zvali su bizantski pisci u 6. vijeku *Antima.* Pradomovina im je zapadna Rusija (između Visle, Buga, Karpata te gornjega Njemena i Dnjepra. U novije doba drže neki naučenjaci, da je slavenska pradomovina kraj između gornjega i srednjeg Pripjeta, Njemena i Drine, Lovata i Dnjepra). Iz pradomovine počinju seliti na zapad, jug i sjeveroistok potkraj 2. vijeka, a sele do kraja 7. vijeka. Prvo su sjeverozapadni Slaveni: *Poljaci,* izumrli *Polapski Slaveni* (ostatak Lužički Srbi) i *Česi;* drugo su sjeveroistočni Slaveni: današnji *Rusi,* a treće južni Slaveni: *Slovenci, Hrvati, Srbi* i *Bugari* i izumrli Panonski Slaveni.

Zanimanje starih Slavena: ratari, stočari. *Uređenje Slavena:* Raspadaju se na mnogobrojna manja plemena, na čelu im starješine, čija je moć neznatna. Svi se znatniji poslovi rješavaju na zboru. (Prokopije veli: Njima ne vlada jedan čovjek, nego od davnine žive pod pučkom vladom („en demokratia"). *Vjera:* osnovno načelo borba između svijetlih i tamnih prirodnih sila, dana i noći, ljeta i zime, života i smrti, dobra i zla. Bogovi: *Perun, Mora* ili *Morana* (tmina i smrt), *Svarog* (svar = svijetlo), *Dažbog* (sunce) ili *Hrs, Oganj, Veles* ili *Volos* (bog stada), *Stribog* (vjetar), *Vesna* ili *Lada* (proljeće). U Polapskih Slavena zove se vrhovni bog *Svetovit.* Niži bogovi: *vile* (rusalke), *sudenice* ili *rođenice, vukodlaci, divovi, more.* Nemaju ni hramova ni idola. Grade ih istom Rusi, pa Polapski Slaveni pod uticajem germanskim. Klanjaju se bogovima pod vedrim nebom, u lugovima, šumama, gorskim visovima. Glavne svetkovine *badnjak* i *kupalo* (krijes). Duša je neumrla. Carstvo mrtvih *nav. Društveni* i *državni život* osniva se na zadružnom životu (kuća, zadruga). Više kuća *bratstvo,* a više bratstva *pleme. Župa* je kraj, što ga je jedno pleme zapremilo. (Glava plemena je *župan*).

568. *Avari* zaposjednu ravnicu ugarsku iza odlaska Langobarda u Italiju. Pokore Slavene, što su ondje bili ili kasnije došli. Glavar im se zove *hagan* ili *kan,* koji stanuje u glavnom *okrugu* ili *hringu.* Početkom 7. vijeka opseže neposredno njihova vlast veličinu današnje austro-ugarske monarhije. Nemilo ugnjetavaju svoje podanike Slavene. Godine 623. dignu se protiv Avara Slaveni u Češkoj i Noriku. Vođa im je franački trgovac *Samo.*

627.—658. *Samo* oslobodi Slavene ispod avarskog jarma i zasnova prvu slavensku državu, sa središtem u Českoj. Po smrti njegovoj se država raspade.

Arapi.

Jugozapadna strana Arabije *Jemen*; unutrašnjost pustinja, koju siječe brdoviti kraj *Nedžd*; primorski kraj uz Crveno more *Hedžas* s gradovima *Mekom* i *Medinom*. Arapi su semitskoga roda; u plodnim krajevima je stanovništvo sjedilačko, u pustinjama nomadsko (*Beduini*). Stari Arapi obožavaju sunce, mjesec i zvijezde (*sabeizam*). Kao staro sjedište arapske vjere bijaše svetište po imenu *Kaabah*. Naokolo hrama nastade malo po malo grad *Meka*, koji se na kraju 5. vijeka nalazio u rukama porodice *Korejševića*.

571.—632. *Muhamed resul-ullah* rodio se u *Meki*. U 40. godini počne naviještati nauku o jedinome i nevidljivome Bogu, koja se zove *islam*. Njegovu nauku pokupiše kasniji njegovi šljedbenici i popisaše ju u knjigu *kuran*. Svijet, koji je prianjao uz neznabožačku vjeru, usprotivi se toj nauci. Muhamed ostavlja Meku i preseli se u *Jatrib* (*Jesreb*) — sadašnju *Medinu*.

622. *Hidžret* — od toga časa računa muslimanski svijet svoje godine. God. 630. osvoji Muhamed bez otpora *Meku* pokorivši prije čitavu Arabiju.

632.—634. *Ebu Bekir*, tast Muhamedov i našljednik (halifa) ote Perziji Mezopotamiju, a Bizantu dio Sirije.

634.—644. Omer, *pravi osnivač svjetske arapske države*. Bizantu ote ostatak Sirije i Palestinu, uništi perzijsku državu, a vojvoda njegov *Amru* osvoji Egipat. (Memfis spaljen, a nedaleko nasta novo naselje *Kahira*).

644.—656. Osman.

656.—661. Alija, Muhamedov zet. Njega ne priznaše svi Arapi. Obori ga Omejević *Muavija*.

661.—750. S Muavijom zavlada porodica *Omejevića*, za koje je arapska država dobila najveći opseg. Prijestolnica je sada *Damask*. Protiv njegova našljednika *Jezida I.* diže se Alijin drugi sin *Husejin*, koga šiije (protivnici predaje, dok su Omejevići prihvatili predaju (sunije), priznavahu pravim Muhamedovim našljednikom, ali bi ubijen kod *Kerbele* blizu Eufrata.

705.—714. Za halife *Velida* razbije vojvoda *Tarik* zapadne Gote kod Xeres de la Fronterra *(711.)*, a africki namjesnik *Musa* u zajednici s njim osvoji gotovo čitavu Španiju.

744.—750. *Mervan II.*, pošljednji Omejević, koji je vladao čitavom arapskom državom. *Ebul Abas* okoristi se mržnjom, koju su gojile pristaše Alijina roda na Omejeviće, pobijedi halifa u boju, a ovaj nešto kasnije pogine. Devedeset članova porodice Omejevića domami u Damask i tamo ih poubija. Jedini *Ab-urahman* pobježe u Španiju i

756. *osnuje tamo samostalnu državu.*

754.—775. *El Mansur,* brat Ebul-Abasov, udari svoj prijesto u *Bagdadu.*

Crkva.

Rimski biskup od 4. vijeka *papa.* Prenos carske stolice iz Rima u Ravenu i propast zapadnoga carstva korak je *samostalnosti* papinskoj. Papa se brine za barbarskih navala za sigurnost grada Rima. (Huni i Vandali — papa Leon I. Veliki). Narod se rimski naučio da gleda u papi i svoju svjetsku glavu. Papa brani kasnije stari Lacij i južnu Etruriju od Langobarda („dukat rimski").

590.—604. *Gregorije I. Veliki* („sluga sluga Božjih") je osnivač političke samostalnosti rimskoga pape.

715.—731. Papa Gregorije II. opre se odrješito carskom dekretu o kipovima. Pošljednji je papa, koji je zatražio potvrdu u cara.

529. *Sv. Benedikt* osniva u Kampanji samostan *Monte Casino,* davši mu ujedno i pravila („ora et labora"). Benediktovski samostani na zapadu *kulturna središta.* Škole uz samostan („trivium i quadrivium").

754. *Sv. Bonifacije* († 754.) apostol Nijemaca.

Lenski sustav.

Kad je Klodoveg osvojio rimsku Galiju, zadovoljio se državnim zemljištem i onim, što su ga pojedinci bježeći ostavili. Jedan dio toga dade svojim ljudima kao slobodan posjed — *allodium,* a drugi crkvi. *Vazalstvo* je nastalo ovako: Veliki posjednici imaju kao kralj svoju družinu. Bili su to slobodni ljudi, koji su se njima posebnom zakletvom zavjerili. Takav štićenik zvao se vazal („kletvenik") a zaštitnik njegov *senior. Karlo Martel* trebao je za rat s Arapima konjanika, pa zato uze crkvi jedan dio posjeda i dade ga seniorima pod pogodbom, da mu služe sa svojtom kao konjanici, dok će crkvi plaćati neku odštetu. Taj posjed zove se *leno* ili *feud.* Leno ima čovjek do smrti, a njegovi su ga našljednici mogli dobiti opet kao leno. Karlo Martel učini tu uredbu državnom, te je on bio senior svih seniora. Time je udario temelj novom *lenskom* ili *feudalnom* sustavu, koji se dalje razvijao i postao glavnim znakom srednjega vijeka. Kad bi vazal koji dio svoga lena davao drugima, zvalo se to *Afterlehen.* Mnogi opet manji alodijalci, koji se nijesu mogli sami braniti, predavali bi svoju zemlju moćnijim susjedima, te bi ju onda primali od njih kao leno (*beneficium* ili *feudum oblatum).*

Druga doba: Od Karlovića u Franačkoj do krstaških vojni (751.—1096.).

Franačka država.

751.—768. *Pipin Mali.* Langobardski kralj Aistulf zavlada eksarhatom i podsjedne Rim. Papa

Stjepan III. ode u Franačku, pomaza Pipina za kralja i imenova ga *patricijem*. Pipin dade papi darovnicu, kojom obećaje, da će mu dati ravenski eksarhat i rimski dukat. Darovnice nemamo, *ali je ona temelj razvitku papinske države*. Pipin svlada Aistulfa i preda papi eksarhat i Pentapolu *(756.)*. *Papa postaje mjesto cara zamaljski gospodar*. Eksarhat ravenski i rimski dukat postanu *patrimonium* t. j. posjed *sv. Petra* ili običnije: *crkvena država*, koja se održala do 1870. god.

768.—814. *Karlo Veliki* i brat mu Karlman (768.—771.) Poslije bratove smrti Karlo vladar cijele države.

772.—804. Ratovi sa *Sasima*. 774. god. pokori langobardskog kralja *Desiderija*, baci ga u samostan, a državu njegovu sjedini sa Franačkom. 788. pokori bavarskog vojvodu *Tasila*, ukine vojvodsku čast i uvede u Bavarskoj franačku upravu. Time se nađoše sva *njemačka plemena u jednoj državi pod jednim vladarom*. 791.—799. borbe s Avarima. Osniva *istočnu marku* (Rabi na zapad do Ense, na jug do Drave). U tom ratu dođu pod gospodstvo Karlovo i *Hrvati* među Savom, Dunavom i Dravom. Karlo ih podvrgne pod *furlansku* marku, što ju je podigao na jugu Drave. Ratujući sa Arapima u Španiji nastrada mu vojska na povratku u *Ronsvaljeskom klancu* (*Roland!*). 801. osnuje španjolsku marku. Za osiguranje granice od Polapskih Slavena osnuje srpsku

i sasku marku i prisili Čehe i neke Polapske Slavene na plaćanje danka. Dance potisne na Jüllandski poluotok i osnuje dansku marku. Država Karlova *obuhvata tako najveći dio zemalja zapadno-rimskoga carstva*.

800. okruni papa Leon III. Karla u crkvi sv. Petra u Rimu *carskom krunom*. Karlo potvrđuje papu, koga bira svećenstvo i plemstvo u Rimu. On je ne samo zaštitnik nego i vrhovni gospodar njegov. No zato, jer je car primio krunu iz papinih ruku, uneke je potom podređen papi.

Karlo razdijeli državu u *župe* ili *grofije*, na čelu im stavi *grofa*. Za obranu granice postavi *markgrofe*. Upravu nadziru kraljevski poslanici (*missi regis*). Sam ili u dogovoru s državnim vijećem i saborom izdaje zakone t. zv. *kapitulare*. Dvor Karlov središte duševnoga života (Karolinška renesansa). Ovdje rade *Alkuin, Pavao Djakon* i *Einhard* (ovaj je ocrtao Karlov život). Karlo udari osnov njemačkoj gramatici i dade sakupljati njemačke narodne pjesme. Carski dvor u Aachenu i stolna crkva.

814.—840. *Ljudevit Pobožni*. Bori se sa sinovima radi diobe države.

843. *Verdunski ugovor:* Sinovi Ljudevita Pobožnoga razdijeliše državu. *Lotar* dobije Italiju i zemlje od ušća Rhone i od Alpa do sjevernoga mora između Schelde i donje Emse i carski naslov. Zemlje Rhoni, Saoni, Scheldi i Maasi na zapad zapadnu *Karla Ćelavog*, a zemlje Aari, Rajni, Emsi na istoku *Lju-*

devita Njemačkoga. Iz Karlove se države razvila *francuska,* a iz Ljudevitove *njemačka* država.

884. *Karlo Debeli* ujedini još jedamput cijelu franačku državu (884.—887.). Godine 887. ga svrgoše, a država se raspadne u više dijelova, od kojih ostade najposlije Francuska, Njemačka, Gornja i Donja Burgundija i Italija.

889.—899. vlada u Njemačkoj *Arnulf.* Ratuje s s moravskim knezom *Svatoplukom.* Zove u pomoć Mađare.

900.—911. *Ljudevit Dijete.* Za njegove vlade obore Mađari Moravsku (906.). Provaljuju u Njemačku, a to uništi kralju ugled. Pojedina plemena njemačka počnu birati plemenske vojvode (Bavarci, Švabe, Franci, Sasi i Lotarinžani). *S Ljudevitom izumre rod istočnofranačkih Karlovića.*

887.—898. U zapadnoj Franačkoj zavlada poslije Karla Debelog *Odo,* a iza njega unuk Karla Ćelavog, *Karlo Glupi.* On i njegovi našljednici bore se s moćnim vazalima, dok 987. ne stupi na vladu *Hugo Capet.* Pošljednji Karlović, *Karlo Lotaringijski,* umre u tamnici.

912. Normanski knez *Rolf* dobi od Karla Glupoga *Normandiju.* Normani se brzo pretope u Francuze.

875. Sa sinovima Lotara I. izumre rod talijanskih Karlovića. Poslije pada Karla Debeloga otimahu se o carsku krunu razni talijanski velikaši. U toj borbi postrada ugled papa, koji su postali igračkom u rukama plemićkih rimskih stranaka. Južna je Italija (bizantski posjed) mnogo trpjela od Saracena, koji su se ondje i u Siciliji ugnijezdili.

Normani.

Pošljednji od Germana sele *Normani,* koji su nastavali Norvešku, Švedsku i Dansku. (*Vikingi* na zapad, *Varjazi* na istok). Oko 1000 god. postadoše tri države: *Danska, Švedska* i *Norveška.* U isto doba su Normani s *Islanda* otkrili *Grönlandiju* i obalu Sjeverne Amerike (Labrador). Kasnije se to zaboravilo.

Engleska.

Ekbert ujedini razne malene državice, koje su poslije seobe Angla, Sasa i Jüta (oko 450.) u Britaniji nastale, u jednu državu i prozove se oko godine 830. *kraljem Angla.* (Odatle Anglia, England). Nova se država bori s Normanima iz Danske, koji su se u nekim krajevima Engleske i naselili.

871.—901. *Alfred Veliki* pokori Dance, stade dizati gradove i graditi valjano brodovlje; uredi sudstvo i upravu. Velike zasluge na kulturnom polju.

1002. Praunuk *Alfredov Etelred II* dade poubijati jednoga dana sve Dance („*danska večernja*"). To izazove dansku osvetu, te ovi skuče Englesku (1016.).

1006.—1035. *Knut Veliki* bio je kralj Engleske, Danske i Norveške.

1066. S *Eduardom III.* izumre rod anglosaskih kraljeva, a Engleskom zavlada normandijski vojvoda *Wilhelm,* koji se sa 60.000 momaka iskrcao u Engleskoj i svladao svog protivnika *Haralda* kod *Hastingsa* (*1066.*). On uvede u Engleskoj apsolutnu vladu i feudalni sustav i uništi većim dijelom anglosasko plemstvo, oduzevši mu zemlju, koju podijeli crkvi i svojim ljudima.

Njemačka.

911.—918. Konrad I. našljednik Ljudevita Djeteta.

919.—936. *Henrik I.* saski vojvoda, prisili njemačke vojvode, da ga priznadu za kralja te njega možemo zvati utemeljiteljem njemačke države i osnivačem saske dinastije (919.—1024.). *Polapskim Slavenima otme Branibor, a Čehe* prisili na plaćanje danka.

933. Henrik I. potuče Mađare kod *Riade na Unstruti.*

936.—973. *Oton I. Veliki* ojača kraljevsku vlast učinivši od vojvoda državne činovnike. U ispražnjenim vojvodinama namješta svoje rođake, a kad su se oni bunili, osloni se na crkvu, darivajući opate, biskupe i nadbiskupe privilegijama (pače im dade vojničku i sudačku vlast, što su je imali grofovi, te izuzme njihovu vlast ispod vlasti vojvoda i grofova). *Tako su duhovni knezovi postali i državni.* Na istoku prisili markgrof *Gero* Polapske Slavene, te su priznali njegovu vlast do Odre, a i s onu stranu Odre prizna je poljski knez *Mječislav.* Oton prisili i českoga kneza *Boleslava I.* na plaćanje danka.

955. Oton I. pobijedio Mađare kod *Augsburga.* Na granici uredi protiv njih *istočnu marku* (zametak *Austrije*).

951. Da zaštiti udovicu italskog kralja *Lotara, Adelhaidu,* od ivrejskog markgrofa *Berengara* krene u Italiju. Ne naišavši nigdje na otpor proglasi se langobardskim kraljem i oženi Adelhaidu. Langobardiju prepusti kao njemačko leno Berengaru.

Dok je bio zabavljen smutnjama u Njemačkoj i borbom s Mađarima strese Berengar njemačko vazalstvo i pritisnu i papu *Ivana XII.* Ovaj pozove u pomoć Otona. Oton pođe u Italiju, a Berengar pobjegne.

962. Oton I. uniđe bez zapreke u Rim, gdje ga papa okruni carskom krunom. *Tako obnovi Oton rimsko carstvo* (*imperium Romanum*) *Karla Velikoga, koje se održalo do 1806.* Kasnije papa požali svoj čin i približi se Berengaru. Oton ga dade svrgnuti po sinodu, a Rimljane prisili, te su prisegli, da odsele neće nikad pape ni birati ni posvetiti bez naročite privole i potvrde careve. *Tako postade papinska stolica zavisna o caru.*

973.—983. *Oton II.* Svladavši svog rođaka bavarskog vojvodu *Henrika,* otrgne sasvim od Bavarske *Korušku* i *istočnu marku.*

976. Oton II. dade istočnu marku *Babenbergovcu Leopoldu.*

983.—1002. Oton III. Dobro upućen u grčku i rimsku kulturu. Papa *Silvestar II.* oduševi ga za rimsku kulturu toliko, te je odlučio podići staro rimsko carstvo na zapadu, a Rim učiniti prijestolnicom. Nastojanje mu ne uspije.

1002.—1024. *Henrik II. sveti.* Okruni se u Italiji langobardskom i carskom krunom. Do krunidbe se zvao „kralj rimski". Taj su naslov imali do god. 1338. svi njemački kraljevi, dogod se nijesu okrunili carskom krunom.

1024.—1039. *Konrad II.* S Henrikom II. izumre saska kuća. Zastupnici njemačkih plemena izabraše kraljem Konrada II. franačkoga grofa (salijska ili franačka kuća1024.—1125.).

1033. steče Konrad II. *Burgundiju* (kraljevina Arelatska).

1039.—1056. *Henrik III.* Za njegove vlade steče Njemačka najveći opseg. On prisili na pokornost českoga kneza *Břetislava,* Poljska prizna njegovo vrhovništvo, a ugarskom kralju *Petru* vrati prijesto pod uvjetom, da ga prizna za gospodara. Petar je međutim već druge godine bio protjeran. Kao jedina tečevina osta Njemačkoj istočni dio današnje Donje Austrije.

1056.—1106. *Henrik IV.* i papa *Gregorije VII. (1073.—1085).* Henrik IV. vladar žestok i strastven. Krivnja odgojitelja i skrbnika njegovih nadbiskupa u Kölnu *Hanna* i bremenskog nadbiskupa *Adalberta.* Kad je ugušio ustanak saski, zabrani papa *lajičku investituru* t. j. svećenici ne smiju primati duhovne časti od svjetovnjaka. Papa Gregorije VII. prije *Hildebrand,* proveo je neko vrijeme u samostanu *Cluny-u* (sjeverno od Lyona), u kojem je oživjela sva strogost Benediktova reda. Klinijevci stadoše zahtijevati, da i svjetovno svećenstvo živi strogo, da se ne ženi, da ne dolazi simonijom do crkvene časti; duhovna vlast treba da je nezavisna o svjetskoj. Dok je Gregorije još bio kardinal, zaključio je po njegovu naputku lateranski koncil, da u buduće neće birati pape rimsko plemstvo i svećenstvo nego zbor *kardinala.* Kao papa obnovi pređašnje odredbe protiv simonije i *ženidbe svećenika (celibat).*

Henrik IV. se nije pokorio papinom pozivu glede investiture, te je i dalje popunjavao biskupske stolice. Gregorije mu zaprijeti crkvenim prokletstvom, a Henrik sazove sinod sebi odanih biskupa u *Worms* i dade po njima skinuti Gregorija. Papa ga nato prokune crkvenim prokletstvom i odriješi podanike od zakletve vjernosti. Henrik se pokaje u *Canossi* (1076.). Sjeverno-italski papini protivnici navrkaju kralja nanovo protiv pape, a njemački knezovi izaberu protukralja. U Njemačkoj se razbijesni građanski rat. Henrik ponovno proklet pođe u Italiju, uđe u Rim i podsjedne Gregorija

VII. u *Angjeoskoj tvrgjavi.* Papu izbavi od opsade *Robert Guiskard* sa svojim Normanima, s kojima papa pođe u južnu Italiju i umre malo zatim u *Salernu* (1083.).

1106.—1125. *Henrik V.* Našljednici Gregorijevi nastaviše borbu za investituru, koja se svrši *vormskim konkordatom 1122.* god. Biskupe i opate biraće kanonici odnosno redovnici, u nazočnosti cara ili njegova zamjenika bez simonije. *Izabranim biskupima i opatima daće car žezlom državna lena, a papa investituru biskupskim štapom i prstenom.*

Bizantska država.

Crkveni raskol. Uzroci raskolu natjecanja patrijarha carigradskoga s papom za prvenstvo ili primat više kulturni i politički nego vjerski. S vremenom su se doduše između grčkoga istoka i rimskoga zapada pokazale neke razlike, ali nijesu bile od zamašaja, dogod nije izbila politička opreka između rimskoga pape i bizantskoga cara. To se desilo za kipoborstva, a porasla je još više osnutkom crkvene države, pogotovo kad se baš papinim nastojanjem obnovilo zapadno rimsko carstvo.

857. Povod raskolu je dalo svrgnuće carigradskoga patrijarhe *Ignatija po Bardi,* svemogućem ujaku cara *Mihajla* III. *Barda* postavi za patrijarhu *Fotija.* Papa *Nikola* I. zauze se za Ignatija. Crkveni sabor u Carigradu, što ga je sazvao Fotije, svrgne papu.

Kasnije se na kratko vrijeme izmiri istok i zapad.

1054. Patrijarh Mihajlo *Cerularije* (za pape Leona IX.) sasvim ocijepi istočnu crkvu od zapadne.

867. osnuje Vasilije I. jermensku dinastiju.

912.—959. *Konstantin VII. Porfirogenet.* Evropski posjed carstva ote bugarski car *Simeon Veliki.*

963.—1025. *Vasilije II.* („Bugaroubica"), unuk Konstantina VII., svlada zapadnu Bugarsku nakon 40-godišnjeg rata *(1019.),* dok je istočnu Bugarsku pokorio njegov pretšastnik *Jovan Cimisko.* S Vasilijevim bratom *Konstantinom VIII.* izumre muško koljeno jermenskih vladara, dok je žensko vladalo do 1056. (Zoë i Teodora).

Kulturne prilike. Grčka crkva steče velikih zasluga za širenje kršćanstva. Zgodno joj sredstvo bijaše, što je dopuštala u službi božjoj narodni jezik. U obrtu i trgovini nadvisuje Bizant još uvijek zapad (Carigrad, Solun i Teba pa Antiohija). U 10. vijeku preokret. Do tada bizantski trgovci sami na lađama polaze u sve luke Sredozemnoga mora, a otada prepuštaju i to na sjeveru Rusima, u Sredozemnom moru građanima Amalfi-a, a kad Amalfi osvojiše Normani, prijeđe sva trgovina na Veneciju.

Mar za knjigu probudi se opet u 9. vijeku, ali nije to samostalni rad već se sastavljaju izvaci iz svekolike stare književnosti s namjerom, da posluže praktičnoj svrsi (enciklopedije). Glavni su predstavnici: učeni *Fotije, Konstantin VII. Porfirogenet* (Povijest svoga oca cara Vasilija I.:

De administrando imperio; De thematibus; De ceremoniis aulae byzantinae); Mihajlo *Psel* (1018.—1079.). *Joanes Zonara* pisac kronike do god. 1118.; *Ana Komnenka* napisala je povijest svoga oca Aleksija Komnena I.

Moravska.

Kad su se Maikomani negdje početkom 6. vijeka iselili iz Bojohema u Bavarsku, počeše se neka slavenska plemena naseljavati po Českoj sve do Dunava na jug. S Česima pođoše zajedno *Moravljani,* koji se udomiše u porječju Morave i Slaveni ili *Slovaci*, koji okupiše porječje Vaga i Grona. Sva zemlja Moravljana i Slovaka zove se *Velika Morava* (*Velehrad*).

Oko god. *843.* prvi knez moravske države *Mojmir.* On pokori ostale knezove, a nitranskoga kneza *Privinu* protjera. Ovaj dobije od Ljudevita Njemačkoga zemlju oko rijeke Sale, što se izlijeva u *Blatno* jezero; Privina sagradi grad *Blatno* („Urbs Paludarum"). Našljednik mu je *Kocelj.* Mojmira zbaci Ljudevit Njemački i postavi za kneza *Rastislava.*

846.—870. Rastislav se obrati bizantskom caru Mihajlu III., da mu pošalje svećenike, koji će njegovom narodu propovijedati kršćanstvo na slavenskom jeziku. Mihajlo posla braću *Ćirila* (*Konstantina*) i *Metodija.* Ćiril udesi najprije pismena (glagolica) i poče prevoditi svete knjige na slavenski jezik. *Time udari osnov slavenskoj knjizi.* Na tužbe njemačkih biskupa moraju braća u Rim. Papa

Hadrijan II. odobri slavensko bogoslužje. Ćiril umre u Rimu († 869.), a Metodija papa učini *nadbiskupom panonsko-srijemskim.*

871.—894. Svatopluk izda u borbi s Nijemcima Rastislava, ali kasnije se domogne vlasti u Moravskoj i pozva *Metodija u Velehrad* († 885.). Poslije Metodijeve smrti ishodi nitranski biskup *Wiking* ukinuće slavenske službe božje i kao našljednik Metodijev protjera iz Moravske njegove učenike, koji odoše na jug u Hrvatsku, Srbiju i Bugarsku. Svatopluk pripoji poslije Koceljeve smrti njegov posjed Moravskoj, na sjeveru mu priznade vlast Šlezija, zapadna Galicija i Lužički Srbi.

906. Moravsku državu obore *Mađari* za Svatoplukovih nesložnih sinova.

Mađari.

Mađari (*Ugri*) su *uralo-altajskoga* ili *turanskoga roda.* Najstarija sijela istočno od srednjega Urala. Na jug krenuše oko 800. godine, i smjestiše se između donjega *Dona* i *Dnjepra* (pod vrhovnom vlašću turskih knezova). Odavle ih potisnuše *Pečenezi* u današnju *Besarabiju* i *Moldavsku.* Kad su im Pečenezi zajedno s Bugarima oplijenili zemlju, krene 8 plemena pod vodstvom *Arpadovim* u zemlju s obje strane Tise i u Panoniju. Veliku Moravsku unište 906. god. Zemlja im se prozva *Ugarska* (*Hungarija*).

955. Poslije poraza kod *Augsburga,* gdje ih je potukao *Oton I.* okane se Mađari nomad-

skoga života i počinju uređivati svoju državu. Knez *Gejza* primi kršćanstvo.

995.—1038. *Stjepan Sveti,* Gejzin sin, osniva dopuštenjem papinim nadbiskupiju u *Ostrogonu* i više biskupija.

1001. okruni se Stjepan kraljevskom krunom, što mu je poslao papa *Silvestar II.* i prozove se *apostolskim kraljem.* Državu razdijeli na županije.

Njegova nasljednika *Petra* protjera Samuel Aba, ali mu prijestol vrati *Henrik III.* (1045.) kao njemačkom vazalu.

1046.—1060. *Andrija I.* Za Andrije I. započeše unutrašnje smutnje, koje se smiriše za Gejze I. i Ladislava I.

1077.—1095. *Ladislav I.,* šurjak hrvatskoga kralja *Dimitrija Zvonimira* steče poslije smrti hrvatskoga kralja *Stjepana III.* svu zemlju do Gvozda (t. zv. Posavsku Hrvatsku) i dade je kao sekundo-genituru svom sinovcu *Almošu.* U Zagrebu osnuje biskupiju.

1095.—1116. *Koloman.* Poslije Ladislavove smrti istjeraju Hrvati Almoša, ali se nagodiše kasnije s Ladislavovim sinom *Kolomanom.*

Arapi.

750.—754. *Ebul Abas.* Stolica halifa postade *Bagdad* („grad čudesa").

786.—809. *Harun-Erašid* je najznamenitiji *Abasović,* savremenik Karla Velikoga. Pjesma i priča učiniše ga najpopularnijim halifom.

Bizantsko carstvo prisili na plaćanje danka. Već za Haruna poče se arapska država cijepati. Praunuk Alijin osnuje samostalnu državu u *Fezu,* a i u Tunisu zavladaše *Aglabovci.*

872. otrgne se i Egipat ispod arapske vlasti (*Fatimovići*).

936. Sredinom devetog vijeka opkole se Abasovići tjelesnom stražom od kupljenih robova, osobito Turaka, koja se poput rimskih pretorijanaca brzo dočepa velike vlasti. Zapovjednik tjelesne straže „emir el umera" steče najposlije svu vlast u državi (936.), a halife su utjecali i odlučivali samo u duhovnim poslovima.

Od država, koje se podigoše na razvalinama halifstva, najznamenitija je država *Seldžuka.* Oko god. 970. ostavi jedno tursko pleme Kirgisku stepu i pod vodom *Seldžukom* pođe u *Buharu.* Ovdje Seldžuk primi Islam. Najznamenitiji vođa Seldžuka bijaše *Togrul-bej,* koji osvoji sve zemlje arapskih *Abasovića* pa i *Bagdad* (*1050.*), gdje ga halifa učini „emirom el umera". Nasljednici Togrul-bejovi

1063.—1073. *Alp Arslan.*

1073.—1092. *Melik-šah* vladaše državom, koja se prostirala na istok do kitajskog carstva, na zapadu zapremaše Armeniju, nešto Male Azije i najveću čest Sirije i Palestine. Poslije Melik-šahove smrti zavade se njegovi sinovi, a država se raspadne na pet sulta-

nata: *Ikonijski, Alepski, Damaski, Mosulski* i *Iranski.*

756.—1031. *Omejevići u Španiji.* Abdurahman osnuje samostalni emirat u Španiji sa sjedištem u *Cordovi* (muslimanski osvajači u Španiji zovu se *Mauri*). Od njegovih se našljednika proslavi osobito

912.—961. *Abdurahman III.* i sin mu

971.—976. *Hakim II.* za kojih su se umjetnosti, znanosti i obrti razvili do takovog stepena, da je čitav svijet svraćao oči na Španiju. *Abdurahman III. prvi se u Španiji nazove halifom.*

1031. raspade se cordovska država na više oblasti.

Arapska kultura. Arapi su u materijalnoj i duševnoj prosvjeti nasljijedili baštinu starih, ali su prisvojili i kulturne tečevine bizantskih, latinskih i istočnih savremenih naroda (Siraca, Židova, Perzijanaca, Inda i Kineza); no sve su, što prihvatiše, na svoju dalje gojili i obrađivali.

Vanredno pomno goje *gospodarstvo.* Umjetna natapanja u *Mesopotamiji, Španiji* i *Siciliji.* Presađuju kulturne biljke po zemljama oko Sredozemnog mora (pirinač, šećerna trstika, datula, dud, pamučika, narandža, breskva).

Zanate naučiše od Bizantinaca, ali svakoj svojoj izradi udariše oseban pečat po svom ukusu. Vanredno je procvala tkalačka, kožna, kovna, staklena i lončarska industrija. Glavna industrijska mjesta: *Damask, Bagdad, Mosul, Kairo, Toledo, Cordova.* U Bagdadu se slegla sva trgovina. Iz luke *Basre* živahna pomorska trgovina s *Indijom*

i *Kinom.* Njihova trgovina svjetska, najveća u srednjem vijeku.

Književnost. Prije Muhameda gojila se u Arapa samo pjesma, a poslije Muhameda osnivao se čitav duševni život Arapa i muslimana uopće na *Kur-anu.* Kuran se nije smio prevoditi ni u koji tuđi jezik, zato svi muslimani uče arapski. Uz dogmatiku i pravnu znanost iznajprije se zato razvi *gramatika* i *leksikografija.* Za Abasovića počeše prevoditi grčka, sirska i indijska djela na arapski i uspješno obrađivati matematiku i prirodne nauke. Znamenit je halifa *Mamun* (813.—834.) koji je u Bagdadu uredio biblioteku i sagradio astronomsku opservatoriju.

Od poezije se najbujnije rascvala *lirika.* U epici ne stvoriše velikog narodnog epa. Vole još novelu i priču (Bidpajeve basne, Tisuć i jedna noć). Sabrane pjesme kojeg pjesnika zovu se „*divan*". *Hamasa,* antologija najboljih pjesama, sastavljena je u IX. vijeku.

Masudi († 956.) kroničar („arapski Herodot"). U geografičkom znanju i astronomiji premašili su Arapi sve narode srednjega vijeka. (*Ibn Ruždi-Averroes*). Znamenit je njihov rad u matematici („arapske brojke", algebra) i medicini (*Ibn Sina-Avicenna* (980.—1037.). U filozofiji bio im je u prvom redu uzor *Aristotel,* pa *Platon.* Najdublji mislilac muslimanskog istoka bijaše *Elfarabi* u Bagdadu (umro oko 950.).

Svjetskoga su glasa bile velike škole u Španiji (Cordova) s velikim bibliotekama. Od umjetnosti njegovali su ornamentiku i graditeljstvo. Kiparstvo i slikanje ljudi i životinja brani im vjera.

U graditeljstvu primiše bizantski slog i promijeniše ga prema svojim potrebama. Biljezi arapskog (maurskoga) sloga: kratki, tanki i iskićeni stupovi, lukovi slični klinu i potkovi i arabeske. Od građevina: *Alhambra* u Granadi (13. i 14. vijek) i džamija *Azahra* nedaleko Cordove sa 4312 stupova.

Južni Slaveni.

Slovenci u Noriku i Panoniji zadržaše svoju samostalnost po smrti *Samovoj* do sredine 8. vijeka. Tada ih jače napadoše *Avari*, a knez karantanskih Slavena *Borut* zatraži pomoć od Bavaraca. Avari odbiti, ali Borut mora priznati vrhovnu bavarsku vlast. Sin *Gorazd* i nećak *Hotimir* primiše u Bavarskoj kršćanstvo.

788. Zajedno s Bavarskom dođu i Slovenci pod vlast Karla Velikoga. Kad su za vlade Ljudevita Pobožnoga pristali uz Ljudevita Posavskoga, svrgne im ovaj domaće knezove i nametne franačke grofove.

Po Panoniji i Karantaniji šire kršćanstvo njemački svećenici. Ujedno se slovenačke zemlje naseljuju Nijemcima (to čine duhovna i svjetovna gospoda), koji Slovence ponijemčuju. Narodnu snagu Slovenaca najviše oslabi cijepanje Karantanije ili Koruške u omanje oblasti (Koruško krajište, u kojem vladaju grofovi Eppensteini: ptujsko, savinsko pa kranjsko krajište). *Politička rascjepkanost* potisne Slovence *sasvim s političkog polja.*

Hrvati. Tijekom 6. i 7. vijeka nastaniše slavenska plemena rimsku pokrajinu Dalmaciju. Tijekom 7. i 8. vijeka združiše se u jedan narod, te se prozvaše Hrvati, valjada po glavnom plemenu, što se naselilo između Zrmanje i Cetine. Po Konstantinu VII. Porfirogenetu riješili su se avarskoga gospodstva za cara Heraklija (610.—641.). Za uvijek su stresli avarski jaram za Karla Velikoga. Zemlja, gdje su se Hrvati naselili, sterala se od Jadranskog mora i Raše u Istri sve do Bosne na istoku, na sjeveru do Dunava i Drave i do Bojane na jugu. Oblasti su ove: Od Raše do Cetine *Bijela Hrvatska*, od Cetine do Bojane *Crvena Hrvatska*. U Crvenoj Hrvatskoj obitavaju: *Neretljani* od Cetine do Neretve, *Zahumljani* između Neretve i Dubrovnika, *Travunjani* od Dubrovnika do Kotora i *Dukljani* od Kotora do Bojane. Još su Hrvati zaokupili i južnu Panoniju, zemlju Dravi i Dunavu na jug i jugozapad do *Gvozda*. Ta se oblast svala *Sclavonia* (*Slovinska zemlja*). Na istoku oko gornje Bosne bijaše oblast *Bosna*. Gradovi *Zadar, Spljet, Trogir, Dubrovnik i Kotor*, te otoci *Krk, Cres* i *Rab* imadu romansko stanovništvo, koje priznaje vrhovnu vlast Bizanta („*Thema Dalmatia*“).

Slavonija (*Posavska Hrvatska*). Raspadom avarske države riješi se Posavska Hrvatska Avara, ali pade pod Franke *(796.)*.

819. ustade protiv markgrofa furlanskoga *Ljudevit Posavski*, koji skupi oko sebe Slovence i jedan dio Srba i opiraše se do 822. Fran-

cima. Franci dignu na nj Bornu, kneza Bijele Hrvatske.

823. pogine Ljudevit Posavski. Oko

870. spominje se knez *Mutimir*, za kojega se raširila u Posavskoj Hrvatskoj slavenska služba božja.

892.—894. *Braslav.* Za provale Mađara nestaje Braslava, a Posavska Hrvatska nađe u Bijeloj zaštitu od Mađara.

803.—812. pade *Bijela Hrvatska* do Cetine i Vrbasa pod franačku vlast.

819.—821. Borna.

852. prvi put se službeno javlja ime hrvatsko za kneza *Trpimira* („regnum Chroatorum", „dux Chroatorum").

854.—862. *Kresimir.* Malodobnoga sina mu *Miroslava* ubija ban *Pribunja*, a na prijesto se popne

865.—876. *Domagoj*, koji ne bijaše od Trpimirova roda. Mnogo ratuje s Mlečanima.

878.—879. Domagoja istisne bizantski štićenik *Zdeslav*, koji prizna vrhovnu vlast *Vasilija I. Ovaj naredi, da dalmatinski gradovi plaćaju hrvatskom knezu danak.* Zdeslav pristade u doba raskola uz carigradskog patrijarhu. U nemirima, koji su zbog tog nastali, zaglavi Zdeslav.

879.—890. Branimir pristade uz Rim. U njegovo vrijeme prime Hrvati od protjeranih Metodijevih učenika *slavensku službu božju i glagolsko pismo.*

910.(?)—930.(?) *Tomislav.* Ovaj sjedini *Posavsku s Bijelom Hrvatskom.* Odbije bugarskoga cara *Simeuna*, a vrhovnu mu vlast prizna i zahumski knez *Mihajlo Višević. Kao saveznik grčki primi upravu nad dalmatinskim gradovima i otocima.* Crkveni sabor u *Spljetu* (924. i 927.) ukine slavensko bogoslužje (*Grgur Ninski*), ali ona traje i dalje.

924. *proglasi se i okruni Tomislav hrvatskim kraljem.*

Za prvih našljednika Tomislavovih Hrvatska gubi, a dobiva susjedna Srbija (Raša) pod Caslavom, koji je pokorio Bosnu.

970.—1003. *Držislav.* Za njegove vlade puče razdor između njega i brata mu *Svetoslava.* Mletački dužd *Petar II. Orseolo* uskrati danak, što su ga Mlečani plaćali za slobodnu plovidbu po Jadranskom moru, a onda pokori dalmatinske gradove (1001.).

1010.—1035. *Kresimir II.* prizna vrhovnu vlast bizantskog cara *Vasilija II.*

1058.—1073. *Petar I. Kresimir*, unuk *Svetoslava*, a sin *Stjepana II.* pripoji s privolom bizantskoga cara dalmatinske gradove i otoke, nešto kasnije neretljansku oblast. Naslovu *kralj Hrvata dodaje i Dalmatinaca* (*rex Croatorum atque Dalmatinorum*). *Jadransko more zove svojim morem.* Spljetski sabor (1060.) zaključi ukinuće slavenske službe božje. Ovo izazva otpor narodne hrvatske crkve.

1074.—1075. *Slavac,* pristaša narodne stranke. Zarobiše ga papini vazali, južnoitalski Normani.

1076.—1089. Papine pristaše (latinska stranka) izabraše poslije *Slavčeva* pada kraljem *slovinskog bana Dimitrija Zvonimira.* Ovaj primi od pape zastavu, mač, žezlo i krunu i prizna se vazalom rimske stolice. Kao saveznik pape *Gregorija VII.* vojuje protiv *Henrika IV.* Kad je tražio na saboru na *Kosovu Polju* kod *Knina* na poziv papin vojsku za rat protiv *Seldžuka,* ubije ga razjareni narod.

1089.--1090. *Stjepan III.,* sinovac *Petra I. Kresimira.* Poslije njegove smrti nađe se Hrvatska u velikoj nevolji. Ugarski kralj *Ladislav I.,* brat Zvonimirove udovice Jelene, provali u Hrvatsku i prodre do *Gvozda.* U osvojenoj zemlji postavi kraljem sinovca.

1091.—1095. *Almoša.* Hrvati u slobodnoj Hrvatskoj pristanu uz

1091.—1097. Petra (II.), koji poslije Ladislavove smrti protjera *Almoša* preko Drave.

1097. Koloman, Ladislavov našljednik razbije Petra (II.) *u Petrovoj gori, gdje izdahnu pošljednji kralj hrvatske krvi.*

1099. protjeraju Hrvati opet Madare.

1102. Novu vojsku Kolomanovu dočekaju Hrvati na *Dravi.* Koloman se s Hrvatima s dobra nagodio, sklopivši ugovor s *12 župana od 12 hrvatskih plemena* („*pacta conventa*"). Hrvati ga prime za kralja i okrune hrvatskom krunom u *Belgradu na moru.* Koloman se zakune, da će čuvati i štovati prava i slobodu hrvatskoga kraljevstva.

Srbi. Prvobitna oblast obuhvatala im je krajeve na *Pivi, Tari, Gornjoj Drini, Limu, Ibru* i gornjem toku *Morave.* Glavno im je mjesto *Ras,* na Rijeci *Raškoj* kod *Novog Pazara.* Po njemu se i prozvalo pleme *Rašani.*

Oko 780. prvi vladar u Raškoj *Višeslav.*

Oko 850. Vlastimir.

879. posla *Vasilije I.* Vlastimirovu sinu *Mutimiru* svećenike, da mu pokrste ono naroda, što još nije primilo krsta. Za bugarskog cara *Simeuna Velikoga* strada Raša od Bugara. Župan *Zaharije* skloni se u Hrvatsku Tomislavu.

Oko 931. oslobodi Časlav zemlju od bugarskog gospodstva, te joj pripoji i Bosnu.

U vrijeme cara Vasilija II. vlada Dukljom *Vladimir.* Njega zarobi *Samuilo,* bugarski car, ali mu doskora dade kćer *Teodoru* ili *Kosaru* za ženu i s njome i djedovinu.

1019. poslije Vladimirove smrti pade i Bugarska i Duklja pod Bizant.

Oko 1033. je nanovo oslobodi Stjepan *Vojslav,* koji priključi Duklji Travunju i Zahumlje i grčku zemlju na jugu Duklje do Vojuše.

1050.—1081. Mihajlo, sin Vojislavov prozove se *kraljem.* Poslije njegove smrti zavlada *Konstantin Bodin.* Ovaj pridruži Duklji i Rašu, gdje je postavio namjesnikom župana *Vlkana.*

Bugari. Prve provale Slavena preko Dunava padaju u doba cara *Justina* (518.—527.). Najžešće su potkraj 6. i početkom 7. vijeka. Za cara *Heraklija* naseliše se Slaveni na jugu Dunava u opustjelim rimskim pokrajinama. To su razna plemena (*Timočani, Moravljani, Braničevci* itd.). Nikada nijesu sačinjavali jednu političku cjelinu. Državu su stvorili *turski Bugari.* Došli su s Volge na obale Crnoga mora.

679. prevede ih preko Dunava *Asparuh* i osvoji zemlju između Iskera, Balkana, Dunava i Crnog mora. Bugari se polagano (jer ih je bilo malo) pretoče u Slavene, ali dadoše novoj zemlji bugarsko ime.
Od prvih vladara bugarskih najznatniji je *Krum.* On osvoji Sardiku (Sredec-Sofiju *809.*).

865. Za vlade kneza *Borisa* pokrstiše se Bugari. Učenici sv. Metodija *Gorazd, Kliment, Naum* i dr. nađoše utočišta u Bugarskoj.

893.—927. *Simeon Veliki* hoće da uništi bizantsku državu, da osvoji Carigrad i da tako postane istočnim carem. Osvoji doista veći dio carstva, ali Carigrada nemogne zauzeti, jer nije imao brodovlja. Prozva se „car bugarski i grčki". Za *Simeona* proživi *bugarska knjiga zlatni vijek.* Bugarskog arhijepiskopa uzvisi na patrijarhu. *Preslava* mu je prijestolnica. Sin njegov *Petar* je slabić.

963. otkine boljar *Šišman* Makedoniju i Arbanasku.

971. istočna Bugarska postade bizantskom pokrajinom.

976.—1014. *Samuilo,* sin Šišmanov, stoluje u *Ohridi.* Hametom ga potuče *Vasilije II.* pod planinom *Bjelasicom* (1014.).

1019. pokorena zapadna Bugarska.

Sjeverni i istočni Slaveni.

Polapski Slaveni dijele se na *Bodrice* (glavno mjesto *Bukovac* = *Lübeck*), *Ljutice* i *Srbe* (među njima najznatniji *Lužičani*). Mržnjom između Bodrica i Ljutica okoristi se Karlo Veliki i prisili pomoću Bodrica Ljutice i Srbe da mu plaćaju danak.

Oko 930. zauze *Henrik I. Branibor.* Za *Otona I.* (markgrof *Gero*) morali se Polapski Slaveni sve do Odre priznati njegovu vlast. Oton I. ostavi domaće knezove, ali na granici postavi krajiške grofove. Oton pokuša privesti Polapske Slavene kršćanstvu i utemelji nekoliko biskupija. Polapski Slaveni mrze kršćanstvo kao na njemačku vjeru, koja im nosi njemački jaram i za Otona II. otpadnu od kršćanstva. 983. god. unište zapravo svaki trag kršćanstvu.

1066.—1093. *Krut.* U njegovo doba cvate *Rujana* i ondješnji hram boga *Svetovita.*

1018. Lužički Srbi potpali pod Poljsku za Boleslava Hrabroga.

1032. Lužički Srbi opet pod njemačkom vlašću. Jedan dio još danas sačuvao svoju narodnost. (160.000 oko *Budišina* u Saskoj).

1160. Pokori zemlju Bodrica *Henrik Lav.* Istočni dio, današnji Meklenburg ostavi bodričkom knezu *Pribislavu* pod saskom vrhovnom vlašću. Narod se ponijemčio.

1168. Danski kralj *Valdemar* zauze Rujanu s *Arkonom* i spali kip boga *Svetovita.*

Česi. Najstarija je povijest češka, puna priča, što ih sačuvaše kronisti: *Kosmas* (11. vijek) i *Dalimil* (14. vijek) Slaveni došli u Česku početkom 6. vijeka.

805. Prisili Karlo Veliki Čehe na plaćanje danka. Knez Bořivoj prizna kasnije vrhovnu vlast moravskoga kneza Svatopluka, i primi sa svojom ženom *Ludmilom* od sv. Metodija kršćansku vjeru.

921.—929. Vaclava (Većeslav), unuka Bořivojeva, prisili na plaćanje danka njemački kralj *Henrik I.*

929.—967. *Boleslav I. Grozni* ubije brata Vaclava i zavlada sam.

950. prisili ga na plaćanje danka *Oton I.*

Poslije bitke kod *Augsburga* ote Mađarima Moravu i dio slovačke zemlje.

973. Bolestav II. osnuje u Pragu biskupiju. On uništi do kraja plemenske vojvodine i Češka postade jedinstvenom državom, koja se dijeli na župe, kojima upravljaju kneževski činovnici. Za njegovih nasljednika Češka propada.

1034.—1055. *Břetislav* otme definitivno Mađarima današnju Moravsku, dok im je ostala slovačka zemlja.

1055. odredi *Břetislav* neka bude *knezom uvijek najstariji član porodice Přemislovića (seniorat).*

1086. Drugi nasljednik Břetislavov *Vratislav II.* dobije od cara *Henrika IV.* za usluge, što mu ih je učinio u borbi za investituru, naslov kralja, ali samo za se.

Poljaci se nastaniše u porječju Visle. Glavna plemena *Poljani* uz Vartu, *Slezani* uz gornju Odru, *Višljani* ili *Hrvati* uz gornju Vislu, *Kujavci* i *Mazovci* oko srednje Visle. Najjače pleme *Poljani* ili *Ljasi* sjedini sva ta plemena kasnije u *poljski* narod. Starija poljska povijest tamna.

Oko 960. vlada *Mješko* ili *Mječislav* od roda *Piastova* i to zemljom Poljana i Kujevaca. Oženivši se kćerkom češkoga kneza Boleslava Dubravkom primi kršćanstvo i osnuje biskupiju u Poznanju (priznaje vrhovnu vlast cara Otona I.).

992.—1025. *Boleslav I. Hrabri* htjede da podigne veliku slavensku državu među Baltijskim morem, Dunavom, Labom i Dnjeprom. Pokori dio Polapskih Slavena, Česku, Moravsku i Crvenu Rusiju. Oton III. podigne biskupiju u *Gnijeznu* na nadbiskupiju i pozdravi Boleslava došavši u *Gnijezno* kao prijatelja i saveznika. Kratko vrijeme pred smrt dade se Boleslav okruniti za kralja. Za domaćih razmirica poslije njegove smrti propadne brzo vlast Poljske. Češki knez Břetislav osvoji i veliki dio same Poljske. Iz te nevolje spasi Poljsku car *Henrik III.*,

a Břetislav se morao Poljske okaniti, ali zato je ona priznala vrhovnu vlast Njemačke.

1076. dobio je unuk Boleslava Hrabroga *Boleslav II. Smjeli* od Pape Gregorija VII. kraljevsku krunu. Poljska procvate još na početku 12. vijeka za *Boleslava III. Krivoustog.*

1139. razdijeli *Boleslav III.* državu među svoja četiri sina (*Velika i Mala Poljska, Sandomir* i *Mazovija*). Najstariji ima da vlada kao veliki knez u *Krakovu* (seniorat). Ovo postade uzrokom borbama o prijestolje.

Rusi. Istočni Slaveni ili Anti ostadoše u svojoj pradomovini na srednjem i gornjem Dnjepru, te odanle segnuše na sjever do gornje Dvine i Ilmenskog jezera, a na istok u porječje gornje Volge i Oke. (Najznatnija su plemena *Sloveni* oko Ilmenskog jezera s Novgorodom, *Poljani* oko Kijeva, *Drevljani* u guberniji Volinjskoj, *Krivići* sa Smolenskom oko izvora Dvine i Dnjepra itd.).

Istočni Slaveni nemaju nikakve zajedničke vrhovne vlade, svako pleme živi za sebe, ali u vječitom razdoru. Njihovi susjedi tim se okoristiše i to na jugoistoku *Kazari*, a na sjeverozapadu *Normani* iz Skandinavije, koje su zvali *Varjazi* i nametnuše im se za gospodare.

862. po t. zv. *Nestorovoj kronici* zavlada *Rjurik* i njegova dva brata Novgorodom (Rusi roda varjaškoga).

882. Rjurikov nasljednik *Oleg* zavlada smolenskom i kijevskom oblašću. Oleg, a kasnije

i njegov nasljednik *Igor* poduzimali su na malenim svojim ladama vojne na Carigrad. Takovom prilikom sklapaju s Grcima trgovačke ugovore (Nestor ih spominje).

Igora naslijedi udovica njegova *Olga* za nedorasla sina *Svjatoslava.*

973. nastrada Svjatoslav u borbi s Pečenezima.

980.—1015. Vladimir.

987.—989. Krštenje Vladimirovo i Kijevljana.

1015.—1054. *Jaroslav* uređuje rusku crkvu, osniva biskupije, gradi crkve. U Kijevu podigne glasovitu zbornu crkvu sv. Sofije. Izda zakonik: „*Ruskaja Pravda*". Pred smrt razdijeli držazu među sinove i odredi, da se najstariji sin zove „veliki knez" i da stoluje u Kijevu.

1116. † *Nestor* (Pervonačalnaja letopis u pećerskom manastiru Kijevu).

Treće doba: Od početka do svršetka krstaških ratova (1096.—1270.).

Glavne pokretne sile, što su krstaške ratove pokrenule: asketski duh, koji je kršćansko društvo osvojio, čvrsta organizacija crkve, pa papinski ugled, koji je u borbi za investituru silno porastao. Pogodovao je tom pokretu prevelik broj ljudstva u srednjoj i zapadnoj Evropi; težnja za boljim materijalnim položajem (u seljaka), želja za putovanjem i pustolovinama (osobito u vite-

zova, uvijek željnih boja, tako da ih je crkva morala obuzdavati „mirom božjim" = treuga dei).

Povod. U gospodstvu nad Palestinom zamijene snošljive Arape bezobzirniji *Seldžuci* (1071.). Kršćani se tuže na nasilja, što ih trpe od njih. Već Gregorije VII. htjede povesti vojnu, ali mu to ne dopusti borba za investituru.

1095. Koncil u *Clermontu,* što ga je sazvao papa *Urban II.* Ovdje vatrenim govorom oduševi narod za oslobođenje svetoga groba. Oni, koji se zavjetovaše da će u rat, pripeše sebi na odjelo crven krst. Odatle ime krstašima i krstaškim ratovima.

1096. *Prvi krstaški rat.* Seljaštva se doimahu osobito govori pustinjaka *Petra* iz *Amiensa.* Njegove čete pođoše već rano u proljeće 1096. na istok pod vodstvom *Waltera Saint Savaina.* Nastradaše većinom putem kroz Ugarsku i Bugarsku, a ostatak razbiju Seldžuci kod *Nikeje.* Iste godine ljeti pođu na istok uređene čete pod vodstvom lotarinškoga vojvode *Gottfrieda Bouillonskoga* i njegove braće *Balduina* i *Eustahija, Rajmunda Toulouskoga* i *Bohemunda Tarentskoga.* Krstaši se sastadoše u Carigradu. Car Aleksije preveze ih preko *Bospora.* Prešavši *Taur* odijeli se od njih *Balduin* i osnuje u Edesi samostalnu kneževinu. Ostala vojska zauzme *Antiohiju,* gdje ostade *Bohemund.*

1099. ostatak krstaša, nekih 20000 zauze Jerusalem. *Gottfried Bouillonski* „zaštitnik sv. groba".

1110. Balduin, našljednik i brat Gottfriedov, okrsti se „jerusalemskim kraljem". Za obranu kraljevstva osnivaju se *duhovni viteški redovi.* Oko god. 1118. postade *templarski i hospitalski red sv. Ivana.* Za treće krštaške vojne postade *njemački red.*

1147.—1149. *Drugi krstaški rat* vode francuski kralj *Ljudevit VII.* i njemački kralj *Konrad III.* (*Bernhard od Clerveauxa*).

1189.—1193. *Treći krstaški rat.* God. 1187. pade Jerusalem i većina kraljevstva u ruke egipatskog sultana *Saladina.* Sada se spreme tri evropska vladara na istok: *Fridrih I. Barbarossa, Rikard Lavljega Srca* i *Filip II. August.* Fridrih I. nastrada u valovima rijeke *Salefa* (*Kalikadna*). Jedan dio vojske njegove pade pod *Akon.* Ovdje se zavade krstaši i neki se vrate kući. Pošljedni ostade *Rikard,* koji utanači ugovor sa *Saladinom,* po kojemu zapade kršćane *obala od Tira do Jope,* a uza to bijaše im slobodno polaziti sv. grob.

1202.—1204. *Četvrti krstaški rat.* Ovaj rat pokrenu veliki papa *Inocentije III.* Njegovom se pozivu odazvaše sjeverno-francuski, flandrijski i lombardski vitezovi. Mlečanima osvoje *Zadar,* da nekako naplate prijevoz. Odavle pođoše na *Carigrad,* kamo ih je pozvao carević *Aleksije,* da vrate njegovu ocu *Isaku II. Angelu* prijesto. (Dužd Henrik Dandolo). U Carigradu vrate prijesto Isaku II. Isak II. i sin mu ne mogoše isplatiti pogođene svote krstašima za njihovu pomoć. Grci se uza to vladaju neprijateljski prema omraženim Latinima. To urodi bunom, za

koje Isak umre, a *Aleksije* pogine. Krstaši osvoje sada ponovno Carigrad i počine groznih nedjela.

1204.—1261. *Latinsko carstvo.* Krstaši razdijele evropski dio bizantskog carstva i osnuju *latinsko carstvo.* Carem *Romanije* učine flandrijskoga grofa. Najviše ugrabiše Mlečani. Od bizantskoga carstva održaše se tri samostalne države: U *Nikeji, Trapezuntu* i *Epiru.*

1261. obori latinsko carstvo pomoću Genovežana nikejski car *Mihajlo VII. Paleolog.*

1228.—1229. *Peti krstaški rat* povede unuk Barbarossin, *Fridrih II.* Po ugovoru sa sultanom *Kamelom* dobije *Jerusalem, Betlehem, Nazaret* i obalu od *Jope do Sidona.* U Jerusalemu se sam okruni za jerusalemskoga kralja. Od tada nose taj naslov svi rimski carevi, a od god. 1806. austrijski carevi.

1248.—1254. i **1270.** *Šesti i sedmi krstaški rat,* koji je poveo francuski kralj *Ljudevit IX. Pobožni.* Prvi put uhvaćen u Egiptu i uz veliku ucjenu pušten na slobodu. Drugi put krene na *Tunis* i na toj ga vojni zateče smrt. (1270.).

1291. *Mameluci* (najprije tjelesna straža egipatskih sultana, a onda zavladaše Egiptom) osvoje *Akon,* pošljednju točku, koju su držali kršćani u Palestini.

Sredovječna kultura potkraj krstaških ratova

Glavna svrha krstaških ratova nije se postigla, ali su one duboko zahvatile u razvitak roda ljudskoga. Prenijele su kulturno težište s istoka na zapad i svojim viteštvom udarile glavni znamen evropskoj kulturi.

a) *Viteštvo.* Domovina je viteštva *Francuska.* Počeci padaju u doba *Karla Martela.* Vitezovi su plemenita gospoda, koja su na konju vojevala. Vitez treba da je uljudan, vješt oružju i da provodi kršćanski život. To se razvilo za krstaških ratova. S vremenom imaju svi vitezovi jednu odgoju, jedne običaje i jedne ideale, te se počeše držati za jedan internacionalan stalež kao i svećenstvo. Isprva je vitezom mogao postati svaki čovjek, a odlučivala je vojnička vještina. Kasnije se traži, da ima bar četiri pređa, koji su bili vitezovi. Od poroda po ocu ne postaje vitezom nitko, čini ih vitezovima istom udarac mača („Ritterschlag").

Glavno zanimanje gospode i vitezova jest rat, viteške igre (turniri) i lov. Pod dojmom arapsko-maurske knjige, koja se silno dojimala južne Francuske i pod utjecajem krstaških ratova rodi se nova književnost, kojoj su nosioci vitezovi. Viteško pjesništvo lirskoga i epskoga sadržaja prigrli narodni jezik. Lirskoj je pjesmi domovina *Provence,* a jezik mu je južno-francusko narječje *(langue d' oc).* Pjesnici vitezovi zovu se *trubaduri (Bertrand de Born).* Poslije ratova s Albingezima propada to pjesništvo, jer su se trubaduri zamjerili crkvi. U Njemačkoj je ta vrsta pjesnička poznata pod imenom *Minnesängera. (Walter von der Vogelweide).* Epsko se pjesništvo razvilo u sjevernoj Francuskoj na narječju „*oui*" (*langue d' „oui*); pjesnici se zovu *trouvères,* a obrađuju

klasičke, karolinške (n. pr. *Roland*) i normanske priče. Glavni zastupnik te romantične literature jest *Chretien de Troyes* (Kretjen de Trua). Na francusku pjevaju i njemački pjesnici kao n. pr. *Wolfram von Edschenbach* (Parcival). Samostalno, bez utjecaja francuskoga jezika razvi se u Njemačkoj državi *narodna pjesma*. U 12. vijeku nastao je u Austriji narodni ep „*Das Niebelungenlied*“, a u *Štajerskoj* „*Kudrun*“.

Viteški život je u naponu u 12. i prvoj polovici 13. vijeka. Onda stane viteštvo propadati i izrodi se u prosto razbojstvo.

b) *Građanstvo.* Poslije velike seobe naroda ostalo je u srednjoj Evropi malo gradova, a i oni su izgubili svaku znamenitost u državi. Novi gospodar voli život u polju. Samo gdjekoji od prirode jaki gradovi na obali morskoj (Mleci, Marseille) i gradovi u južnoj Italiji, koji su pod bizantskom vlašću, zadržaše svoju staru upravu.

Kad su začele provale Normana i Madžara, zaklanja se od njih narod za zidove starih gradova, koliko ih je bilo. Tu se pomalo razvije trg, a s njime i građanski život. Zbog prometa s istokom javlja se prije građanski život na jugu (Italija i Francuska) nego li na sjeveru. Na jugu se prije udomio obrt i trgovina. U Italiji su gradovi ojačali za borba između cara i pape.

U sjevernoj Francuskoj i susjednoj Njemačkoj počeo se razvijati građanski život s krstaškim ratovima. Kako se građani brzo obogatiše, otkupiše se od svojih gospodara ili digoše bunu. U Njemačkoj dobiše „gradska prava“ (pravo držati sajmove, gradski sud).

U 12. vijeku udružuju se obrtnici jednoga zanata u cehove (esnafe). Glavna im je briga, da nadmetanje u poslu svedu na što jednoličniju dobit i da u nevolji priteknu svojima u pomoć.

c) *Seljaštvo* ili puk čine *slobodni seljaci*, kojih je bilo vrlo malo, jer su se, da se uklone teškoj vojničkoj službi i da budu zaštićeni, davali pod okrilje velikoj gospodi, uzimajući svoj vlastiti posjed pod zakup. Njima su slični i oni *slobodni seljaci zakupnici*, koji su od velikoga posjednika uzeli zauvijek u zakup koji komad zemlje i obvezali se na daće i ličnu službu. Vezani su uz grudu svoga gospodara (glebae adscripti); on ih može sa zemljom prodati, a može tražiti, da mu vrše razne poslove.

Seljaci podanici zovu se podkraj srednjega vijeka uopće kmetovi, ali opet nijesu svi jednaki prema gospodaru. Za krstaških ratova svaki kmet, koji se vratio kući iz rata, postao je slobodan. Seljak se domogne blagostanja, ali to blagostanje brzo prestade, jer ga uništiše diobe posjeda, nameti, što su ih morali davati gospodi, crkvi (desetina) i kralju. Kad su seljaci spoznali svoju vojničku vrijednost, stadoše se buniti, te koncem 15. i početkom 16. vijeka ima dosta seljačkih buna (u Ugarskoj (Juraj Dosza) i u Njemačkoj).

d) *Obrt i trgovina.* Najznamenitija pošljedica krstaških ratova za zapad bijaše procvat obrta i trgovine. Odmah na početku razviše se oni obrti, što su ih krstaši trebali (oružje, kožarstvo). Za krstaških ratova se osim toga počelo graditi štošta, što su krstaši na istoku upoznali (predmeti od slonove kosti, zlata, srebra, baršuna, pa-

muka, ćilimi i t. d.) Najznatnije grane obrta na zapadu: suknarstvo (Flandrija, južna Njemačka, Češka, talijanski gradovi) i bojadisarstvo, te platnarstvo; zatim željezo (*Lüttich, Namur*), zlatarstvo (*Bruxelles, Milan, Mleci, Prag, Nürnberg*), staklarstvo (*Mleci*), svilarstvo (*Firenza, Mleci*).

Trgovinu zapadne i istočne robe (Levanta), preuzeše talijanski gradovi (*Amalfi, Pisa, Genua, Mleci*). te *Marseille* i *Barcelona.* Glavna mjesta za trgovinu s istokom: *Aleksandrija, Akon, Beirut, Damask, Trapezunt, Tana* (*Azov*).

U Istočnom moru imali su isprva svu trgovinu u rukama *Polapski Slaveni* (Volgom i Dnjeprom kroz Veliki Novgorod na Baltijsko more). U Sjevernom moru već rano trguju Engleska, Flandrija i gradovi na Rajni. Od 14. vijeka je središtem sjeverozapadne trgovine *Brügge.*

Gradovi da obrane svoje trgovačke interese, jer ih slabi vladari njihovi nijesu mogli braniti, sklapaju saveze. Najznamenitiji je savez sjevernjemačkih gradova *Hanza.* Na čelu Hanze je *Lübeck.* Sredinom 14. vijeka obuhvata Hanza 90 gradova od Zuiderskoga jezera do Revala u Finskom zalivu.

e) *Znanosti i umjetnosti.* Glavna znanost srednjega vijeka bijaše teologija. Filozofija treba da pruži teologiji dokaze, kojima će ona dogme svoje dokazati, svrstati u sustav i razumljivo ih predočiti. Filozofija je prema tome u službi teologije („ancilla theologiae"), a jer se u školama predavala, prozvala se *skolastika.* Glavno joj je sredstvo *dijalektika.* Najsmioniji mislilac srednjega vijeka jest *Petar Abailard* († 1142.), glasovit s ljubavi svoje prema *Heloisi.* Vrhunac je postigla skolastika u 13. vijeku, kad se zapad upoznao s Aristotelovim spisima. Najznatniji su skolaste dominikanac *Albert Veliki* i njegov učenik *Toma Akvinski* iz južne Italije („doctor angelicus"), koji je kršćansku nauku sustavno prikazao u djelu „*Summa theologiae*". Protivnik Tomin bijaše Franjevac *Duns Scotus.*

Skolastici protivna struja je *mistika.* Ljudi vrela srca nijesu išli zatim, da oštrinom duha proniknu u nauku *Božju*, nego žele, da čistim srcem i vrućom ljubavi duša spozna Boga. Otac mistike je Sv. *Bernhard od Clerveauxa.* Od ostalih mistika je glasovit *Toma Kempenski* († 1471.). Njegovo djelo „*De imitatione Christi*", prevelo se doskora na sve evropske jezike (*Kurelac: Stope Hristove*).

Nove puteve znanosti je utro *Roger Bacon* (Bekn). On prirodu proučava na osnovu iskustva i eksperimenta (induktivna metoda).

U drugoj polovini srednjega vijeka uređuju se sveučilišta. Najprije u *Bologni*, a oko godine 1200. u *Parizu.*

U graditeljstvu prevlada novi *gotski slog* (ime mu je odatle, što su ga u Italiji porugljivo prozvali gotskim t. j. barbarskim). Najprije su ga prigrlili Germani, ali je postao u sjevernoj Francuskoj. Gotika upotrebljava šiljat luk. Portali su kićeni, prozori golemi sa slikarijama na staklu, koji slabo propuštaju svjetlost. Ovo diže vjerski zanos. (*Notre dame u Parizu i Reimsu, Westminsterska opatija u Londonu*, stolna crkva u

Milanu, u Kölnu, sv. Stjepan u *Beču* i *Zagrebu,* sv. Vid u *Pragu* i t. d.).

Kiparstvo i slikarstvo ima dekorativni karakter.

Njemačka za vladara iz kuće Hohenstaufen.

1138.—1152. *Konrad III. S Henrikom V.* izumre kuća salijska, a njemački knezovi izaberu za kralja *Lotara III.,* saskoga vojvodu (1125.—1137.). On htjede osigurati nasljedstvo svom zetu *Henriku Oholomu* (iz porodice Welfovaca), vojvodi saskomu i bavarskomu. Međutim izabraše njemački knezovi *Konrada III. Hohenstaufovca.* Henrik Oholi ne htjede se pokoriti, a zbog toga dođe do rata (Welfovci se oslanjaju u borbi na crkvu, pa se po njima papine pristaše uopće prozvaše *Welfi* (*Guelfi*), a protivnici papinski carske pristalice, prozvane su *Guibellinima* po hohenstaufskom gradu Weiblingenu).

1152.—1190. *Fridrih I. Barbarosa,* nasljednik i sinovac Konrada III., izmiri se s *Henrikom Lavom,* sinom H. Ohologa i vrati mu Bavarsku, koju je držao austrijski markgrof *Henrik Jasomirgott.* Austriju oslobodi od bavarskog vrhovništva

1156. i podigne je na vojvodinu („*privilegium minus*").

Fridrih I. odluči povratiti caru ugled u Evropi, a napose u Italiji. Vodi pet vojna na Italiju, da skuči lombardske gradove (napose Milan). Mirom u *Konstanzu* (*1183.*), određe se Fridrih sudstva i kraljevskih prava u prilog gradovima, a gradovi će mu plaćati godišnji danak.

Ženidbom svoga sina *Henrika* s nasljednicom *Sicilije i južne Italije,* ojača moć svoje kuće t. zv. *kraljevinom obiju Sicilija.*

1190.—1197. Henrik VI.

Papinstvo.

Osnivanje novih redova. Reforme Clunyevaca bijahu mnogim redovnicima premalo stroge. Osnivaju se zato novi redovi sa strožim pravilima. Tako n. pr. *kartuzijanci, cisterciti i premonstratenzi.* Osobita potpora papinstvu bijahu t. zv. *prosjački redovi.* Zadaća im je pobijati razne krive nauke. Žive o milostinji. Takovi se Franjevci (osnovao ga sv. Franjo Asisijski († 1226.) i *dominikanci* (osnovao ga sv. Dominik († 1221).

Veliki je oslon papama i crkvi *kanonsko pravo,* koje je nastalo prikupljanjem papinskih odredaba. Bolonjski pravnik *Gracijan* (oko 1145.) sastavio je zbirku tih odredaba, koja je stekla opću valjanost („*decretum Gratiani*" — „*corpus iuris canonici*"). Po kanonskom pravu sudi svećeniku samo duhovni sud.

1198.—1216. *Inocentije III.* podigne papinsku vlast do vrhunca. On upravlja Evropom kao vrhovni lenski gospodar cijeloga kršćanstva (lensku mu vlast priznavaju kraljevi obiju Sicilija, aragonski, portugalski, engleski, ugarsko-hrvatski i poljski). U Njemačkoj buknu borba iza smrti Henrika VI. između

Hohenstaufovca *Filipa* i Velfovca *Otona IV.* Papa dosudi krunu *Otonu.* Kasnije ga papa prokune, jer se miješao u talijanske poslove i dade izabrati sicilskog kralja *Fridriha II. Hohenstaufovca,* kojemu je bio skrbnikom. *Heretici.* Potkraj 12. i početkom 13. vijeka pojaviše se u Italiji i južnoj Francuskoj *Katari,* po nauci nalik na Bogomile. Zovu se i Albingenzi. Druga je sekta *Valdenza,* prozvana po građaninu *Petru Valdu.* Inocentije diže na te heretike krstašku vojnu, koja je trajala punih 20 godina (1209.—1229.) i skrši moć Albingenza. Da stane na kraj hereziji, uvede na lateranskom koncilu *inkviziciju* (posebni duhovni sud), kojemu je bila zadaća, da traži krivovjerce.

Stopama Inocentija III. pođoše i njegovi našljednici *Honorije III., Gregoriji IX.* i *Inocentije IV.* Pošljednji papa, koji je gledao da zadrži univerzalno papinsko gospodstvo bijaše *Bonifacije VIII.*

Pošljednji Hohenstaufovci.

1215.—1250. *Fridrih II.* bijaše odgojen na Siciliji, gdje se stjecala zapadnjačka, grčka i arapska kultura. Više se osjećao Talijanom nego Nijemcem. Njemačka mu je sporedna. Inocentiju je morao obećati, da neće nikada južne Italije sjediniti s Njemačkom. Poslije papine smrti dade ipak sina svoga Henrika, sicilskoga našljednika, izabrati i za njemačkoga kralja. S papom *Gregorijem IX.* došao

je u konflikt radi toga, jer nije htio da izvrši svoga obećanja, da će povesti krstašku vojnu. Kasnije se s papom izmirio, ali se zaratio s lombardskim gradovima, htijući da i u sjevernoj Italiji osnuje onakvu vlast kao što u Siciliji. Papa ga ponovno prokune. Sada se zametne dugotrajna borba, za koju je Fridrih II. *umro* († 1250).

1250.—1254. *Konrad IV.,* sin Fridriha II., ostavi malodobnog sina *Konradina.* Ovaj se odgaja u Njemačkoj, a južnom Italijom vlada njegov polubrat *Manfred.* Ovaj neće da prizna lensko pravo papino, pa zato papa preda kraljevinu obiju Sicilija *Karlu Anžuvinskomu,* bratu francuskoga kralja *Ljudevita IX. Pobožnoga.*

1266. pogine Manfred u boju kod *Beneventa* u borbi s Karlom Anživinskim.

1268. *Konradin* dođe iz Njemačke, ali i njega pobijedi i pogubi Karlo. *S njime nestaje Hohenstaufovaca.*

1282. Karlo ne zadrži cijele baštine hohenstaufovske. Strogost njegova uništi francusko gospodstvo na Siciliji („*sicilska večernja*"), a na vladu stupi aragonski kralj *Petar.*

1254.—1273. Interregnum u Njemačkoj. Dva su tuđinca vladara: *Rikard Kornwalski* i kastilski *kralj Alfonso X. Mudri.* Nijedan nije imao nikakove vlasti u državi, zato zavlada zemljom anarhija.

Ugarska i Hrvatska.

1102.—1116. *Koloman otme* Mlečanima dalmatinske gradove i otoke. Oslijepi brata *Almoša*

i sina mu *Belu,* da osigura prijestol Stjepanu, a ovi se zaklone na bizantski dvor. Mlečani se time okoriste i nanovo zauzmu Dalmaciju i otoke. Za Kolomanovih našljednika nastadoše borbe o prijesto.

1141.—1162. Gejza ratuje s bizantskim carem *Emanuelom Komnenom.*

1162.—1172. Za Gejzina sina *Stjepana III.* nastavi se rat s Emanuelom.

1167. zavlada Emanuel Dalmacijom, Hrvatskom Velebitu na jugu, Srijemom i Bosnom.

1172.—1196. Bela II. zavlada Hrvatskom poslije Emanuelove smrti (1180.). *Uvodi primogenituru, da dokrajči borbe o prijesto.* U Hrvatskoj poče uvađati feudalni sistem *(Šubići, Frankapani).*

1196.—1204. *Emerik, sin Bele II.* Mlađem bratu, *Andriji II.* mora prepustiti Hrvatsku i Dalmaciju. Andrija II. poveća to stekavši *Hum* („herceg Hrvatske, Dalmacije i Huma"). Rat među braćom svrši se time, da je Emerik Andriju zatvorio u *Kneginec* (kod Varaždina), ali ga pred smrt pusti na slobodu. Krstaši u to doba osvoje *Zadar* (1202.) Emerik se upliće u razmirice između srpskih vladara Vukana i Stefana i okrsti se *„rex Serviae".*

1205.—1235. *Andrija II.* lakouman vladar. Rasipna žena *Gertruda* nemilo harači dijeleći najviše časti i dohotke svojim rođacima. Plemstvo ubija kraljicu. Poslije se diže plemstvo, na čelu mu sin Bela, protiv

Andrije II. i prisili kralja, da je izdao *„zlatnu bulu" (1222).* Zlatna bula ima 31. članak. Najznamenitiji je onaj, po kojem se plemstvo, ako kralj nebi vršio odredaba zlatne bule, smije njemu oprijeti riječju i oružjem.

1235.—1270. Bela IV. podigne opet pali kraljevski ugled. Provala Mongola u Ugarsku. Bela ih dočeka s bratom, hrvatskim hercegom *Kolomanom* blizu utoka *Šaja* u *Tisu* kod mjesta *Mohi* (1241.), gdje je bio potpuno poražen. Bela se skloni u Trogir, a Mongoli, opljačkavši Hrvatsku i Slavoniju, vrate se natrag. Poslije odlaska Mongola pozivlje Bela strane naseljenike, osobito obrtnike i dariva ih privilegijama. Tako nastadoše slobodni gradovi i trgovišta. U borbi s *Fridrihom II. Babenbergovcem* poginu ovaj, a Bela stekne *Štajersku,* koju doskora izgubi u korist Přemysla Otakara II.

Oko 1260. razdijeli Bela Hrvatsku na dvije banovine: *dalmatinsko-hrvatsku* („*regnum Croatiae*") i slavonsku („*regnum Sclavoniae*").

1270.—1301. vladaju pošljednji Arpadovići *Stjepan V., Ladislav IV.* i *Andrija III.* Protiv Andrije diže se cijela Hrvatska i pristane uz napuljskoga Anžuvinca *Karla Martela.* Na čelu nezadovoljnika knezovi bribirski *Šubići*: *Pavao* i *Juraj.* Juraj Šubić dovede iz Napulja Martelova sina *Karla Roberta.* Andrija III. spremajući se protiv Karla umre god. 1301., a s njime *izumre i muško koljeno Arpadovića.*

Bosna.

Najstariji su stanovnici Bosne po svoj prilici *Tračani*, a ove dijelom istisnuše, dijelóm podjarmiše *Iliri*. Poslije pokorenja po Rimljanima pade sjeverni dio današnje Bosne od crte Banja Luka—Zvornik pod Panoniju, a ostala Bosna i Hercegovina pod Dalmaciju. Kad se rimsko carstvo raspalo na istočno i zapadno, ostade Bosna pod zapadom do cara *Justinijana* (537). U vrijeme Avara naseliše se u njoj slavenska plemena, *hrvatska i srpska*. Jedno od tih plemena nastani se oko gornjeg toka rijeke Bosne.

Prve vijesti o Bosni ostavi nam *Konstantin Porfirogenet* iz polovine 10. vijeka. Tada je vladao Bosnom srpski župan *Časlav*. Kasnije priznaje Bosna vrhovnu vlast *Vasilija II.* Potkraj 11. vijeka padne pod *Duklju*. Kad se Hrvatska sjedinila s Ugarskom, posegnuše ugarski kraljevi i za Bosnom. Kako se to dogodilo, da je Bosna pala u neku odvisnost od Arpadovića nejasno je i tamno.

1137. daje *Bela II.* svomu sinu Ladislavu Bosnu.

1138. *Bela* se sam nazove kraljem *Rame* (*rex Ramae*). Pod imenom *Rame* (župa i rijeka Rama), kasnije se *razumijeva Bosna* (*rex Bosnae sive Ramae*).

Prvi dokumentarno zajamčeni bosanski ban je *Borić*. Saveznik je Arpadovića protiv Emanuela Komnenca. Bosna Konstantina Porfirogeneta obuhvatala je samo gornji tijek Bosne do vrandučkoga klanca, na istok do Drine, a na zapad do gornjega Vrbasa. Bosna Borića bana proteže se već na sjever do Save.

1180.—1204. Kulin ban vlada ne samo Bosnom nego i oblastima *Usorom* i *Solima* (oko rijeke Usore i Spreče), a dobiva i neke hrvatske župe na srednjem Vrbasu i osniva t. zv. *Donje Kraje* (partes inferiores).

1189. sklapa s Dubrovčanima trgovački ugovor i time diže blagostanje svoje države. Taj je ugovor ujedno najstariji književni spomenik iz ovih krajeva.

Za vlade Kulina bana uhvati u Bosni korijen *bogomilstvo* ili *patarenstvo*. I Kulin prijeđe na patarenstvo, ali ga se odreče, kad se na poziv papin digao protiv njega ugarsko-hrv. kralj *Emerik*. Bogomili se u Bosni dijele na *savršene* i *obične vjernike*. Sami se zovu „krstjanima“. Savršeni odriču se bogatstva, neki među njima ne jedu mesa ni jela od životinja, osuđuju ubijanje i krvnu osvetu. Ne poznaju crkvene hierarhije, ali im je predstavnik *djed ili did* („*episkop bosanske crkve*“), važna politička ličnost sredovječne Bosne. Bogoslužje jednostavno. Moli se „Oče naš“ i čita evanđelje. Stari su zavjet zabacili.

1204.?1232.—1250. *Matej Ninoslav* izraziti je pataren i za nj se patarenstvo sasvim u Bosni udomilo. Protiv patarena ustaje hrvatski herceg *Koloman* i povede na Bosnu krstašku vojnu.

1239. Koloman pokloni bosanskom katoličkom biskupu grad Đakovo. Poslije Ninoslavove smrti otkine Bela IV. od Bosne Usoru i

Soli i dade ih svom zetu slavonskom banu *Rastislavu*. Ninoslavljev rođak *Prijezda* upravljao je samo Bosnom.

1284. posta le vojvodom Mačve, Bosne, Braničeva, Beograda i Srijema srpski raskralj *Stjepan Dragutin*, šurjak *Ladislava IV. Kumanca*. Sin Prijezdin *Stjepan*, koji se zove i *Kotroman*, a osnivač je banske i kraljevske bosanske porodice, oženi se kćeri Stjepana Dragutina, *Jelisavom*, te upravljaše pod njegovom vrhovnom vlašću unutrašnjom Bosnom (umro između 1313.—1319.).

Srbija.

1169.—1196. Stjepan Nemanja sjedini Rašku i Duklju i osnuje državu, koja se doskora razvila do velikoga sjaja. 1196. odreče se vlade i zakaluđeri, te pod imenom *Simeuna* življaše najprije u manastiru *Studenici*, a onda na *Sv. Gori*, gdje je u svojoj zadužbini *Hilandaru* umro (1199.).

1196.—1228. *Stjepan Prvovjenčani* bori se s bratom *Vukanom*. U te borbe se umiješa i ugar.-hrv. kralj *Emerik* („rex Serviae"). Braću izmiri treći brat sv. *Sava*.

1217. okruni Stjepana legat pape Honorija III. za kralja.

1219. Sv. *Sava* posvećen za *arhijepiskopa*. Svoju stolicu udari u manastiru *Žiči*. Tu organizira srpsku crkvu, osniva nova vladičanstva, brine se za dobro svećenika i škole („Prosvjetitelj").

1236. umro sv. Sava u *Trnovu*. Tijelo mu je preneseno i pokopano u manastiru *Miletevu*.

1243.—1276. *Stjepan Uroš I.* najznatniji je između trojice sinova i nasljednika Stjepana Prvovjenčanoga.

Bugarska.

1186. dižu braća *Petar* i *Ivan Asen* ustanak protiv Bizanta, te pomoću *Kumana* osnuju novu bugarsku državu između Dunava i Balkana s prijestolnicom u *Trnovu*. Bugarski arhijepiskop imenovan patrijarhom novoga carstva.

1197.—1207. *Kalojan* razmakne granice bugarske države od Biograda do Donje Marice i od ušća Dunava do Strimona i gornjega Vardara.

1204. okruni kardinal *Leon* (poslan po papi Inocentiju III.) Kalojana u Trnovu za cara (kralja) bugarskoga. Kalojan „krvnik Grka".

1218.—1241. Ivan Asen II. razmakne granice Bugarske preko Makedonije i Arbanaske sve do Drača. *Ovo je najslavnije doba nove bugarske države.* Asen II. diže osobito svoju prijestolnicu Trnovo.

1246.—1257. *Mihajlo Asen* i rodak mu *Kaliman* pošljednji Asenovići.

Češka.

1125.—1140. *Sobjeslav* učini kraj borbama oko prijestolja između članova porodice Přemislovića.

1140.—1173. *Vladislav II.* pomaže Fridriku I. Barbarosi u ratu s Milanom, pa ga zato ovaj proglasi kraljem *(1158).*

1197.—1230. *Přemysl Otakar I.* okoristi se vješto borbama između Hohenstaufovaca i Velfovaca i izradi priznanje kraljevskoga naslova i od careva i od pape. *Otakar I. uvede primogenituru.* Najstarijem sinu *Većeslavu* dade Češku, a mlađemu *Moravsku.*

1230.—1253. *Većeslav I.* odbio je s uspjehom od Češke Mongole, ali Moravska od njih nastrada. Potkraj njegove vlade sjede mu sin *Otakar II.* na austrijsku vojvodsku stolicu, gdje je izumro s Fridrihom II. Ratobornim rod Babenbergovaca (1251.). Přemysl Otakar II. oženi se sestrom poštjednjega Babenbergovca, Margaretom.

1253.—1278. Přemysl Otakar II. zarati se radi bašt'ine Babenbergovaca s Belom IV. Posredovanjem papinim dođe do nagodbe, po kojoj je Bela dobio Štajersku, a Otakar Austriju.

1260. pobijedi Otakar II. Belu kod *Kressenbrunna* i istisne ga iz Štajerske. Austriju i Štajersku dade sebi Otakar podijeliti kao leno od njemačkoga kralja *Rikarda Cornwalskoga.*

1269. ostavi Otakaru II. koruški vojvoda *Ulrih* Korušku i dio Kranjske, te Otakar tako skupi pod svoju vlast područje, koje se protezalo od Krkonoša gotovo do Jadranskoga mora.

U toj prostranoj državi znade držati red i mir. Pritište visoko plemstvo, a podiže i

podupire građane i gradove, u kojima naseljuje Nijemce. Rudarstvo, obrt i trgovina procvatu, a time i kraljevi dohoci („zlatni kralj"). Iza izbora Rudolfa od Habsburga za njemačkoga kralja, kojega Otakar ne htjede priznati, jer nijesu njegovom opunomoćeniku dopustili da bira, dođe doskora između obadva vladara do sukoba. Rudolf zatraži od Přemysla, da povrati Austriju, Štajersku i Korušku Njemačkoj. Kad ovaj to nije htio učiniti, provali Rudolf u Austriju. Přemysla ostavi plemstvo na cjedilu i on se morade odreći alpskih zemalja i primiti Češku te Moravu iz Rudolfovih ruku kao leno (1276.).

1278. izgubi Přemysl u ponovnoj borbi s *Rudolfom* bitku i život kod *Dürenkruta* na *Moravskom polju.*

1278.—1305. *Većeslav II.* Rudolf ostavi Češku i Moravsku sinu Otakarovu Većeslavu kao leno.

1300. postade Većeslav i poljskim kraljem.

1305.—1306. *Većeslav III.* pošljednji Přemyslović, pade od ubojničke ruke.

Poljska.

Poslije smrti *Boleslava III. Krivoustoga* oslabe zemlju borbe o veliko kneževski prijesto u *Krakovu.* Dalnjom diobom razdrobi se Poljska u više nezavisnih kneževina. Nesložni knezovi ne mogu odbijati navale svojih susjeda, pa *mazovski knez* pozove protiv poganskih *Prusa* u pomoć

njemački viteški red i pokloni mu chelmijsku zemlju (1226.).

1241. vratislavski knez *Henrik*, pobijeđen od Mongola kod *Ljegnice*. Krakov spaljen. Iza odlaska Mongola poljski knezovi naseljuju po gradovima i selima njemačke kolonistе, a s njima započe i ponjemčivanje. Potkraj 13. vijeka je njemački viteški red pokorio Pruse i potisnuo Poljsku s Baltijskoga mora.

1295. prizna papa Bonifacije VIII. Poljsku kraljevinom.

1300.—1305. postane poljskim kraljem češki kralj Većeslav II., koji je ujedinio sve poljske zemlje do Šlezije i Mazovije. Protiv njegova sina Većeslava III., koji je godinu dana poslije nastradao, diže se *Vladislav Lokietek*.

Rusija.

Iza Jaroslavove smrti ispunjaju rusku povijest borbe o veliko-kneževski prijesto u Kijevu, a Rusija se i dalje cijepa u nove *udjelne* kneževine. S juga strada Rusija mnogo od divljih *Polovaca* iii *Kumana*.

1113.—1125. *Vladimir Monomah*, najznamenitiji vladar poslije Jaroslava, nagna ruske knezove, da su se okanili međusobne borbe i s njime prisilili *Polovce*, da su neko vrijeme mirovali. Pred smrt napisa *Vladimir* za svoje sinove „*Poučenije*“. Poslije njegove smrti poče Kijev propadati. Umjesto Kijeva poče se dizati *suzdalska kneževina* između gornje Volge i Oke. Njome vladaše najmlađi Vladimirov sin, *Juraj Dolgoruki*,

1169. Andrija *Bogoljupski*, sin i našljednik Dolgorukoga zauzme na juriš Kijev, oplijeni ga i steče naslov velikoga kneza, udarivši svoju stolicu u suzdalskom *Vladimiru*. Andrija vladaše strogo i bezobzirno i prvi je ruski *samodržac*. Ozlojeđeni boljari ga ubiše.

Na jugozapadu ruskom u t. zv. Crvenoj Rusiji, podižu se do većega ugleda kneževina *Halič*, u kojoj je potkraj 12. vijeka vladao *Roman*, knez volinjski ili vladimirski (po gradu Vladimiru Volinjskom); odatle je toj kneževini ime *Galicija i Vladimirija*. 1205.—1264. vladaše sin Romanov *Danilo*. Morao je priznati vrhovnu vlast Mongola, a poslije provale Mongola primi od pape Inocentija IV. kraljevsku krunu.

Novgorod Veliki — ta trgovačka republika — znao je očuvati dugo zbog vrlo zgodnog položaja samostalnost svoju. Novgorođani su imali također kneza, ali je vlast kneževska bila malena. Sva je pripadala vijeću, koje je kneza postavljalo i skidalo. Novgorod je brojio oko 300.000 duša.

1478. podlegne Novgorod moskovskim knezovima.

Mongoli.

Oko **1200.** pokori *Temudžin*, glavar mongolskih plemena, na gornjem Amuru ona mongolska plemena, što su živjela Kini na sjever i prozove se „džingis-kan“, t. j. ne pobijeđeni vladar. Kasnije osvoji sjeverni *Kitaj*, *Turkestan i Veliku Buhariju*. Jedan odio

ovoga velikog osvajača obiđe Kaspijsko more s juga i provali kroz Kavkaz u južnu Rusiju.

1224. bitka na rijeci *Kalki*, u kojoj Mongoli potuku Polovce i Ruse. Nato opustoše južnu Rusiju do Kijeva i povrate se u stepe iza Kaspijskoga mora.

1337. *Batu*, sinovac Temudžinova našljednika *Oktaja*, uništi državu Bugara na Volgi, osvoji *Vladimir, Suzdal, Tver* i dopre do granice novgorodske.

1240. Batu osvoji i spali Kijev i udari na zapad i jug. Na glas o Oktajevoj smrti vrati se Batu na istok i osnuje u *Kipčaku* (kraj oko Donje Volge) kanat *Kipčačke* ili *Zlatne horde* s prijestolnicom Sarajem.

1258. uništi jedan od našljednika Oktajevih bagdadski halifat, a s njim i arapsku kulturu.

1280. pokore Mongoli južni Kitaj i Tibet. Prijestolnica ogromne države, što se prostiraše od Tonkinga do Novgoroda, bijaše *Karakorum* u Mongolskoj, a onda *Peking*.

1259.—1294. vladaše *Kan Kubilaj*, koji je prijestolnicu prenio u Peking. On se broji među najbolje mongolske vladare. Otvorio je širom vrata evropskim trgovcima, putnicima i misionarima; na njegovom dvoru boravi *Marko Polo*, koji je bogatstvo Kitaja opisao u knjizi „*Delle mirabiglie del mondo*". Budući da se središte od zapadnih strana države odviše pomaklo na istok, počeo se zapad graditi samostalnim, tako n. pr. *Zlatna horda*, *Iran*, *Džagataj* (od Amudarje do Altaja i Lobnora) s gradovima *Samarkandom*, *Kašgarom* i *Jarkandom*.

Cetvrto doba: Postanak nacionalnih država.

Papinstvo, vjerski pokreti.

Premoć papa oborena je za energičnoga pape *Bonifacija VIII.*, koji je htio da dovrši djelo *Gregorija VII.* i *Inocentija III.* Bonifacije htjede protegnuti premoć, što su je pape u borbi s carevima stekli, i na ostale katoličke vladare. Zato se sukobi s francuskim kraljem *Filipom IV. Lijepim*.

1285—1314. *Filip IV. Lijepi* zače udarati prireze na crkvena dobra i svećenike zvati pred svjetovni sud. Papa izda bulu „*Unam sanctam*" u kojoj ustvrdi, da papi pripada duhovna i svjetska vlast; duhovnu vrši sam, a svjetovnu vrše po njegovom nalogu kraljevi, zato se mora svjetovna vlast pokoravati duhovnoj. Filip IV. imajući uza se *državne staleže* obijedi papu s krivovjerstva, a papa ga prokune. Kraljev kancelar *Nogaret* poslan po Filipu u Italiju, zarobi papu pomoću njegovih protivnika u rodnom gradu *Anagniu*; sugrađani oslobode papu, ali on domala umre.

1309.—1377. *Babilonsko sužanjstvo*. Papa *Klement V.* sasvim je u vlasti Filipa IV. i na-

stani se u *Avignonu* u južnoj Francuskoj. Filipu IV. za volju ukine Klement V. *red Templara.* I našljednici su mu sasvim ovisni o francuskom dvoru. Boravak papa u Avignonu zove se *„babilonsko sužanjstvo“.*

1377. preseli papa *Gregorije IX.* opet u Rim. No on umre već za godinu dana i tada nastupi raskol, jer su francuski kardinali birali papu sa stolicom u Avignonu, a u *Rimu* je opet stolovao drugi papa.

1409. sastade se crkveni koncil u *Pisi*, skine obojicu papa i izabere novoga. Raskol se sada samo poveća, jer se nijedan od papa neće odreći časti i tako je *katolička crkva imala tri pape.*

Vjerski pokreti. Ove prilike urodiše velikim nezadovoljstvom i opozicijom u samoj crkvi. Počelo se udarati na papinsku svjetovnu vlast i bogatstvo svećenstva (*minoriti i mistici*). Ravno na crkvenu nauku poče udarati *John Wiclif,* profesor na sveučilištu u *Oxfordu.* Wiclif *napada papinski primat, celibat, transupstancijaciju i proglasi sv. Pismo, koje je preveo na engleski jezik jedinim izvorom vjere.* Pristaše njegove zovu se *lollardi.* Mnogo ih bijaše među seljacima, koji digoše bunu. Londonski sinod osudi njegovu nauku.

1384. umre Wiclif.

Češki đaci posjećuju sveučilište u *Oxfordu* i donesoše odanle filozofske spise Wiclifove u Prag, dok je teološke spise donio *Jerolim Praški.* Uz ove pristade profesor praškoga sveučilišta *Jan Hus* iz *Husinca,* ali ne prihvati u cjelini Wiclifove nauke. Hus zače propovijedati češkim jezikom u *Betlehemskoj* kapeli, udarajući u svojim propovijedima na iskvarenost svećenstva. Ideje Wiclifove širio je riječju i perom i to na *narodnom jeziku. Preudesio je i češki pravopis.* Vjerskom pokretu priključi se i *narodni.* Nijemci su imali većinu na praškom sveučilištu. Po savjetu Husovu i njegovih prijatelja dade *Većeslav IV.* Česima tri glasa, a svim ostalim narodima jedan glas.

1409. osnuju njemački profesori i đaci iselivši se iz Praga sveučilište u *Leipzigu.*

Kada je papa Ivan XXIII. obećao oprost svim onima, koji će ga pomagati u borbi protiv napuljskoga kralja, stade Hus udarati na papu. Hus mora ostaviti Prag, jer ga je papa prokleo. Nastavi propovijedati po ostaloj Češkoj, a narod jatomice hrli k njemu.

1414.—1418. crkveni koncil u *Konstanzu* (*reformatio in capite et in membris*). Izborom novoga pape (*Martina V.*) i svrgnućem prijašnje trojice povraćeno je crkvi jedinstvo. Željene reforme koncil nije proveo. Na koncil došao je uz slobodno pismo cara *Sigismunda* i *Jan Hus.* Koncil ga proglasi heretikom.

1415. Hus spaljen na lomači, a pepeo mu bačen u Rajnu.

1419.—1436. *Husitski ratovi.* Smrt Husova uzbuni češki narod. Češki sabor šalje na koncil pismo, u kojem oštro osudi, što je dao spaliti Husa; ujedno izjavi, da je za nj mjerodavno u crkvenim stvarima samo praško sveučilište. Husiti uzeše za spoljašnji znak kalež (*Jakoubek iz Stribra*) i primahu pričest pod obje prilike (Utrakvisti—Kaležnjaci). Na ponuku koncila Većeslav poče Husite istiskivati iz crkvenih službi, a zbog toga u zemlji smutnje. Poslije smrti kralja Većeslava prevlada među Husitima radikalna struja. Husiti se u glavnom dijelili na dva tabora: *kaležnjake* ili *utrakviste* i na radikalne *taborićane* (primjenjuju sv. Pismo i na politički i socijalni život — republikanski komunizam) Vođe taborićana *Žiška,* a poslije njegove smrti *Prokop Veliki.* Oni odbiše sve krstaške vojske, koje su htjele upokoriti Česku, a pod *Prokopom Velikim* počeše udarati i u susjedne zemlje. Novi koncil u *Baselu* stade s husitima pregovarati. Na t. zv. *baselske kompaktate* pristadoše umjereni husiti. Pod tim kompaktatima dozvoljeno je Česima primati pričest pod objema prilikama.

1434. poraženi su taborićani kod *Lipana* od umjerenih husita i katolika, jer nijesu htjeli primiti kompaktata. U boju pogine i *Prokop Veliki.*

1436. na saboru u Iglavi proglašeni kompaktati temeljnim zakonom češkim.

Crkvena država. Udarac za crkvenu državu bijaše boravak papa u *Avignonu.* Vlastela

joj ugrabe zemlje, a mali dinasti osnuju sebi gospodstvo (tako n. p. *Este u Ferari*). U Rimu se otimlju o vlast moćne porodice *Colonna* i *Orsini.* Puk u Rimu zanesen vatrenom riječju *Nikole Laurencija* (*Colla Rienzi*) učini ga glavom rimske republike (1347.) Kasnije Rienzi nastrada.

1492.—1503. Papa *Aleksandar VI. Borgia* dade papinskoj državi čvrstu organizaciju. Sin njegov *Cesare* (Macchiavelijev „Il principe") hoće da za sebe stvori kneževinu, ali mu otac umro prije, nego se dovinuo cilja.

1503.—1513. *Julije II.* moćni papa, dovrši Cesarovo djelo i stvori jaku papinsku državu. On i njegov pretšasnik *Aleksandar VI.* dijele crkvene časti i službe svojoj rodbini (*nepotizam*).

Njemačka.

1273.—1291. *Rudolf Habsburški* izabran je poslije smrti *Riharda Cornwallskoga,* da se stane na kraj anarhiji, što je za interegna u državi nasta. Rudolf ne bijaše odviše moćan, da bi izbornim knezovima bio pogibeljan, ali ni preslab za razrovane prilike u Njemačkoj, jer je imao velika imanja u Švabskoj, sjevernoj Švajcarskoj i Elsasu. (Habsburgovcima ime po gradu Habsburg-u, što ga je ta porodica u 11. vijeku u Švajcarskoj podigla).

Rudolf napušta politiku svojih pretšastnika u Italiji i gleda da najprije ojača moć svoje porodice.

1282. dade Rudolf od zemalja, što mu ih je odstupio *Premysl Otakar II.* Austriju, Štajersku, Kranjsku privolom izbornika svojim sinovima *Albrehtu* i *Rudolfu,* ali ih već druge godine dade samo *Albrehtu.*

1286. dade Koruško svome pomagaču u borbi s Otakarom, *Meinhardu Tirolskom.*
Njemačkoj povrati Rudolf red i mir („opći zemaljski mir").

1298.—1308. *Adolf Nasovski* i *Albreht Austrijski.*
Knezovi izbornici izabraše *Adolfa Nasovskoga,* a neki od njih kasnije *Rudolfova sina Albrehta za kralja.* U boju s Albrehtom pogine Adolf, a Albreht priznat jednodušno. Ubije ga njegov sinovac *Ivan Parricida.*

1308.—1313. *Henrik VII. Luksemburški* hoće da obnovi carsku vlast u Italiji. U Italiji ga dočekaju s velikom radošću *Ghibelini (među njima Dante).* U Milanu se okruni lombardskom, a u Rimu carskom krunom. Umre 1313. u Italiji. To je pošljednji pokušaj, da se obnovi carska vlast u Italiji.

1314.—1347. *Ljudevit Bavarac* svlada iza dugotrajnih borba svoga protivnika *Fridriha Lijepoga Austrijskoga;* kasnije se nagodi s njim.

1338. zaključiše njemački izborni knezovi, da onoga, koga većina knezova izabere kraljem, *pripada kraljevski naslov i vlast bez papine potvrde.*

1346.—1378. Karlo IV. se više brinuo za Češku nego za Njemačku. *1356.* uredi „zlatnom

bulom" izbor njemačkoga kralja (tri duhovna i četiri svjetovna izbornika). *Knezovi izbornici dobili su potpunu samostalnost.* Za svoju porodicu je stekao *Šlesku, Lužicu, Gornju Falačku* i *Braniboi.*

1378.—1410. *Većeslav* naslijedi svoga oca u Ceskoj i Njemačkoj. Državne poslove doskora odnemari i sasvim se oda piću. U Njemačkoj zavlada anarhija.

1400. skine većina knezova *Većeslava* i izabere *Ruprehta Falačkoga,* ali i on nije mogao vratiti državi reda.

1410.—1437. *Sigismund.* Po Ruprehtovoj smrti izaberu jedni izbornici ugar.-hrv. kralja *Sigismunda, Većeslavova* brata, a drugi bratića mu *Jošta Moravskoga. Tako je država imala tri kralja, kao što u isto vrijeme crkva tri pape.* Jošt umre doskora, a onda priznaše svi pa i *Većeslav Sigismunda* za kralja. Njegovu cijelu vladu ispunja husitsko pitanje.

1415. dade Sigismund braniborsku marku *nürnberškom burggrofu, Fridrihu VI. od Hohenzollerna,* i udari tako temelj kasnijoj moći toga roda.

1438.—1439. *Albreht II. Austrijski.* S njime dolazi na prijesto kuća *Habsburg, koja je čast njemačkoga kralja zadržala (osim kratkoga prekinuća za Marije Terezije) sve do raspada njegova god. 1806. Albreht je prvi Habsburgovac, koji je ujedno kralj ugarski, hrvatski i češki.*

1440.—1493. *Fridrih III.* iz štajerske loze Habsburgovaca pošljednji je car, što se krunio u Rimu (1452.). Kad je umro sin Albrehta II., *Ladislav Postum*, odvrgnu se od Habsburgovaca Ugarska, Hrvatska i Češka. 1485. ote Fridrihu III. Matija Korvin gotovo cijelu Austriju i neke dijelove Štajerske i Koruške. Sve zemlje osvoji poslije smrti Matijine Fridrihov sin *Maksimilijan*.

1477. pade pošljednji burgundski vojvoda *Karlo Smjeli* u bici kod *Nancy*-a boreći se sa Švajcarima. Jedinica mu kći Marija pođe za Maksimilijana. Time dospije bogata Burgundija u ruke Habsburgovaca.

1493.—1519. Maksimilijan I., „pošljednji vitez", hoće da provede reforme u njemačkoj državi i ojača moć habsburške kuće. U to ime proglasi „vječni zemaljski mir" i ustanovi „državni komorni sud". Cijela država razdijeljena na 10 upravnih okružja. Carskom se krunom nije mogao okruniti, jer su mu Mlečani uskratili prolaz kroz svoju zemlju, pa je zato uzeo samo naslov „*izabranoga rimskoga cara*". Od toga doba ima svaki okrunjeni njemački kralj i naslov cara. Samo se Maksimilijanov unuk Karlo V. krunio još u Italiji.

Svoga sina Filipa oženi Maksimilijan španjolskom kraljevnom *Ivanom*, koja je postala kraljicom Aragonije, Kastilije, obiju Sicilija i svih novo otkrivenih zemalja u Americi. Svoju unučad *Ferdinanda i Mariju* (djeca Filipova) zaruči s *Anom* i *Ljudevitom*, djecom Jagelovića *Vladislava II.*

1491., 1506. i 1515. ugovori između *Maksimilijana* i *Vladislava*, kojima je Maksimilijan osigurao svojoj porodici Ugarsku, Hrvatsku i Češku.

Zemlje današnje austro-ugarske monarhije.

1.

Habsburške zemlje.

1335. *Albreht II.* sjedini s Austrijom Koruško i Kranjsku, kad je izumrlo s *Henrikom Koruškim* muško koljeno tirolske grane Meinhardova roda.

1358.—1365. *Rudolf IV. Osnivač*, nasljednik Albrehta II., poduzetan i vrstan vladar. On naumi pribaviti svojoj kući ista pa i veća prava, nego što su ih imali izborni knezovi. Stoga izdade krivotvoreni *„privilegium maius"*. Kada Karlo IV. nije htio o tim povlastima čuti, morao se Rudolf svojih zahtjeva odreći.

1363. pribavi Rudolf IV. svojoj porodici Tirol.

1365. osnuje *Rudolf IV. sveučilište u Beču*. Staru romansku crkvu sv. Stjepana u Beču pregradi u gotskom slogu.

1379. razdijele Rudolfova braća *Albreht III.* i *Leopold III.* baštinu svoju. Albreht dobi

Gornju i Donju Austriju, a ostale zemlje Leopold III.

1382. dade se pod austrijsko gospodstvo grad *Trst*. Već prije pripade Habsburgovcima sjeveroistočna *Istra* s Pazinom i jedan dio *Vorarlberga* (1374.—1375.). Početkom 15. vijeka počeše Habsburgovci i dalje se cijepati (austrijskoj i štajerskoj lozi pridođe još i tirolska).

1490. ujedini opet sve austrijske zemlje *Maksimilijan*.

1453. podijeli *Fridrih III.* članovima svoga roda naslov „nadvojvoda".

2.

Češka.

1306.—1307. Po izumrću Přemislovića pribavi Albreht I. Češku svome sinu *Rudolfu*.

1307.—1310. vladaše Češkom *Henrik Koruški*. Vlada njegova doskora dozlogrdi Česima i oni izaberu za kralja *Ivana*, sina Henrika VII.

1310.—1346. *Ivan* bijaše hrabar i poduzetan, ali i pustolovan vladar. Češkoj pripoji *Lužicu, Cheb* i *Šlesku*. Pade u bitci kod *Crecy*-a, gdje se kao slijepac borio na strani Francuskoj protiv Engleza.

1346.—1378. *Karlo IV.* Za nj bijaše Češka najmoćnija država u Evropi.

1344. podigne biskupiju prašku na nadbiskupiju.

Za vlade Karla IV. procvate ratarstvo, rudarstvo, obrt i trgovina. Poveća i poljepša Prag. (*Crkva sv. Vida, Kameni Most preko Vltave*).

1348. *osnuje sveučilište u Pragu, prvo u srednjoj Evropi*).

1378.—1419. *Većeslav IV.* Za njegove vlade bukne husitski pokret. Njegova brata i našljednika *Sigismunda* priznali su Česi istom 1436. za kralja.

1437.—1439. vlada Češkom Albreht II.

Od **1440.—1457.** upravlja Češkom mjesto malodobnoga Albrehtova sina *Ladislava Postuma* poglavica kalikstinaca *Juraj Podjebradski*.

1458.—1471. Juraj *Podjebradski* pridigne Česku te se činilo, da su se povratila vremena Karla IV. Radi vjerskog svog naziranja dođe u sukob s papom *Piom II.* i njegovim našljednikom *Pavlom II.*, koji su zabacili kompaktate. Pavao II. prokune Jurja i pozva Matiju Korvina, da povede krstašku vojnu na Česku. Juraj izgubi češke nuzzemlje, ali se održa u Češkoj do smrti.

1471.—1516. *Vladislav II. Jagelović* morao se odreći u korist Matije Korvina *Moravske, Šleske* i *Lužice*. Poslije Matijine smrti može ih iskupiti.

1516.—1526. *Ljudevit II.* pošljednji Jagelović.

3.

Ugarska i Hrvatska.

1301.—1342. *Karlo* I. je do god. 1308. zapravo samo kralj hrvatski. Ove su ga godine u Budimu i Mađari primili za svoga kralja. Borbe sa moćnim dinastom *Matijom Trenčinskim* († 1321.), a u Hrvatskoj s *Mladenom Šubićem*, sinom bana Pavla Šubića. *Mladena* Karlo svlada i povede kao sužnja u Ugarsku. Provede reforme na absolutističkom osnovu. U vojništvu provede *banderijalni sustav.*

1342.—1382. *Ljudevit Veliki* se uspješno natječe sa svojim savremenikom Karlom IV. U Ugarskoj podigne rudarstvo, podupre gradove; po brdima oko *Tokaja* zasadi vinovu lozu, u *Pečuhu* uredi sveučilište.

1358. prisili Ljudevit *Mlečane* mirom u *Zadru*, da su mu prepustili sve otoke i gradove na obali Jadranskoga mora od sredine *Kvarnera do Drača.* I *Dubrovnik* se stavi sada pod njegovu zaštitu. Po ženi *Jelisavi* Kotromanići stekne *Humsku zemlju*, a *Srbima ote Mačvu.*

1370. postade Ljudevit poljskim kraljem i time postade najmoćniji vladar u Evropi. Zato ga zovu i Velikim.

1382.—1385. *Marija*, Ljudevitova kći, Poljska je ne htjede priznati nego uze za kraljicu njenu sestru *Jadvigu*, koja se udala za litavskoga kneza *Jagela.*

1385.—1386. *Karlo Drački.* Hrvati nezadovoljni vladom Jelisave, skrbnice mlade Marije, i njezinoga savjetnika *Nikole Gorjanskoga* pozovu za kralja *Karla Dračkoga* iz *Napulja.* Okrunjen i od Madžara u *Stolnom Biogradu.* Iz potaje pogubljen nastojanjem Jelisave i Gorjanskoga.

1386.—1409. *Ladislav Napuljski.* Umorstvo Karla Dračkoga pobuni cijelu Hrvatsku (vođe braća *Horvati* i *Paližna*), koja prizna nedorasla Karlova sina Ladislava za kralja. Kraljice pođoše na jug, ali ih ustaše svladaše kod *Gorjana*, i odvedoše zasužnjene u *Novi grad.* Tu zadave Jelisavu, a Mariju izbavi njen muž Sigismund.

1387.—1437. Sigismund izabran u Ugarskoj za kralja.

1403. okrunjen *Ladislav Napuljski* u *Zadru* za kralja ugarsko-hrvatskoga. Duša pokreta protiv Sigismunda *Hrvoje Vukčić.*

1408. svlada Sigismund udarivši na Bosnu otpor Hrvata; sam Hrvoje mu se poklonio.

1409. proda Ladislav sva svoja prava na Dalmaciju Mlečanima za 100.000 dukata. Mlečani otmu u istinu do 1420. god. Sigismundu gotovo cijelu Dalmaciju.

1438.—1439. Albreht, Sigismundov zet i nasljednik, jest prvi *Habsburgovac, koji je skupio u svojim rukama sve zemlje, kojima su Habsburgovci kasnije vladali.*
U Ugarskoj i Hrvatskoj ga naslijedi poljski kralj *Vladislav.*

1444. zaglavi Vladislav u bici kod Varne.

1444.—1457. *Ladislav Postum,* sin Albrehtov. Za njegove malodobnosti upravlja Ugarskom i Hrvatskom *Ivan Hunyadi (Sibinjanin Janko).*

1456. poslije pobjede nad Turcima kod Beograda pogine Hunyadi od kuge.

1458.—1490. *Matija Korvin,* sin Ivana Hunyada, uredi stalnu plaćeničku vojsku (husitski plaćenici po crnoj opremi zvani „crna četa"). Štiti niže plemstvo i građanstvo. Odgojen u duhu *humanizma* (*Ivan Vitez od Sredne* primas ostrogonski), njeguje klasičnu knjigu i umjetnost. U *Požunu podigne sveučilište,* u *Budimu akademiju nauka i knjižnicu* (*„Corvina"*). Kad su Osmanlije *1463.* god. zauzele Bosnu, ote im *Jajce* i sjevernu *Bosnu* i osnuje dvije na vojničku uređene banovine: *jajačku* i *srebreničku.*

1479. mirom u Olomucu, dobije Matija od *Vladislava II. Moravsku, Šleziju i Lužicu.* Fridriku III. otme Donju Austriju s Bečom. Ugarska proživi pod Matijom *zlatno doba.*

1490.—1516. *Vladislav II. Jagelović* slab je vladar. Za njegovo doba je ugarski pravnik *Verböczy* izradio zakonik poznat pod imenom: *„Tripartitum"*. U njemu su učvršćene sve političke i socijalne privilegije plemićske.

1493. zadesi Hrvatsku strašan poraz od Turaka na *Krbavskom polju.*

1513. svlada Osmanlije hrvatski ban *Berislavić* kod *Dubice.* Doskora iza toga planu u Ugarskoj seljačka buna pod *Jurjem Dozsom.* Bunu uguši *Stjepan Zapolja.*

1516.—1526. Ljudevit II. Za njegove vlade nastade potpuna anarhija.

1526. diže se protiv Ugarske sultan *Sulejman* i porazi *Ljudevita II.* kod *Mohača.* Sam Ljudevit zaglavi na bijegu.

4.

Bosna i Hercegovina.

1299. gospodar je Bosne („dominus Bosnae") hrvatski ban *Pavao Šubić.* Rođak mu je knez *Hrvatin* koji upravlja Donjim Krajima u porječju Save i Vrbasa.

1302.—1322. vlada čitavom Bosnom Pavlov sin *Mladen* („totius Bosnae banus"). On sebe zove k tome još i gospodarom čitave humske zemlje („comes et dominus totius terrae Hlm"). Poslije Mladenova pada pređe vlast nad Bosnom u ruke *Stjepana Kotromanića,* sina Stjepana Kotromana.

1322.—1353. Stjepan Kotromanić vladaše pravom *Bosnom, Usorom, Solima,* a kasnije otme Srbima *Hum.* K tome pridruži Kotromanić još *Krajinu* (između Cetine i Neretve) i tri hrvatske župe *Duvno, Hlivno* i *Glamoč* („Završje" ili „Zapadne strane").

1353. vjenča se u Budimu Stjepanova kći Jelisava s ugarskim kraljem Ljudevitom.

1354.—1391. *Stjepan Tvrtko I.* bijaše sin Stjepanova brata Vladislava.

1357. odstupa Ljudevitu Humsku zemlju kao Jelisavin miraz.

1363. obrani se pomoću *Vukca Hrvatinića* od Ljudevita Velikoga, kada ga je ovaj htio

sasvim skučiti. Poslije mora ipak priznati njegovu vrhovnu vlast, jer se njegovom pomoći povratio u Bosnu, iz koje je morao bježati radi bune, kojoj je stajao na čelu rođeni mu brat *Vuk* („po milosti božjoj i kralja Ljudevita ban bosanski").

Od **1371.—1376.** dok je Ljudevit bio zaposlen u Poljskoj osvoji Tvrtko jedan dio Raške s *Plevljem* i *Mileševom* i potjera iz Travunije zetskoga kneza *Jurja Balšića*.

1377. okruni se u Mileševu „sugubim vijencem" t. j. dvostrukom krunom u znak vlasti nad srpskom i bosanskom zemljom i prozove se „*kral Srbljem, Bosni i Primorju*". Nezadovoljstvo s vladom Marijinom upotrebi Tvrtko tako, da je do god. *1390.* osvojio svu Hrvatsku na jug Velebita kao i sve dalmatinske gradove osim Zadra („Dei Gratia Rascie, Bosne, Dalmatie, Croatie Maritimeque rex").

1391. prekine smrt dalnje njegove osnove.

1391.—1395. *Stjepan Dabiša* prizna se Sigismundovim vazalom i odreče se Hrvatske i Dalmacije. Bosna naglo pada; uzroci leže u tome, što nije bilo uređeno pitanje nasljedstva, zatim neobuzdana bosanska vlastela, koja nijesu marila za korist cijele države i uplitanje ugarsko-hrvatskih kraljeva u bosanske poslove radi patarenstva.

1395.—1399. „Jelena Gruba".
1398.—1404. Stjepan Ostoja.
1404.—1408. Tvrtko II. Tvrtković.
1408.—1418. Stjepan Ostoja.
1418.—1421. Stjepan Ostojić.
1421.—1443. Tvrtko II. Tvrtković.

} Doba protukraljeva i prijestolnih borba

U doba slabih vladara najmoćniji je velikaš u Bosni Hrvoje *Vukčić*.

1390.—1416. upravlja Hrvoje Vukčić sudbinom Bosne i susjednih hrvatskih zemalja.

1403. ima Hrvoje naslov: *Herceg Spljeta* (dobio je ovaj naslov od Ladislava Napuljskoga), potkralj Dalmacije i Hrvatske, najveći vojvoda bosanski i knez Donjih Krajeva. Uz Hrvoja su najmoćniji velikaši *Sandalj Hranić* i *Pavao Radinović*.

1443.—1461. Stjepan Toma.

1461.—1463. *Stjepana Tomaševića* okruni papin poslanik u „stonom mistu" *Jajcu* bosanskim kraljem. Tomašević uskrati sultanu *Mehmed-Fatihu* danak, što ga je već plaćao Tvrtko II.

1463. udari sultan na Bosnu, zauzme Jajce, a njegov veliki vezir Mahmud paša zarobi kralja kod *Ključa*. Sultan dade Tomaševića pogubiti. Još iste godine ote sultanu Matija Korvin jedan dio sjeverne i zapadne Bosne i načini od njih dvije banovine: *jajačku* (ova se održa do god. 1528.) i *srebreničku* (održa se do 1512.).

1444.—1466. vladaše baštinom *Sandalja Hranića* njegov sinovac *Stjepan Vukčić*. On osvoji još *Travuniju* i *Krajinu*.

1448. prozove se Stjepan Vukčić „*hercegom od sv. Save*". Njegova se zemlja polagano od toga doba počela zvati *hercegovom zemljom ili Hercegovinom*. Vukčić je odlučni pataren. Turci mu pod kraj života oteše najveći dio

njegova posjeda. Sinovi mu *Vladislav* i *Vlatko* ostavljaju domovinu, te se Vladislav (oko 1470.) nastani u Ugarskoj, a Vlatko poslije pada *Novoga* u Veneciji (1482). Kći Vukčićeva Katarina bijaše udata za Stjepana Tomu i maćeha je pošljednjega bosanskoga kralja Tomaševića († u Rimu 1478. god.).

5.

Dubrovnik.

Početkom VII. vijeka razore Slaveni gradić *Epidaurus* (*Cavtat*) a bjegunci *Epidaura* osnuju sebi novi grad ispod brda *Srđa* pod imenom *Ragusium* (Slaveni su ga prozvali *Dubrovnikom*). Dubrovnik je dio bizantske Dalmacije i ostade pod bizantskom vlašću do **1202.** god.

1205.—1358. priznaje Dubrovnik vlast mletačku. Mleci šalju u Dubrovnik kneza, koji je glava gradske uprave. Kao član mletačke republike smije Dubrovnik trgovati u *Levanti* i time udara osnove svome blagostanju.

1358.—1526. priznaje Dubrovnik vrhovnu vlast ugarsko-hrvatskih kraljeva i plaća godišnji danak od 500 dukata. Inače je Dubrovnik u to doba *samostalna republika*.

1526. priznaše Dubrovčani vrhovnu vlast osmanlijsku.

Do 13. vijeka obuhvata Dubrovnik gotovo samo toliko, koliko su obuhvatali gradski zidovi. Za vinograde u Zahumlju i Travunji plaćaju tamošnjim knezovima danak t. zv. *mogoriš*. Najviše zemlje stekoše Dubrovčani u 14. vijeku.

1333. dobili su Dubrovčani od Stjepana Kotromanića *grad Ston* i sav poluotok *Rat* (*Pelješac*).

1419. i 1427. kupiše od trebinjske gospode župu *Konavle*.

Trgovina dubrovačka cvate najbolje u XIII. — XV. vijeku. Najveću korist imaju od *Slavonije* t. j. od zemlje, koja se prostirala od *Istre do Bojane* sa svim zaleđem. Industrija im se digla osobito u XV. vijeku. (suknarstvo i pamučna roba).

Vrhovnu vlast vrši u Dubrovniku knez („prior“ „comes“, „rector“). Uza nj je „malo vijeće“, „vijeće umoljenih“ ili „senat“ (bavi se vanjskim poslovima) i „veliko vijeće“, u koje dolaze svi plemići, koji su navršili 18. godinu. Od činovnika su najznatniji *notarii* (*bilježnici*), koji dopisuju sa vanjskim svijetom na latinskom i talijanskom jeziku i poseban *„cancelarius slavicus“* za srpske, dalmatinske i bosanske zemlje.

Srbija.

1282.—1321. *Uroš II. Milutin* osvoji zemlje oko gornjega Vardara sa *Skopljem* i sjevernu *Arbanasku s Dračem*. S njime počinje sjajno doba srpske povijesti. Sina *Uroša* oslijepi i

progna u Carigrad, ali mu poslije dopusti, da se vrati kući.

1321.—1331. *Stefan Uroš III. „Dečanski"* dade sinu Dušanu *Zetu*. Stjepan Kotromanić mu otme Zahumlje (1326.).

1330. porazi Uroš III. grčke saveznike *Bugare* kod *Velbužda*. Pridjevak „Dečanski" dobio je po manastiru *Dečanima*, svojoj zadužbini.

1331.—1355. *Stefan Dušan Silni* okoristi se borbama o prijesto u Bizantu, te osvoji *Makedoniju osim Soluna* i *Arbanasku*. Naumi osvojiti i *Carigrad*. *Srpskog mitropolita učini patriarhom*.

1345. dade se Dušan okruniti u *Skoplju za cara „Srblem* i *Grkom"*.

1348. *osvoji još Epir* i *Tesaliju*.

1349. izdao zakonik u Skoplju, a 1354. ga nadopunio.

1355.—1371. *Stefan Uroš IV.* slab car („nejaki Uroš"). Pored njega se javlja kao kralj *Vukašin*, koji vladaše s obje strane Šare planine s *Prizrenom*, *Skopljem* i *Prilipom*.

1371. pogine *Vukašin* u boju s Turcima kod *Črnomena*, a domalo iza njega umre i pošljednji Nemanjić, *Uroš IV.* Sada zavlada u Srbiji anarhija. Od svih dinasta, koji su po raznim krajevima Srbije samostalno vladali (n. pr. *Balšići* u Zeti, *Altomanovići* u Rudniku, *Lazar* u Kopaoniku, *Brankovići* na Kosovom polju) ne bijaše nijednoga, kojega bi drugi htjeli priznati za svoga vladara.

1389. bitka na Kosovom polju. *Murat I.* pogine od ruke *Miloša Obilića*, a Lazara uhvate Turci i pogube. Udova *Lazareva* carica *Milica* sklopi s *Bajazitom* mir za svoje sinove *Stefana* i *Vuka*. Srbija postaje despotija.

1389.—1427. Stefan *Lazarević* se bori s Vukom *Brankovićem*.

1427.—1456. Đurađ *Branković*, sin Vukov, a sestrić Stefana Lazarevića, podigne *Smederevo* na Dunavu.

1439. mora Branković bježati pred Osmanlijama u Ugarsku, a vrati se u Srbiju poslije srećne vojne Vladislava Varnenčika 1443. god. Poslije pada Carigrada otme mu Mehmed II. svu zemlju na jug do Morave.

1456.—1458. vlada ostatkom despotije sin Đurđev *Lazar*. Njegova jedinica *Mara* udade se za bosanskog *kraljevića Stjepana Tomaševića*.

1459. predade stranka, koja je voljela nagodbu s Osmanlijama Smederevo *Mehmedu II.*, a on pretvori despotiju u *turski pašaluk*.

Bugarska.

1280.—1292. *Juraj I. Terterije* mora se priznati mongolskim vazalom. Bori se protiv opjevanoga narodnoga junaka pastira *Ivajla*. Od Jurja se odmetne sjeverozapadna Bugarska s *Bdinom (Vidinom)*, gdje se proglasio samostalnim knezom boljar *Šišman*.

1323.—1330. vladaše Bugarskom Sišmanov sin *Mihajlo*, kojega uništi kod *Velbužda (1330.)* Stefan *Uroš III.*

1331.—1371. Ivan *Aleksandar* udade svoju sestru *Jelenu* za Stefana Dušana, komu je bio vjeran saveznik. Ivan Aleksandar razdijeli svoju državu: *Ivanu Sracimiru* dade *Vidin*, *Ivanu Šišmanu* ostalu Bugarsku. Dobručom zagospoduje kao despot, Kumanac *Dobrotić*, po komu se i zemlja prozvala.

1393. uništi Bugarsku Bajazit, osvojivši *Trnovo*.

1398. pade u ruke Bajazitove i *Bdin*, te *Dobruča*.

Poljska i Litva.

1303.—1333. *Vladislav Lokietek* protjera Čehe iz Poljske i okruni se *1320.* god. kraljevskom krunom u Krakovu.

1331. porazi Vladislav njemački viteški red kod *Plovaca*, ali ovaj ipak zadrži još *Kujaviju* i *Pomoraniju*.

1333.—1370. *Kazimir Veliki* ostavi njemačkom redu Pomoraniju, a dobije Kujaviju; u korist *Ivana*, češkoga kralja, odreče se vrhovne vlasti nad *Šleskom*. Na istoku je raširio državu u *Crvenoj Rusiji*. Inače je nastojao da sklopi pojedine dijelove Poljske u jednu cjelinu, uvađajući istu upravu; dade sabrati i urediti običajno pravo i izda ga u *dvije zbirke (statut velikopoljski i malopoljski)*. Osobito se starao za *seljake* („*seljački kralj*"), a po gradovima je dizao obrt i trgovinu, a i nove gradove (n. pr. *Lvow*, *Kolomea*).

1364. osnova Kazimir u *Krakovu sveučilište*.

1370.—1382. S privolom poljskih velikaša učini Kazimir svojim našljednikom *Ljudevita Velikoga*. Njega našljedi kći *Jadviga*, koja se uda po želji Poljaka za velikoga kneza *litavskoga Jagela*. Ovaj se pokrsti i primi ime *Vladislav*.

Litva se prostirala na gornjem i srednjem *Njemenu*. Oko sredine 13. vijeka sjediniše se litavska plemena pod jednim knezom. Pravi osnivač Litve je savremenik Vladislava Lokieteka, *Gedemin*. Njegovi sinovi vladaju *Kijevom*, *Volinjem*, *Smolenskom* i *Pskovom*. Unuk Gedeminov *Jagelo* primivši sam krst dade i narod pokrstiti.

1386.—1434. Vladislav Jagelo.

1410. poraze sjedinjeni *Litavci i Poljaci* njemački red između *Tannenberga* i *Grunwalda*. Njemački se red nije više od toga udarca oporavio.

1413. Unija u *Horodlu* (na gornjem Bugu) između Litve i Poljske. Tu je bilo određeno, da će u buduće o poslovima obiju država odlučivati zajednički zbor litavskih i poljskih velikaša.

Vladislav Jagelo preuredi i krakovsko sveučilište, koje se po njemu prozva „*jagelovskim*".

1434.—1444. Vladislav III. Varnenčik.

1444.—1492. Kazimir IV.

1466. mirom u *Torunju* prepusti njemački red Poljskoj Zapadnu Prusku, a Istočnu zadrži kao leno poljske krune.

1492.—1506. Ivan Albreht i brat mu Aleksandar.
1505. izvojšte velikaši na saboru u *Radomu* zakon: „Nihil novi“, po kojem se ne može ništa novo izdavati kao zakon bez jednodušne privole kraljevskoga vijeća (senata), saborskih punomoćnika i samoga kralja.

Rusija.

1147. osnuje najmlađi sin *Vladimira Monomaha, Juraj Dolgoruki* gradić *Moskvu*. Moskva zapade kao udjel u drugoj polovici 12. vijeka *Danila*.

1328.—1341. *Ivan Kalita*, Danilov unuk, dobija čast velikoga kneza, prenese prijestolnicu u Moskvu, kamo se preseli i vladimirski mitropolit. *Moskva je tako postala političko i duševno središte istočne Rusije.*

1359.—1389. Unuk Kalitin, *Dimitrije Donski*, pokuša da se oslobodi mongolskoga jarma.

1380. razbije Dimitrije Kana *Mamaja* na *Kulikovu polju* na Donu. To je prva narodna pobjeda, što su je Rusi izvojevali, ali i opet su morali plaćati Mongolima danak.

1462.—1505. vlada Ivan III. Vasiljević i ujedini gotovo sve udjele sa svojom kneževinom. Uništi i *Novgorod*. Kada se Zlatna horda raspala u tri kanata; *kazanski, krimski* i *Zlatnu hordu*, uskrati Ivan danak.

1480. pokuša Zlatna horda da upokori Ivana III., ali ne uspije. Rusija više ne plaća danka. Ivan III. se oženi *Sofijom*, sinovkom posljednjega bizantskoga cara. Zato se drži

našljednikom bizantskih careva i sjedini grčki grb sa ruskim. Već Ivan Kalita podigao je Kreml. Ivan ga utvrdi tesanim zidom i kulama. Od građevina u Kremlju znamenit je *„Uspenski sabor“*, koji je sagradio *Aristotel Fioraventi*.

Francuska.

Prvi Kapetovići, našljednici Hugona Capeta, slabi vladari. Vladaju neznatnom oblašću, kojoj je središte *„Isle de France“*. Moćni vazali (n. pr. vojvode *normanski, bretagnski, burgundski, akvitanski)* slabo za njih mare. S krstaškim se tek ratovima stade kraljevska vlast dizati. Osim toga oslanjaju se prvi Kapetovići na svećenstvo i građane.

1180.—1223. *Filip II. August* okoristi se nesposobnošću engleskoga kralja *Ivana bez zemlje* (engleski kraljevi bili su vazali francuskih kraljeva imajući u Francuskoj više zemlje nego francuski kraljevi), koji se zavadio s papom Inocentijem III. i otme mu sva lena.

1214. pobijedi Filip Ivana kod *Bouvinesa* i osigura, što je stekao.

1226.—1270. vlada unuk Filipov *Ljudevit IX. Sveti* i podiže Francusku do najuglednije države u Evropi.

1285.—1314. *Filip IV. Lijepi* — unuk Ljudevita IX., sukobi se s papom Bonifacijom VIII. Iz te borbe izađe pobjednikom. (Vidi naprijed!)

1317. salijki zakon isključuje žene od prijestolja.

1328. zapade prijesto Filipa VI. iz kuće Valois, s kojim počinje nova grana roda Capetova. Eduard III. engleski kralj, sin Izabele, kćeri Filipa IV., što se udala za Eduarda II. ne htjede priznati Filipa VI., jer je držao da prijesto zapada njega. Iz toga se razvi francusko-engleski našljedni rat, koji je trajao gotovo 120 godina.

1422.—1461. *Karlo VII.* Englezi bijahu već osvojili veliki dio sjeverne Francuske i počeše opsjedati ključ južne Francuske *Orleans*. U tom sudbonosnom času spasi Francusku *djevica orleanska* (*Jean d'Arc*).

1431. uhvate Englezi djevicu orleansku i spale je kao vješticu u *Rouenu*. Englezi po malo izgube sve osim *Calaisa*.

Francuska se za Karla VII. prometne od *lenske države* u *apsolutnu*.

Karlo uredi prvu stalnu vojsku u zapadnoj Evropi.

1461.—1483. *Ljudevit XI.* okrutan, odrješit i mudar vladar učini od Francuske jedinstvenu apsolutnu i narodnu državu. U borbi s vazalima ne žaca se ni najgorih sredstava. Njegov sin *Karlo VIII.* oženi se baštinicom *Bretagne* i sjedini s francuskom krunom i to pošljednje samostalno leno. Kao baštinik anžuvinske kuće htjede osvojiti Napulj, ali mu to ne pođe za rukom.

1498.—1515. *Ljudevit XII.* osvoji na kratko vrijeme *Milan*.

Engleska.

1066.—1087. *Vilim Osvojitelj* steče Engleskoj unutrašnju sigurnost. Anglosasi mrze tu tudinsku vladu, ali utjecaj francuskih Normana je velik.

1154.—1189. *Henrik II. Plantagenet* dođe na prijesto iza izumrća normanske kuće. U njegovim je rukama Engleska i polovina Francuske. Na saboru u *Clarendonu* bi zaključeno, da kralj imenuje biskupe, a svećenstvo da spada pod svjetovni sud. Tomu se opre nadbiskup *canterburyski Toma Becket*, koji plati otpor glavom. Papa zaprijeti kralju crkvenim prokletstvom, a Henrik se II. pokori i ukinu clarendonske zaključke.

1199.—1216. *Ivan bez zemlje*, našljednik *Riharda Lavljega Srca* (poznat iz krstaške vojne) sukobi se s papom *Inocentijem III.*, jer nije htio priznati canterburyskoga nadbiskupa, što ga je imenovao papa. Filip II. oduzme Ivanu francuska lena, pa kako su se u to pobunili i engleski baruni, pokori se Ivan papi, primi Englesku kao leno papinske stolice i obveže se na godišnji danak (*1213.*).

1215. prisili englesko plemstvo Ivana, da je izdao *veliki list slobode* („*magna charta libertatum*"), koji je postao temeljem engleskoga ustava. (Nijedan se slobodan čovjek ne smije uhvatiti ni kazniti bez sudske odluke).

1216.—1272. *Henrik III.* nije mario za veliki list slobode. Plemstvo se diže pod vodstvom *Simona Monforta* na kralja. Za borbe protiv

kralja pozove *Simon* u parlamenat osim visokoga plemstva i svećenstva iz svake grofije po dva ili četiri zastupnika iz gradova i engleskih luka (*1265.*). To je početak kasnije *donje kuće.*

1327.—1377. vlada *Eduard III.* Za nj dobije parlamenat onaj oblik i ona prava, što ih u glavnom ima i danas.

1376. dobio je parlamenat pravo, da smije na svoj sud zvati ministre i suditi ih.

1379. dopušta parlamenat prvi budget = bödžet.

1455.—1485. rat između *„crvene i bijele ruže"* porodice *Lancastre* i *York.*

1485. svrši taj grozni rat *Henrik Tudor,* pošljednji član roda lancasterskoga pobjedom kod *Bothwortha.* Henrik oženi *Jelisavu,* pošljednju od roda York i osnuje kuću Tudor.

Pirinejski poluotok.

Potkraj srednjega vijeka postoje na Pirinejskom poluotoku osim malene *Navare* još tri kršćanske države: *Aragonija, Kastilija* i *Portugal* i na jugu maurska država *Granada.*

1479. sjedine se ženidbom *Ferdinanda Aragonskoga s Izabelom Kastilskom* Aragonija i Kastilija u jednu državu (kardinal *Ximenes).*

1492. predade pošljednji maurski kralj u *Granadi, Ebuabdil,* sam grad Ferdinandu i Isabeli, te im se pokloni. *Maurima,* koji ostadoše u Španiji dopuste, da se smiju slobodno držati svoje vjere.

Portugalski kraljevi svratiše u 15. vijeku osobitu pažnju na otkrivanje novih zemalja i morskih puteva. Osobito se time proslavi *infant Henrik Brodar († 1460.).* Portugalci otkriše *Azore, Madeiru* i *Kanarske otoke,* zatim *Senegal* i *Zlatnu gvinejsku obalu.*

1481.—1495. *Ivan II.* potakne iznova na putovanje.

1486. doplovi *Bartolomej Diaz* srećno do *južnog rta Afrike* (*„burna glavica — glavica dobre nade"*).

1495.—1521. *Emanuel Veliki.* Za njegove vlade oplovi *Vasco de Gama* „rt dobre nade" i iskrca se u *Kalikutu* u Indiji.

Apeninski poluotok.

Mleci. Za provala barbarskih naroda u Italiju, naročito Huna, pobježe mnogo naroda na *lide,* što su ih sjeverno-italske rijeke nanijele onamo od *Grada* do *Ravene.* Ta cijela obala sačinjavala je bizantsku pokrajinu Veneciju. Krajem VII. stoljeća ujediniše se ovi otočani i stadoše birati zajedničkoga *vojvodu ili dužda (dux).* Na početku 9. vijeka sijelo je duždu otok *Rialto.* U IX. i X. vijeku vode Mlečani teške borbe sa susjednim Hrvatima, kojima moraju plaćati danak za slobodnu plovidbu po moru.

1001. oslobodi od tog danka Mlečane dužd *Petar II. Orseolo.*

1082. dade Mlečanima car *Aleksije I. Komnenac zlatnu bulu,* po kojoj su zavladali na istoku trgovinom.

Za četvrte krstaške vojne (dužd *Henrik Dandolo)* ugrabiše Mlečani gotovo čitavo primorje carstva bizantskoga s Morejom i mnogim otocima (kao *Kandija, Evbeja).*

1256.—1381. ratuju Mlečani s *Genovom,* takmicom svojom u Levanti.

Od 1338.—1441. protegnu vlast i na susjedno italsko kopno *(Vicenza, Verona, Padova, Treviso).*

Od 1420.—1452. zavladaše najvećim dijelom dalmatinske obale.

Otkriće morskoga puta oko Afrike u Istočnu Indiju toliki udarac za Mletke, da se više nijesu mogli oporaviti.

Ustav Mletaka. Na čelu države je dužd Steže mu vlast *veliko vijeće* i *malo vijeće* Po malo postadoše Mleci *oligarhijsko-aristokratska republika.* Nad sigurnošću bdije *„vijeće desetorice"* i *„vijeće trojice" (državna inkvizicija).*

Milan. Otkako se njemački vladari prestadoše miješati u talijanske prilike, podiže se nad sve gradove u Lombardiji *Milan.*

1277. zavladaju Milanom gibelinski *Visconti.*

1385.—1402. *Ivan Galeazzo III.*

1395. kupi Galeazzo III. od cara *Većeslava* vojvodsku čast. Osnuje sveučilište u *Paviji* i krasnu *stolnu crkvu u Milanu* u gotskom slogu.

1450.—1466. Iza smrti pošljednjeg Visconti-a zavlada u Milanu vođa plaćenika *Franjo Sforza.*

Firenza. U Firenzi vlada najprije plemstvo, a onda u 14. vijeku demokracija. Krajem 13. i u 14. vijeku pokoriše se Firenzi gotovo svi toskanski gradovi. Pristalica demokratske stranke bijaše i bankarska obitelj *Medici. Ivan Medici († 1429.)* zavlada gradom.

1429.—1464. naslijedi Ivana sin mu *Cosimo.*

1469.—1492. vladaše unuk Cosimov, *Lorenzo „il magnifico".* Obadvojica njegovahu znanost i umjetnost.

Našljednici *Lorenzovi* bore se s dominikancem *Girolamom Savonarolom,* koji je udarao na raskoš. Medici moraju bježati iz grada.

1498. spaljen Savonarola kao heretik na lomači.

Postanje Švajcarske.

U kantonima oko *Vierwaldstädtskoga jezera* ili prakantonima *Uri, Schwyz* i *Unterwaldenu* vršili su od 13. vijeka habsburški grofovi grofovsku vlast ili vlast državnih namjesnika. Tu htjedoše stvoriti poseban politički teritorij, ali se tomu opru Uri i Schwyz. *Fridrih II. Hohenstaufovac* stavi ih izravno pod državnu vlast. *Rudolf I.* ih opet skuči kao što su i prije bili.

1291. sklope *Uri, Schwyz* i *Unterwalden* „vječni savez", u kojem su se zavjerili, da neće priznati nijednoga suca, koji ne bi bio njihov zemljak. *To je zametak šva carskom savezu* („Eidgenossenschaft") *(Tell* i *Gessler* samo su priče).

1309. stavi ova tri kantona opet izravno pod državnu vlast car *Henrik VII.,* a isto učini i *Ljudevit IV. Bavarac.*

1315. potuku stanovnici prakantona, brata Fridriha Lijepoga, Leopolda, kod *Morgartena* i osiguraše tom pobjedom slobodu saveza. (Sada se savezu pridruže još *Luzern, Zürich, Glarus, Bern, Zug).*

1386. i 1388. Pobjedama kod *Sempacha* i *Näfelsa* prisiliše Švajcarci Habsburgovce, da su se odrekli većine svojih posjeda.

1499. prizna *Švajcarcima car Maksmilijan potpunu nezavisnost.*

1648. prizna *Švajcarcima vestfalski mir državnu nezavisnost.*

Osmanlije.

U XIII. vijeku ostavi jedno tursko pleme svoju domovinu u Turkestanu bježeći pred Mongolima i naseli se pod vođom *Ertogrulom* u *Maloj Aziji*. Seldžučki sultan *Alaedin* prepusti im zemlje zapadno od Angore.

1288.—1326. Osman, Ertogrulov sin, proglasi se *emirom* i širi svoj posjed na štetu seldžučkih i bizantskih zemalja. Po njemu se njegovi podanici prozvaše *Osmanlijama.*

1326.—1359. *Orhan*, sin Osmanov, učini prijestolnicom svojom grad *Brusu.* Turskoj dade stalnu vojsku i pješadiju „jenjičare".

1354. osvoji Orhan *Galipoli.*

1359.—1389. *Murat I.* zauzme *Jedrenu* (1361.), odabravši je svojom prijestolnicom.

1371. pobijedi Vukašina kod *Črnomena* i prisili Srbiju i Bugarsku da mu plaćaju danak.

1387. razbiše njegovu vojsku knez *Lazar* i kralj *Stjepan Tvrtko* kod *Pločnika.*

1389. pogine Murat na *Kosovu* od ruke *Miloša Obilića.*

1389.—1402. Bajazit prisili srpskog despota *Stefana Lazarevića* i vlaškoga *kneza Mirču*, da mu plaćaju danak i da ga pomažu s vojskom.

1393. uništi Bajazit bugarsku državu.

1396. svlada Bajazit *Sigismundovu* krstašku vojsku kod *Nikopolja.*

1402. Bajazit svladan od mongolskog silnika *Timura* kod *Angore* i zarobljen. Doskora pogine u tamnici. Iza Bajazitove smrti bore se njegovi sinovi o prijesto.

1413.—1421. *Mehmed I.* jedan od Bajazitovih sinova opet ujedini osmanlijsku državu.

1421.—1451. *Murat II.* pokuša zauzeti Carigrad ali bez uspjeha.
Bizantski car *Emanuel II.* prizna vrhovnu vlast sultanovu. Carstvo izgubi najveći dio svog posjedovanja.

1430. osvoji *Murat II. Solun*, a doskora iza toga veći dio *Epira s Janinom.*

1441. preuzima vodstvo rata protiv Osmanlija erdeljski vojvoda *Ivan Hunyadi* (sin *Vojka* iz Vlaške).

1443. spremi papa Eugenije IV. krstaški rat protiv Osmanlija (u Ugarskoj radi njegov legat Julije *Cezarini*). Kralj *Vladislav I.* i Ivan *Hunyadi* prijeđoše Dunav kod *Smederева* i svladaju Osmanlije kod *Niša.*

1444. Mir u *Segedinu* s Osmanlijama na deset godina.

1444. Još iste godine prekine Vladislav segedinski ugovor i zavojšti na Osmanlije, ali bi poražen i sam poginu u bici kod *Varne.*

1448. poražen Ivan Hunyadi od Osmanlija na *Kosovom polju.*

1449. udari Murat na Albaniju da pokori *Đorđa Kastriotića Skenderbega*, ali se iza dvogodišnjeg rata vrati bez uspjeha.

1451.—1481. *Mehmed II.* „el Fatih" — osvajač i ženijalni državnik.

1453. osvoji Mehmed II. *Carigrad (Konstantin XI. Paleolog).*

1456. pobijediše Mehmeda II. *Ivan Hunyadi i Ivan Kapistran* kod *Beograda.* Obojica umriješe doskora iza toga od kuge.

1459. pretvori *Mehmed II. Srbiju u pašaluk.*

1462. osvoji Trapezunt i Vlašku.

1463. pokori *Bosnu.*

1475. prisili krimske Tatare, da mu priznaju vrhovnu vlast.

1478. Deset godina iza smrti Skenderbega pokori Mehmed II. *Albaniju* i učini je turskim pašalukom.

1481.—1512. Bajazit II. pokori *do kraja Hercegovinu (1482.).*

1512.—1520. *Selim I.* osvoji Egipat i steče tim za osmanlijske sultane i Osmanovu kuću *čast halifsku i vrhovnu vlast i zaštitu svetih mesta u Arabiji* (1517.).

Temelje državnog uređenja turske države udari Mehmed II. Državi je na čelu *padišah* ili *sultan*, koji saziva *divan* t. j. državno vijeće, da čuje mnijenje sakupljenih velikaša. Najvažniji su državni dostojanstvenici: *veziri, kadiaskeri* (suci), *defterdari* (najviši financijski činovnici) i *nišandžije* (sastavljaju državne isprave i vode pregovore sa stranim državama). Veliki utjecaj na državne poslove steče stalež *ulema*, među kojima se ističu *muftije.* Stambulski muftija postade za Sulejmana II. državnim muftijom ili *šeih-ul-islamom.* Vojska se dijeli na *konjanike, pješake* i *topčije.* Među konjanicima treba razlikovati *spahije* i *akindžije.* Spahije živu od lenskih dobara (malo leno *timar;* veliko leno *ziamet*), dok su *akindžije* neredovna konjanička vojska. Od pješaka su najvrsniji *jenjičari*, za koje se uzimali u prvim vijekovima mladići pokorenih naroda.

Država se dijelila na više pokrajina *(pašaluka),* pokrajine na *sandžake,* a *sandžaci* na nahije. Narod osmanlijske države dijeli se na *muslimane* i *raju.* Javna prava i pristup u državne službe uživaju samo muslimani. Njima je dužnost da krvlju brane i šire državu, a raji (inovjercima), da državu izdržavaju materijalno, plaćajući porez i namete (kao *harač, desetinu, trećinu* pa i *robotu).*

Mongoli.

1369.—1405. *Timur* osnuje u *Džagataju* državu sa središtem u *Samarkandu.* Iz Samarkanda pokori sve mongolske države osim Kine,

što su ih Temudžinovi nasljednici osnovali a k tomu još *Indiju do Gangesa, Malu Aziju, Siriju i Egipat.*

1402. porazi Osmanlije kod *Angore.*

Timur najveći i najstrašniji osvajač, što ga je ikada ljudski rod vidio, na svojim vojnama prolio silnu krv, ali je ipak cijenio znanost, pjesništvo i umjetnost. Umjetnici mu okitiše prijestolnicu velikim palačama i lijepim džamijama. Njegova džamija, koja stoji još i danas, nadvisila je sve ostale veličinom i krasotom. Samarkand postade srcem svjetske trgovine i svjetskoga prometa. Poslije njegove smrti raspade se brzo njegova država. U Džagataju osnovaše turski *Uzbeci* prema kraju XV. vijeka samostalne države u *Hivi* i *Buhari* (danas pod ruskom vrhovnom vlašću).

Duševna kultura srednjega vijeka.

Humanizam. Protiv skolastike počela se prema kraju srednjega vijeka dizati opozicija. Ljudi se počinju vraćati *izučavanju prirode i njezinih ljepota.* Budući da taj pokret smjera na razvitak ljudskih ili humanih sila, zovu ga *humanističkim.* Tom pokretu prijaju iznašašća i otkrića toga doba kao: *kompas, dalekozor, puščani prah, štampa* i *jeftin papir.* Čovjeku se otvaraju novi vidici. Kad je nova struja obratila čovjeka k prirodi, probudilo se u njemu i umjetničko čuvstvo i smisao za ljepotu. Našao je sve to čovjek u starim klasicima latinskim, pa onda grčkim. Najprije se humanizam razvio u Italiji, gdje nije

nikada nestalo živoga spomena na starinu. Sve je nastojalo, da se ostaci klasične starine sačuvaju od propasti. Mnogo je rukopisa u Italiju donešeno, biblioteke prekopane, te se tako našlo djela književnika, za koje se prije gotovo nije ni znalo.

1265.—1321. *Dante Alighieri,* pjesnik „Božanske komedije" (u tri dijela Pakao, Čistilište, Raj) preteča je humanizma, a svojim pjesničkim djelom natkriljuje sve talijanske i uopće sredovječne pjesnike.

1304.—1374. Oduševljeni pristaša humanizma je pjesnik „soneta", *Francesco Petrarca.*

1313.—1375. *Giovanni Boccaccio* je svojim novelama („Decamerone") udario osnov talijanskoj prozi.

Ognjište humanističkih nauka postade *Firenza.* Pad Carigrada prouzrokova, da je mnogo Grka došlo u Italiju, da kao učitelji upoznaju evropski zapad sa spisima starih Grka. Za Medicejaca bijaše u Firenci osnovana *platonska akademija.* U Rimu je bio zaštitnik humanizma papa *Nikola V.* († 1455.) osnivač vatikanske biblioteke i *Pio II.* († 1464). Iz Italije se raširio humanizam i po ostalim evropskim zemljama.

1490. došao je iz Firenze u Dubrovnik grk *Chalkokondylas.*

U drugoj polovini 15. vijeka javljaju se u Dubrovniku domaće humaniste tako *Aelius Cerva* (*Crijević* 1463.—1520.) i *Aloysius Cerva-Tubero,* jedan pjesnik, a drugi historičar, te *Jakov Bunić,* epski pjesnik. Od dalmatinsko-hrvatskih humanista je najznat-

niji *Šibeničanin Juraj Šižgoric*, pjesnik latinskih elegija i povjesničar rodnoga grada, te Dalmacije uopće. U Ugarskoj i Hrvatskoj utro je puteve humanizmu *Ivan Vitez od Sredne* (1400.—1472.) odgojitelj Matije Korvina te Vitezov nećak *Ivan Česmički* (kupovao rukopise po Italiji za korvinovu biblioteku).

U njemačkim zemljama znameniti humanisti: *Konrad Celtes*, koji je radio na bečkom sveučilištu. Zaštitnik je tada humanizma car *Maksmilijan*, koji je i sam njegovao poeziju (dao inicijativu za poetski opis svoga života u „*Weisskunigu*“ i „*Teuerdanku*“). Više u novi vijek nego u srednji spadaju *Erazmo Rotterdamski* († 1536.) i *Johann Reuchlin* († 1522.). Ovaj polonji poznat iz doba reformacije.

Renesansa. Preporod umjetnosti zove se renesansa. U toj novoj umjetnosti prevladava smisao za *prirodnu ljepotu* i našljedovanje umjetnina grčkih i rimskih.

U graditeljstvu nestaje pomalo gotike, a zamjenjuje je renesansa. Najznatniji je predstavnik „rane renesanse“ *Filippo Brunelesco (1377.—1455.)* i *Bramante* († 1514.).

U slikarstvu znače novo doba: *Giotto* (oko 1300.), *Masaccio* († 1428.), *Filippo Lippi* († 1469.) i *Boticelli* († 1519.), a u kiparstvu *Lorenzo Ghiberti († 1455.), Donatello († 1466.)* i *Andrea del Verrochio* († 1488.), učitelj Lionarda da Vinci-a.

REPETITORIJ

OPĆE POVIJESTI

NOVI VIJEK

SASTAVIO
DR. MILAN PRELOG,
GIMN. PROFESOR

SARAJEVO
NAKLADA J. STUDNIČKE I DRUGA.

Tiskara »Bosanske Pošte« u Sarajevu.

Prvo doba: Doba geografskih otkrića i reformacije. (1492.—1648.)

Otkrića novih zemalja.

Portugizi plove duž zapadnoga primorja Afrike i traže put u Indiju, da ne budu zavisni od arapskih i mletačkih trgovaca. Genovezac Kristofor Kolombo (roden oko **1446.**) mišljaše, da bi se moglo doći u Indiju tako, da se plovi neprestano prema zapadu Atlantskim oceanom. Nakon mnogih neprilika nađe potpore u kastilske kraljice Izabele.

1492. 3. augusta ukrca se Kolumbo u tri malena broda u luci Palosu i pođe na put.

1492. 12. oktobra otkri Kolumbo otok Guanahani (današnji Watlingov otok) i prozva ga San Salvador. Dalje otkrije Kubu i Haiti i vrati se u Evropu u uvjerenju, da je otkrio otoke istočnoga indijskoga mora.

1493. drugo putovanje Kolumbovo. Na tome on otkri Puerto Rico i Jamaicu, te nekoje male Antille.

1498.—1500. na trećem putovanju dopre Kolumbo do otoka Trinidada i ušća rijeke Orinoka.

1502.—1504. na četvrtom putovanju otkri Kolumbo istočnu obalu srednje Amerike (Honduras).

1506. umre Kolumbo u Valladolidu.

1513. otkri Balboa putujući po Panamskoj prevlaci Tihi ocean. Sad se tek znalo, da je Amerika zaseban kontinenat.

1519.—1522. Prvo putovanje oko zemlje. Portugizac Ferdinand Magelhaes u službi španjolskoga kralja krene uz istočnu obalu južne Amerike, otkri Patagoniju, unide u Tihi ocean (tjesnacem, koji je po njemu prozvan) i doplovi do Filipina.

1521. nastrada Magelhaes od urođenika na Filipinima, a jedan dio drugova se spasi i dođe do Moluka. Odavle krene jedan dio Tihim oceanom prema Panami, a drugi oplovi Rt dobre nade i stiže srećno u Evropu **(1522.).**

1519.—1521. Ferd. Cortez osvoji Mexico.

1536. otkri Cortez Kaliforniju.

1526. Pizzaro Fr. otkrije Peru i nekoliko godina iza toga osvoji tu zemlju (1531.), a njegov drug Almagro Chile (1534.).

1500. Pedro Alvarez Cabral ima da s brodovljem po nalogu Emanuela Velikoga otplovi u Indiju, ali zade u brazilsku struju, koja ga ponese na zapad i tako on otkri Braziliju.

1504.—1515. vladaju Indijom kao portugiski potkralji Fr. de Almeida i Alfonso de Albuquerque. Ovaj osvoji Gou, kasnije središte portugiske vlasti u Indiji. Iza toga se raširi vlast Portugiza na Malaki, Ceylonu, Molukima, na kitajskoj obali (Makao), a i Japanci im otvoriše svoje luke.

1602. podijeliše holandeski staleži istočnoindijskoj družini monopol indijske trgovine u zemljama Rta dobre nade na istoku kao i vladarsko pravo u naseobinama i tečevinama u Indiji. Batavija na Javi postade središte indijske trgovine s Evropom. Polovinom XVII. stoljeća otkriše Holandezi Australiju, Tasmaniju i New-Zeeland.

1497. Ivan Gaboto otkrije Labrador.

1498. Sin Ivanov Sebastijan otkrije primorje današnjih Udruženih država.

1584. osnuje Walter Raleigh Virginiju.

Reformacija.

Uzroci crkvenom razdoru: Crkveni sabori u Konstanzu i Baselu nijesu proveli crkvene reforme, kako se očekivalo. Svećenstvo živi i dalje na svjetsku i raskošno, ma da je zbog toga planuo husitski pokret. U manastirima nije bilo ni reda ni stege. Na papinskoj stolici sjede pod kraj XV. i početkom XVI. vijeka doduše umni muževi, ali se brinu samo za svjetske poslove (N. pr. Aleksandar VI. Borgia, Julije II., Leon X.). Učenjaci nijesu više potpora crkvi. Medu humanistima bilo je mnogo ravnodušnih, a i takovih, koji su ustali kao neprijatelji crkve. Erazmo Rotterdamski († 1536.) nije pristao u doba razdora ni uz jednu stranku, ali je mnogo uradio u prilog reformaciji svojim spisima, u kojima se narugao nedostacima u crkvi.

Ivan Reuchlin († 1522.) slobodoumni humanista, iznio je pobjedu nad bogoslovnim fakultetom u Kölnu, kad je ovaj zahtijevao, da se unište jevrejske knjige. Pjesnik Brand (»Narrenschiff«) oštro žigoše stanje crkve u ono doba. No i sami svećenici rugaju se manama i zloupotrebama u crkvi (Pauli i Murner).

1483. rodio se Martin Luther u Eislebenu.

1517. sastavi Luther kao profesor teologije u Wittenbergu 95 teza, u kojima se oborio na zloupotrebe kod navješćivanja oprosta, što ga je dao razglasiti papa Leon X., da dogradi crkvu sv. Petra u Rimu. Teze svoje pribije Luther na vratima dvorske crkve u Wittenbergu. Doskora su prevedene na njemački i rasturene među narod. Papa pozove Luthera, da za 60 dana dođe u Rim na opravdanje. Za Luthera se zauzme saski izbornik Fridrih Mudri i papa privoli, da se spor izravna u Njemačkoj (Toma de Vio i Karlo Miltiz). Disputacija u Leipzigu između Ecka i Lutherova pristaše Bodensteina. U disputaciju zađe i Luther i poreče božansko porijetlo primata, nepogrješivost koncila i prizna jedino sveto pismo potkrepom svoje nauke.

1520. izda papa Leo X. bulu, kojom je Luthera udario crkvenim prokletstvom, te 41 tezu proglasio krivovjernom. Luther spali papinsku bulu.

1519.—1556. Karlo V., Maksimilijanov unuk, a sin Filipa Lijepoga i Ivane Španjolske, kćeri Izabele Kastilske i Ferdinanda Aragonskoga, španjolski krali i njemački car.

a) Vlada Karlova i vjerske novotarije.

1520. državni sabor u Wormsu. Luther došao na taj sabor, pošto mu je slobodnim pismom bilo zajamčeno, da mu se neće ništa na žao učiniti. Luther proglašen krivovjercem i udaren državnim progonom. Saski izbornik Fridrih Mudri odvede ga u zamak Wartburg. Ovdje Luther živi u skrovištu, te prevodi sveto pismo na njemački jezik. Uz Luthera pristade u to doba učeni Melanchthon, profesor u Wittenbergu.

1522. ostavlja Luther Wartburg i ode u Wittenberg, da radi protiv anabaptizma, što ga je ovdje širio njegov prijatelj Karlstadt (ponovno krštenje u zrelo doba, zavrgavanje svećeničkog staleža, »Božje carstvo« na zemlji, u kojem bi bili svi jednaki, imućni i ravni).

1523. smrću Ulricha von Huttena i Franje Sickingena skršeno nastojanje vitezova, da oslabe moć državnih knezova.

1525. ugušena seljačka buna u Švapskoj i na Rajni. (Vođa jednom dijelu seljaka vitez Götz von Berlichingen.) Isto tako je svladan i ustanak u Thüringiji, kojemu bijaše vođa anabaptist Toma Münzer. On bi zarobljen i pogubljen.

1529. na državnom saboru u Speieru usprotiviše se pristaše Lutherove zaključku katolika, da se svaka dalja novotarija u crkvenim poslovima odgodi do općega koncila. Budući da su Lutherovci protiv te ustanove protestirali, prozvaše ih protestantima.

1530. na državnom saboru u Augsburgu predadoše protestanti svoju vjeroispovijest, što ju je sastavio Melanchthon. (»augsburška vjeroispovijest«: izvor vjere je jedino sveto pismo; samo dva sakramenta; Marija i sveci nijesu posrednici izmedu Boga i ljudi; mjesto latinskoga bogoslužja uvodi se njemačka liturgija; pričest se daje pod obje prilike; nema tajne ispovijesti, svećenici se rede jedino polaganjem ruku i smiju se ženiti.)

1530.—1531. sklopljen medu protestantskim knezovima i državnim gradovima savez u Schmalkaldenu, da se medusobno štite i brane, ako bi ih car Karlo silom htio pokoriti.

1532. prisiljen Karlo zbog Turaka, koji su pritisnuli brata mu Ferdinanda, da pristane na vjerozakonski mir u Nürnbergu. Car se morao kaniti svake sile protiv protestanata, a o vjerskim će se razmiricama raspravljati tek na budućem općem koncilu.

1546. umrije Luther u Eislebenu.

1546.—1547. rat schmaikaldski. Karlo V. razbije saskoga izbornika Ivana Fridriha kod Mühlberga (1547.).

1548. pristadoše protestanti na državnom saboru u Augsburgu na interim, po kojem su smjeli primati pričest pod obje prilike, njihovi svećenici zadržaše žene, a staleži oteta crkvena dobra.

1552. ugovorio je carev brat Ferdinand s protestantima ugovor u Passovi. Saski je naime izbornik Mavro izdao cara sporazumjevši se s nekim njemačkim knezovima i francuskim kraljem Henrikom II. i provalio u Tirol, gdje je u Innsbrucku boravio Karlo. Ovaj umače sužanjstvu, a bratu Ferdinandu povjeri ugovaranje s protestantima. Passovskim ugovorom dozvoljeno je protestantima slobodno ispovijedanje vjere do idućeg državnog sabora.

1555. na državnom saboru u Augsburgu dopušteno bi protestantima augsburške konfesije slobodno ispovijedanje vjere, ostavljena im crkvena dobra, koja su donle pootimali, a k tomu bi ustanovljeno, da podanici ispovijedaju vjeru svoje zemaljske gospode (»cuius regio, illius religio«.) Za buduće bi odredeno, da oni duhovni državni staleži (biskupi, opati), koji bi prihvatili novu vjeru, gube svoje časti i dohotke, a njihova se mjesta imadu popuniti novim izborima. Ta se ustanova prozva »crkveni pridržaj«. Time je protestantska vjera u Njemačkoj zakonito priznata. Gotovo svi državni gradovi i većina svjetovnih knezova, izuzevši austrijsku i bavarsku kuću, prigrliše novu vjeru.

1484.—1531. Ulrik Zwingli, katolički župnik, u Einsiedelnu

1522. istupi iz katoličke crkve. Obara se na celibat svećenstva, na misu i na nauk o transupstanciaciji. Uza nj pristadoše neki kantoni kao Zürich i Bern.

1531. pade Zwingli u boju kod Kappela, kad je htio silomice reformirati čitavu Švajcarsku.

1509.—1564. Ivan Calvin iz Noyona u Pikardiji. Mora bježati iz Francuske i nastani se u Genevi. Ovdje postade duhovna glava. Jezgra njegove vjere je nauk o predestinaciji. Traži strogi moralni život.

1545.—1563. koncil u Tridentu, a sazvao ga je papa Pavao III. Zadaće, da postigne sporazum izmedu katolika i protestanata, nije ispunio. Protestanti po savjetu Lutherovu ne htjedoše doći u Trident. Koncil je medutim točno ustanovio dogmata katoličke crkve.

1540. potvrdi papa Pavao III. novi red: družbu Isusovaca (»societas Jesu«), što ga je osnovao španjolski plemić Ignatije Loyola.

b) Ostali dogadaji vlade Karla V.

1522. prepustio je Karlo svomu bratu Ferdinandu čitavu habsburšku državinu u Njemačkoj osim Nizozemske. Time se habsburška porodica razdijeli na dvije loze: španjolsku i austrijsku.

1521.—1526. ratuje Karlo s Franjom I., francuskim kraljem, u Italiji i Francuskoj (uzrok ovoj borbi vojvodina Burgundija i vojvodina Milan). Franjo konačno razbit kod Pavije i zarobljen, a mirom u Madridu morade se odreći prava na Italiju i ustupiti Karlu Burgundiju.

1527.—1529. plane iznova rat. Mirom u Cambrai-u odreče se Franjo Italije, ali zadrža Burgundiju.

1530. okrunjen Karlo V. u Bologni od pape. To je pošljednje krunisanje njemačkoga cara, što ga je obavio papa.

1536.—1538. treći rat s Franjom I. radi Milana. Svršava se primirjem u Nizzi na deset godina. Oba protivnika zadržaše, što bijahu osvojili.

1542.—1544. četvrti rat s Franjom svršava se mirom u Crespy-u. Franjo se odreče Italije, a Karlo ostade neprijeporni gospodar Napulja, Sicilije, Sardinije i Milana.

1535. vojuje Karlo s uspjehom u Tunisu protiv Hajredina Barbarosse.

1541. vojna Karlova na Algir. Strašna oluja uništi mu mornaricu.

1556. odreče se Karlo vlade.

1558. umrije Karlo u manastiru San Yuste u Estremaduri.

1556.—1564. vladaše Karlov brat Ferdinand I. (Vidi Ugarska i Hrvatska!)

1564.—1576. Maksimilijan II. snošljiv prema protestantima u Njemačkoj i našljednim zemljama.

1576.—1612. Rudolf II.

1608. stvoriše protestanti u Ahausenu uniju; ovdje se zavjeriše, da će štititi i braniti državnu slobodu (upereno protiv Habsburgovaca) i zato će imati zajedničku vojsku i blagajnu.

1609. katolička unija (liga), na čelu joj bavarski vojvoda Maksimilijan (ustuk protestantskoj uniji.)

1612.—1619. Matija.

1618.—1648. Tridesetgodišnji rat.

1618.—1620. Češki rat. Razdorom izmedu Rudolfa i Matije podiže se u habsburškim zemljama moć staleža, koji su težili ne samo za vjerskom slobodom, nego i za najvišom vlasti u državi. Ovo takmenje izmedu vladara i staleža izrodi se napokon u Češkoj u očitu borbu i tako planu rat, koji je trajao 30 godina. U Češkoj ustadoše protestantski staleži protiv cara radi povrede majestata. Ustaše sastaviše provizornu vladu od 30 direktora, predaše zapovjedništvo nad četama grofu Thurnu i ponudiše češku krunu falačkom izborniku Fridrihu V.

1619.—1637. U to umrije Matija, a naslijedi ga Ferdinand II. Fridrih V. prihvati češku krunu. Ferdinandu pruži pomoć Španjolska i

katolička liga. Ligina vojska, na čelu joj Tilly pobijedi Fridriha Falačkoga na Bijeloj gori kod Praga (1620.). Fridrih («zimski kralj«) pobježe u Holandiju, car ga kazni državnim progonom. Maksimilijan, glava lige, zaposjedne sve Fridrihove zemlje i steče ispražnjeno njegovo izborničko dostojanstvo. U Češkoj provedena protureformacija.

1625.—1629. Danski rat. Danski kralj Kristijan IV. stade sada na čelo protestanata. Pomagahu ga Holandija, Engleska i Francuska. Cara je pomagala liga i nova vojska, što ju je sakupio češki plemić Albrecht Waldstein ili Wallenstein («vojvoda friedlandski«).

felda, Kristijanova generala, kod Dessau-a, felda, Kristijanova generala, kod Dessau-a. a Tilly danskoga kralja kod Luttera am Barenberge.

1629. pristade Kristijan na mir u Lübecku odrekavši se svakoga saveza s carevim neprijateljima. Wallenstein dobije Mecklenburg, ali ne može osvojiti Stralsunda.

1629. odredi car Ferdinand II. restitucionalnim ediktom, da protestanti povrate oteta crkvena dobra (protestanti su otimali crkvena dobra sve pored »crkvenoga pridržaja«). Medutim i katolici i protestanti ogorčeni na Wallensteina, jer je carsku vlast vanredno podigao i despotski utjerivao kontribucije, te knezovi zatražiše od cara u Re-

gensburgu, da otpusti Wallensteina. (1630.) Car udovolji želji knezova u nadi, da će mu sina izabrati za kralja, ali kad knezovi postigoše, šta su htjeli, otklone biranje careva sina.

1630.—1635. Švedski rat. Na cara se diže sada novi neprijatelj: Gustav Adolf, švedski kralj. (Poticaše ga i Francuska, kojom je tada ravnao Richelieu.)

1631. pobijedi Gustav Adolf Tilly-a kod Breitenfelda i na Lechu (1632.). Tilly smrtno ranjen, a Adolf unide u München. Car pozove opet Wallensteina, koji skupi vojsku i pođe protiv Gustava Adolfa. Kod Nürnberga dođe do sukoba, ali bez rezultata.

1632. bitka kod Lützena. Wallenstein razbit, ali u boju pogine Gustav Adolf. (Bernhard Weimarski odluči bitku.) Poslije ovih događaja Wallenstein snuje izdaju.

1634. umoren Wallenstein u Chebu od carevih ljudi. Iste još godine pobijedi careva vojska Švede kod Nördlingena (carski vođa Gallas.)

1635. ugovori u Pragu saski izbornik mir s carem (dobio Lužicu, a restitucionalni edikt odgoden na 40 godina).

1635.—1648. Švedsko-francuski rat. Bernhard Weimarski stupi u francusku službu, jer je Francuzima bilo stalo, da osujete opći mir. Cara je pomagala liga, a i neki protestantski knezovi. Ratu nestaje vjerskoga značaja.

1636. razbi švedski general Banér carevce kod Wittstocka.

1637.—1657. Ferdinanda II. naslijedi Ferdinand III.

1645. provale Švedi pod Torstensonom u Češku i razbiše carsku vojsku kod Jankova.

1648. osvojiše Švedi pod Königsmarkom dio Praga. To je zadnji događaj tridesetgodišnjega rata, koji se svršio ondje, gdje je započeo.

1648. Westfalski mir bi ugovoren između Francuske i Njemačke u Münsteru, a između Švedske i njemačkih protestanata i cara te katolika u Osnabrücku. Po tom miru je augsburški vjerozakonski mir protegnut i na reformirane (Kalvinovce). Crkvena dobra, što su ih protestanti pootimali do **1624.** ostaju njima, a od te godine vrijedi crkveni pridržaj. »Jus reformandi« vrijedi također do 1624. Francuska dobiva habsburški posjed u Elsassu, Breisach, Metz, Toul i Verdun. Švedska dobiva ratnu odštetu, srednje Pomorje s Rujanom i jedan dio stražnjeg Pomorja te oblasti Wismar, Bremen i Werden — sve to kao lena njemačke države. Branibor dobiva stražnje Pomorje i neke biskupije. Sin Fridriha Falačkoga dobiva natrag donju Falačku i za nj se osniva novo, osmo izbor-

ničko dostojanstvo. Njemačka država priznaje nezavisnost Švajcarske i slobodne Nizozemske. Njemačka se država raspala na 300—400 duhovnih i svjetovnih državica (državni staleži priznati su kao pravi vladari u svojim oblastima).

Umjetnost i književnost u Nijemaca u doba reformacije.

Njemačka građevna umjetnost povodi se za primjerom Italije (renesansa). Glavno djelo toga doba jest dvorac u Heidelbergu (Otto Heinrichsbau). U Austriji: dvorac knezova Portia u Spitalu u Koruškoj, Belvedere (Hradčany) i palača Wallensteinova u Pragu. Nürnberg je glavno ognjište tvorne umjetnosti u Njemačkoj, Ovdje radi znameniti mjedolivac Petar Vischer († 1529.) Najveličanstveniji grobni spomenik jest grobnica cara Maksimilijana I. u franjevačkoj crkvi u Innsbrucku (mramorni reljefi na sarkofagu od nizozemskog kipara A. Colina († 1612.).

1471.—1528. živi Albrecht Dürer slikar i mjedorezac.

1497.—1543. Hans Holbein mladi, portretista, ali svojim »Mrtvačkim plesom« uvodi u njemačko slikarstvo fantastičko-humorističku vrstu. Luka Cranach († 1553.), slikar portreta i drvorezac.

U 16. stoljeću cvate krasno i umjetnički obrt, koji je propao za 30. godišnjeg rata.

Na početku novoga vijeka najljepše cvjetaše t. zv. Meistergesang (nürnberški cipelar Hans Sachs 1494.—1576.). Martin Luther djelovao je svojim prijevodom sv. pisma i drugim spisima znatno na daljni razvitak njemačke proze. Na glasu su bile njegove crkvene popijevke.

U prirodnim znanostima ovoga doba važan je Theophrastus Paracelsus († 1541. u Salzburgu). On zagovara prirodno liječenje i drži da je zadaća kemije priredivanje ljekarija.

1571.—1630. Ivan Kepler izgradio je dalje Kopernikov sunčani sustav (eliptički oblik planetskih putanja).

1592.—1671. J. A. Komenský, biskup češke braće, ali za protureformacije ostavlja Moravsku i putuje po stranim zemljama. Glavna djela: Orbis pictus i Didactica magna. Njegov je zahtjev, da se osnovna nastava imade dati u materinskom jeziku, a onda svraća pažnju na realija i zornu nastavu.

Španjolska, Portugalska i Nizozemska.

1556.—1598. Filip II., sin Karla V., energičan protivnik novovjeraca, te se sam postavi na čelo protureformacije.

1580. zavlada Filip kao sin Izabele, kćeri Emanuela Velikoga, Portugalskom.

1571. bitka kod Lepanta, u kojoj su Turci poraženi od brodovlja pape Pija V., Mletaka

i Filipa II., kojemu je stajao na čelu Filipov polubrat Don Juan d'Austria. Radi nesloge saveznika nema od te pobjede koristi.

Ustanak u Nizozemskoj. Nizozemska je nekada pripadala vojvodini Lotaringiji. Kasnije se ta vojvodina raspala u velik broj nezavisnih oblasti, koje je u 15. vijeku prikupio pod svoju vlast Karlo Smjeli, burgundijski vojvoda. Poslije njegove smrti pripade Nizozemska Maksimilijanu; unuk Maksimilijanov Karlo je poveća tako, da se za Filipa II. sastojala od 17 pokrajina, koje su obuhvatale današnju Belgiju, Holandiju, Luxemburg kao i francusku Flandriju i Artois. Filip II. povjeri namjesništvo u Nizozemskoj sestri Margareti od Parme, a o bok joj stavi državno vijeće (Vilim Oranski, grofovi Egmont i Hornes). Osim toga imenova i tajno privatno vijeće, kojemu je duša kardinal Granvella. Njegovom pomoću vrši Filip svoju volju u Nizozemskoj neomedeno, obori se na novovjerce i uvede inkviziciju.

1565. složiše se mnogi plemići (kompromis), da neće dopustiti inkvizicije. U to ime zamoliše namjesnicu, da opozove vjerske edikte, uperene protiv krivovjeraca i ukine inkviziciju. Margareta plemićima odgovori, da im ne može ispuniti zahtjevâ, ali da će kralja obavijestiti (1566.) Molba plemića bi odbijena, a nato kalvinski puk provali u katoličke crkve i počini kojekakva svetogrda. Radi toga porodi se razdor između združenih plemića, a katolički plemići prijeđoše na vladinu stranu.

1567. posla Filip II., kad je čuo, što se u Nizozemskoj dogodilo, vojsku, na čelu joj vojvodu Albu. Mnogi novovjerci, na čelu im Vilim Oranski, pobjegnu iz zemlje. Alba osnuje »vijeće nemira« i stade progoniti protivnike Španjolske.

1568. smaknuti Egmonti Hornes. Sad započnu Nizozemci borbu za slobodu. (»Geusi«.) Na čelu im je Vilim Oranski.

1576. dode za namjesnika u Nizozemsku Don Juan d'Austria. On popušta u vjerskim stvarima, te sve pokrajine osim Holandije i Seelandije priznaše španjolsku vlast.

1578. postade namjesnikom Aleksandar Farnese, koji predobije južne, katoličke pokrajine uz uvjet, da će se vjerske i političke prilike urediti onako, kako su bile prije vlade Filipa II.

1579. sklopi sedam sjevernih protestantskih pokrajina uniju u Utrechtu, a dvije godine kasnije proglasiše se nezavisnom državom.

1587. stupi na čelo nizozemske vlade kao našljedni namjesnik Mavro, sin Vilima Oranskoga.

1588. posla Filip II. protiv Engleske, koja je Nizozemce pomagala u borbi protiv Španjolske, »nepobjedivu armadu« (voda Medina Sidonia). Armada nastrada od bure i Engleza u Kanalu. Pred smrt dade Filip II. katoličku Nizozemsku svojoj kćeri Izabeli Klari Eugeniji, koja je pošla za nadvoj-

vodu Albrechta. Tako odvoji Nizozemsku od Španjolske.

1598.—1621. Filip III. nesposoban vladar. Španjolska sve više propada. On otjera i marljive Moriske (pokršteni Mauri) u Afriku, jer je posumnjao, da su krivovjerci.

1621.—1665. Filip IV. nastavlja borbu s Nizozemcima, kojima najposlije prizna nezavisnost u Westfalskom miru.

1668. mirom u Lisboi prizna Španjolska nezavisnost Portugalske (tu zavlada porodica Braganza).

1659. pirinejskim mirom, kojim se svršio rat sa Francuskom, morao je Filip IV. odstupiti Francuskoj Artois s Arrasom i više mjesta u Flandriji i Luxemburgu.

Literatura i umjetnost podiže se u Španjolskoj 16. i 17. vijeka. do svog vrhunca. Cervantes († **1616.**) napisao besmrtni roman: »Život i djela preslavnoga viteza Don Quixota de la Mancha«. Filip III. i IV. osobito vole pozorište i pomažu pjesnike i glumce. Najznatniji su dramatičari Lope de Vega († 1635.) i Calderon de la Barca († 1681.). Španjolsko slikarstvo diglo se do velike visine. Najznatniji su slikari Velasquez († 1660.) i Murillo († 1682.). U Portugalskoj opjevao je slavna narodna djela Camoes († 1580.) u epu Luzijadama.

Francuska.

1515.—1547. Franjo I. (iz mlade loze porodice Valois) bori se s Karlom V. radi Milana i Burgundije (Vidi naprijed). Za nj se popeše umjetnosti i znanosti na visok stepen (»père de lettres«). U njegovo doba živjeli su francuski pjesnici Clémence Marot († 1544.) i Rabelais († 1553.). Lionardo da Vinci boravljaše pošljednje dane svoje u Francuskoj, kamo ga je sam kralj pozvao. Franjo I. dade sagraditi više zgrada u slogu renesanse (Louvre, čiju je gradnju rukovodio Pierre Lescot († 1578.)

1547.—1559. Henrik II.

1559.—1560. Franjo II., muž Marije Stuart. Za vladu se otimaju mati njegova Katarina Medici, Bourbonci kao najbliži rodaci (Antun, kralj od Navare) i Guisi, ujaci njegove žene.

1560.—1574. Karlo IX., brat Franje II., tek jedanaestgodišnji dječak. Najprije vlada njegova mati Katarina, koja se u početku oslanjala na Bourbonce. Bourbonci prianjaju uz Kalvinovu nauku (Hugenotti), koja se sada počela snažno po Francuskoj širiti. Hugenottima bi dopuštena sloboda vjeroispovijedanja izvan gradova. Hugenotti nijesu s time zadovoljni, a katolici opet počeše tvrditi, da dvije vjere ne mogu u jednoj državi naporedo opstojati. Navala vojvode Franje Guisa s oružanom družinom na Hugenotte u Vassy-u, kad su se ovi okupili u nekoj suši na službu božju, postade povodom groznim vjerskim ratovima.

1570. Mirom u St. Germainu en Laye-u (time bi svršen treći rat) dopuštena je Hugenottima

sloboda vjeroispovijedanja svuda (osim u Parizu) i pravo na državne službe. Osim toga su još dobili za svoju sigurnost i obranu četiri utvrdena mjesta. Glava Hugenotta admiral Coligny ude kralju u volju te kralj dade za ženu svoju sestru Henriku Navarskome, koji je bio Hugenott.

1572. 23.—24. augusta Bartolova noć. Katarina Medici u strahu, da će je sasvim Bourbonci istisnuti iz vlade, složi se s Guisima, da zatare Hugenotte. Mati preokrenu mladog kralja i ovaj izda nalog, da se Hugenotti poubijaju. Coligny i nekoliko tisuća Hugenotta umoreno je za Bartolove noći u Parizu. Isto je tako i po pokrajinama izginulo mnogo Hugenotta. Vjerski rat nanovo plane još većom žestinom.

1574.—1589. Karla IX. naslijedi brat njegov Henrik III. Anžuvinski. On nastrada u taboru kad je opsjedao Pariz od ruku dominikanca Jacquesa Clémenta. Pred smrt svjetovaše, da Henrika Navarskoga priznadu njegovim nasljednikom.

1589.—1610. Henrik IV. izmiri se s katolicima tek onda, kad se odrekao kalvinizma i prešao u katoličku crkvu.

1598. Nanteskim ediktom podijeli Henrik IV. Hugenottima gotovo potpunu vjersku slobodu i svrši time 36godišnji vjerski rat.
Henrik IV. uredi financije (ministar Sully),

podiže obrt i trgovinu i povrati Francuskoj prijašnje blagostanje. Nastrada od fanatičara Ravaillaca.

1610.—1643. Ljudevit XIII. Za njegove malodobnosti vlada za nj mati Marija Medici, koja prepušta vladu ljubimcu Conciniju.

1624.—1642. ravna sudbinom Francuske Ljudevitov ministar, Jean Armand du Plessis, kasniji kardinal i vojvoda Richelieu. On uništi političke povlastice Hugenotta i pusti im živjeti samo kao vjerskoj sekti. Kraljevsku vlast oslobodi od utjecaja državnih staleža, koji se više nijesu sazivali. Podigne političku premoć Francuske u Evropi (Protiv Habsburgovaca pomaže protestante.) Mnogo se brinuo, da podigne mornaricu, razgrani trgovinu, poljepša Paris.

1635. osnova Richelieu francusku akademiju.

Engleska i Škotska.

1485.—1509. Henrik VII. Tudor.

1509.—1547. Henrik VIII. zanima se u početku vlade teologijom (papa mu daje pridjevak »defensor fidei«.). Kad se zaljubi u svoju dvorjanku Anu Boleyn zatraži od pape Klementa VII. da ga razvjenča s prvom ženom Katarinom. Papa to ne htjede učiniti, a Henrik razvrže svaki savez s Rimom i proglasi se po parlamentu za vrhovnu glavu engleske crkve (»supremat«). Njegova re-

formacija više uperena protiv pape nego protiv katoličke crkve.

1547.—1553. Eduard VI. Za njegove vlade složena je pod ravnanjem nadbiskupa Cranmera ispovijest »anglikanske crkve« u 42 članka. Ova se razlikuje od Lutherove i Kalvinove u tome, što je zadržala biskupsko dostojanstvo.

1553.—1558. Marija Tudor, žena španjolskoga kralja Filipa II., obnovi opet katoličku crkvu i progoni protestante.

1558.—1603. Jelisava, kći Henrika VIII. i Ane Boleyn, uvede na novo anglikansku ili episkopalnu crkvu i dade sástaviti od zbora svećenika 39 članaka, koji su još i danas osnovni zakon anglikanske crkve. Jelisava bira valjane savjetnike (Nikola Bacon, William Cecil). Englezi poduzimlju putovanja (Franjo Drake, R. Hawkins Raleigh i dr.). Raleigh osnuje prvu englesku koloniju u Sjevernoj Americi (Virginiju).

1558. uništena »nepobjediva armada« Filipa II. (Admiral Howard)

1600. osnovana istočno-indijska trgovačka kompanija.
U Irskoj bukne ustanak katolika radi silovitog širenja protestantizma. Jelisava svlada ustanak, ali ujedno zače progoniti katolike u Irskoj, što se kasnije nastavljalo.

1616. umre William Shakespeare, najveći dramatičar svih vijekova.

Našljednikom svojim učini Jelisava Jakova, sina Marije Stuart.
Uu Škotskoj vlada od god. **1371.** kuća Stuartovića.

1542.—1568. Marija Stuart, kći Jakova V. i Marije Guise odgajana je u Francuskoj, dok njezina mati vlada za njene malodobnosti u Škotskoj. Marija Stuart udata za francuskog kralja Franju II.
Za regencije Marije Guise († 1560.) raširi u Škotskoj Kalvinovu nauku John Knox. Kad je Marija Guise umrla, morala je francuska vojska izaći iz zemlje, a škotski parlamenat ukine katoličko bogoslužje i uvede strogo kalvinsko-presbiterijansko crkveno uređenje.

1561. poslije smrti svoga muža Franje II. vrati se Marija Stuart u Škotsku. Tu se udade za grofa Darnley-a, a kad je ovaj dignut u zrak u nekom dvorcu kod Edinburgha, pode Marija za grofa Bothwella, kojega je narod općenito smatrao za ubojicu Darnley-a. Škotsko se plemstvo na to pobuni, prisili Mariju da se odrekla krune i okruni njezina jednogodišnjeg sina Jakova kraljem. Mjesto Jakova vlada Marijin polubrat Murray. Marija Stuart pobježe iz tamnice u Englesku. Ovdje je zapadne 18godišnja tamnica.

1587. osudi odbor od 40 engleskih plemića, savjetnika i sudaca Mariju na smrt, a Jelisava je dade pogubiti.

1568.—1625. Jakov VI. (I.) naslijedi svoju mater, a Jelisava ga učini svojim našljednikom u Engleskoj. On se prvi prozove kraljem Velike Britanije i Irske. (1603.—1625.)

1625.—1649. Karlo I. povede se za primjerom svoga oca Jakova i htjede vladati samovoljno ne pitajući parlamenta. Zbog toga ispunjavaju čitavo njegovo vladanje borbe s parlamentom.

1628. morade potvrditi t. zv. prošnju za pravo (»petition of right«), kojom bi zabranjeno nametati danak bez privole parlamenta i zajamčena lična sloboda.

1642. započe izmedu kralja i parlamenta borba oružanom silom. Borilo se ne samo protiv kralja nego i protiv episkopalne crkve. Presbiterijanci ili puritanci otjeraše iz svih služba episkopalce. No i među presbiterijancima puče raskol. Jedna stranka htjede, da svaka općina bude samostalna i da vrši svu vlast; općinom neće upravljati svećenici, nego većina općinara odlučuje, a propovijedati može svaki, koji misli da je »nadahnut duhom svetim«. Ta se stranka provoze »independenti«, a glava joj bijaše Oliwer Cromwell. Rat izmedu kralja i parlamenta trajaše tri godine.

1645. održa Cromwell pobjedu nad kraljevim pristašama kod Naseby-a. Karlo I. pobježe u Škotsku, ali ga Škoti kad im nije htio potvrditi slobodu vjere izdadoše engleskom parlamentu za novac.

1647. parlamenat htjede raspustiti vojsku, jer su u njoj pretegnuli independenti. No vojska pod Cromwellom zarobi kralja i ugrabi najvišu državnu vlast.

1649. istjera Cromwell iz parlamenta presbiterijance, koji se usprotiviše svrgnuću kraljevu (»krnji parlamenat«) i dade po krnjem parlamentu sastaviti sud od samih indenpendenata, koji odsudiše kralja na smrt i javno smaknuše (30. januar 1649.). Engleska bi proglašena republikom.

Habsburška monarhija.

29. augusta **1526.** Katastrofa na Mohačkom polju. Ispražnjeno prijestolje češko i ugarsko-hrvatsko zatraži na osnovu ugovora i rodbinskih veza s Jagelovićima, Ferdinand I. Česi izabraše Ferdinanda bez osobitih poteškoća, ali se u Ugarskoj i Hrvatskoj pojaviše dvije stranke.

1526. u novembru izabra najveći dio plemstva u Ugarskoj Ivana Zapolju u Stonom Biogradu za kralja. Manji dio plemstva, na čelu mu palatin Stjepan Bathory, izabra u Požunu Ferdinanda. U Hrvatskoj jedna stranka (na čelu joj Krsto Frankapan) izabra Zapolju u Dubravi.

1527. izabra na Cetinu jača stranka u Hrvatskoj Ferdinanda kraljem.

1528. pada Jajce u turske ruke (bosanski namjesnik Husref beg). Krsto Franka-

pan zaglavi pod Varaždinom u borbi s Ferdinandovim pristašama.

1529. dođe u pomoć Zapolji sultan Sulejman. U Budimu imenuje Zapolju kraljem, a ovaj se obveže na plaćanje danka. Sulejman krene iz Budima na Beč, podsjedne ga, ali bi odbijen i vrati se u Tursku.

1532. ponovna provala Sulejmanova u Ugarsku s nakanom da zauzme Beč. Zaustavi se kod Kisega, koji hrabro brani Nikola Jurišić.

1537. pade Turcima u ruke Klis (Petar Kružić), a s njime i sva današnja Dalmacija do Neretve osim primorskih mletačkih gradova. Iste godine učvrstiše se još Turci i u Slavoniji poslije poraza generala Katzianera kod Gorjana.

1538. mir u Velikom Varadinu između Ferdinanda i Zapolje. Ferdinand ga prizna kraljem, a Zapolja obeća, da će država pripasti poslije njegove smrti Ferdinandu.

1540. smrt Ivana Zapolje.

1541. provali Sulejman opet u Ugarsku da se zauzme za maloljetnog Zapoljinog sina Ivana Sigismunda (skrbnik mu je fra Đuro Utišenić). Sva Ugarska između Blatnoga jezera i Tise, te današnja Slavonija postadoše tom prilikom turskim pašalukom. Zatisje i Erdelj dade Sulejman Ivanu Sigismundu. Ferdinandu preostade samo zapadna Ugarska s Požunom i »ostaci ostataka nekadašnjega hrvatskoga kraljevstva«.

1562. sklopi Ferdinand mir s Turcima. Ivan Sigismund pridrža Erdelj i Zatisje s naslovom ugarskoga kralja; Ferdinand mora plaćati sultanu »dar« od 30.000 dukata godišnje.

Iza smrti Ferdinandove podijeliše baštinu tri njegova sina. Maksimilijan baštini uz njemačko kraljevstvo Češku, Ugarsku, Hrvatsku i Austriju; Ferdinand Tirol i prednjoaustrijske zemlje (posjed Habsburgovaca u Njemačkoj); Karlo opet Štajersku, Koruško, Kranjsku, Goricu, Trst, Istru (unutrašnje austrijske zemlje).

1564.—1576. Maksimilijan II. dozvoli gospodi i vitezovima u Donjoj i Gornjoj Austriji, te češkim zemljama slobodu vjeroispovijedanja i pravo da na svojim dobrima uvedu augsburško vjeroispovijedanje.

1566. pođe Sulejman, ma da je bio starac od 75 godina, na svoje šesto lično vojevanje u Ugarsku s namjerom, da osvoji Beč. Zaustavi se kod Sigeta. Siget junački brani Nikola Šubić Zrinjski.

1571. umrije Ivan Sigismund, a Erdeljci izaberu za vojvodu Stjepana Bathora, a kad je ovaj kasnije postao poljskim kraljem, njegova brata Kristofora.

1573. planu u Hrvatskoj seljačka buna. Seljaci traže opću slobodu, stalešku jednakost, opće plaćanje poreza. Geslo: Za staru pravicu i

Dolje s gospodom. Vode seljaka Matija Gubec i Ilija Gregorić.

1576.—1612. Rudolf II. se formalno zatvorio u kraljevskim dvorovima Hradčanima u Pragu. Bavi se alkimijom i astrologijom (Tycho de Brache i Keppler) i ne brine se za državne poslove.
Hrvatska strada od neprestanih provala Turaka iz Bosne.

1579. osnovan grad Karlovac kao središte hrvatske vojne Krajine. Sjedište slavonske vojne Krajine u Varaždinu. Sva briga oko obrane Krajine povjerena nadvojvodi Karlu († 1590.), a iza njegove smrti nadvojvodi Ferdinandu.

1592. zauze bosanski namjesnik Hasan-paša Predojević Bihać.

1593. poraz i smrt Hasan-paše kod Siska.

1602. odrekao se vlade u Erdelju našljednik Krištofora Bathora, Sigismund Bathory, a upraviteljem Erdelja postade carev general Basta. Ovaj poče uvoditi apsolutizam, koji dovede do bune, kojoj stade na čelu Stjepan Bočkaj. Budući da se Rudolf nije brinuo da obrani svoju vlast u Ugarskoj, prisile ga braća, te je povjerio bratu Matiji, da pregovara s Bočkajem i s Turcima, koji su ovom pritekli u pomoć, o miru.

1606. mirom u Beču pripade Bočkaju čitavo Zatisje s Tokajem i Erdelj. S Turcima je sklopljen mir u Žitva Dorogu.

Car će jednom za uvijek mjesto dosadašnjeg godišnjeg danka isplatiti sultanu 200.000 dukata. Rudolf neće da prizna oba mira, a Matija se složi s ugarskim, austrijskim i moravskim staležima, provali u Češku i prisili Rudolfa ugovorom u Libnju, da mu je odstupio Ugarsku, Austriju i Moravsku. Matija je morao ugarskim i austrijskim staležima dozvoliti slobodu vjeroispovijesti.

1609. prisiliše češki staleži Rudolfa II. na t. zv. majestat, kojim im je zajamčena vjerska sloboda i pravo da biraju za svoje crkvene stvari nadzornike t. zv. defenzore. Osim toga nagodili su se protestantski i katolički staleži i u tome, da protestanti smiju graditi crkve i škole na kraljevskim ili komornim dobrima (»nagoda«).

1611. prisili Matija Rudolfa II. da mu je odstupio i Češku, Šlešku, te Lužicu. Rudolfu ostade carski naslov i kraljevski dvorac u Pragu.

1612.—1619. Matija (savjetnikom mu je kardinal Khlesl). Stjepana Bočkaja naslijedi u Erdelju Sigismund Rakoczy, pa Gabrijel Bathory. Kad su ovog umorili, izabran bi turskom pomoći Gabor Bethlen, koji se postavio na čelo pokreta protiv Matije. Matija mora priznati Bethlenu Erdelj.

1615.—1617. Uskočki rat. Uskoci maknuti iz Senja u unutrašnjost zemlje: Otočac i Žumberak.
Za Matije plane 30godišnji rat i to u Češkoj.

1619.—1637. Ferdinand II.
1637.—1657. Ferdinand III.

Skandinavske zemlje.

a) Danska.

1397. kalmarskom unijom Danska, Norveška i Švedska združene u jednu državu.

1513.—1523. Za Kristijana II., koji je u Stockholmu okrunjen za kralja švedskoga, digoše se Švedi pod Gustavom Wasom (1520.), koji pobijedi Dance.

1523. izabraše Švedi Gustava Wasu za kralja.

b) Švedska.

1523.—1560. Gustav I. Wasa. Za njegove se vlade raširi u Švedskoj reformacija.

1611.—1632. vladaše Švedskom Gustav II. Adolf. On je Rusima oteo Ingriju i Karelijui time je potisnuo s Baltičkoga mora. Poljacima ote Livonsku. Sudjeluje u 30-godišnjem ratu i podigne Švedsku toliko, da je gotovo 100 godina bila evropska velevlast.

1632.—1654. Kristina, kći Gustava Adolfa. Mjesto nje vlada isprva državno vijeće, na čelu mu Axel Oxenstierna. Kristina se mnogo druži s najvećim učenjacima svoga doba, pa je izgubila volju za kraljevanje. 1654. godine odrekne se prijestolja u korist svoga rodaka

Karla Gustava, prigrli katoličku vjeru i ode u Rim († 1689.).

Poljska.

1506.—1548. Poljska s Litvom i zapadnom Prusijom za pošljednjih Jagelovića najuglednija država u istočnoj Evropi. Sigismund I. joj pripoji Mazoviju.

1525. postade dozvolom Sigismundovom na Lutherovu vjeru prešli veliki meštar njemačkoga reda, Albrecht, prvim svjetovnim vojvodom istočne Prusije, priznavši u Krakovu vrhovnu feudalnu vlast Poljske. U ratu s Rusijom izgubi Sigismund Smolensk.

1473.—1543. živi astronom Nikola Kopernik.

1543. izašlo je u Nürnbergu štampom Kopernikovo djelo: »De revolutionibus orbium coelestium libri sex.« (heliocentrički sistem.)

1548.—1572. Sigismund II. August.

1569. združi se Poljska s Litvom unijom u Lublinu. Tom je prilikom ugovoreno, da će obje zemlje sačinjavati jednu državu, s jednim od oba naroda izabranim kraljem i jednim općim saborom. Po smrti Sigismundovoj osta Poljska dvije godine bez kralja i postade izbornom državom. Svakomu plemiću pripada pravo birati kralja na saboru. No prije nego bi se pošlo birati kralja sporazumjelo bi se plemstvo o svojim pravima, na

koja je novo izabrani kralj morao priseći (»pacta conventa«.)

1574. izabran bi kraljem Henrik Anžuvinski, brat francuskoga kralja Karla IX. On se još iste godine povrati natrag u Francusku, kad mu je umro brat.

1574.—1586. Stjepan Bathori, prijašnji erdeljski vojvoda, podigne Poljsku do velikoga ugleda.

1582. mirom u Kivorovoj Gorici prisili Bathori ruskoga cara Ivana IV. Vasiljevića, da mu je odstupio Polock i Livonsku. Mnogo se brinuo Bathori oko unutrašnjeg uredenja svoje države. Za Veliku, Malu Poljsku i Litvu osnova nezavisne vrhovne sudačke tribunale i osnova sveučilište u Vilnu. U namjeri da južnu Rusiju što uže sveže s Poljskom, podvrgne vojvodu nizovskih ili zaporoških kozaka (stanuju u divljem polju ili nizu u jekaterinoslavskoj i hersonskoj guberniji, gdje su imali svoj tabor — sič ili koš) hetmanu ukrajinskih kozaka, koji su se kao naseljeni vojnici medu ostalim stanovništvom bavili i poljoprivredom, te zanatima.

1587.—1632. Sigismund III. Wasa lišjede i švedsko prijestolje, koje je zaista i dobio (1592.), ali doskora i izgubio (1599.) U Švedskoj ga je naslijedio stric Karlo IX. Radi toga planuše dugotrajni ratovi izmedu Poljske i Švedske, koji se svršiše za Gustava II. Adolfa tako, da je Poljska izgubila Livonsku i dio Prusije **(1629.)**.

Sigismund III. miješa se i u ruske poslove podupirući Lažne Dimitrije, a u težnji da sam zavlada Rusijom. Rusi ponudiše krunu njegovu sinu Vladislavu, ali kad opaziše, da sam Sigismund hoće vladati, protjeraše Poljake iz Moskve (1612.). Poslije je Poljska ipak dobila od Rusije Smolensk, Černigov i Sjeversku oblast.

1621. poražen je mladi, poletni sultan Osman II. kod Hoćima.

1596. unijom u Brestu imala se istočna crkva ujediniti sa zapadnom. Ta unija postade izvorom unutarnjih nemira i smutnja i dovela je do bune Kozaka.

1632.—1648. Za Vladislava IV. dobije Poljska natrag onaj dio Pruske, koji joj bijaše otela Švedska.

1648. plane buna kozaka, kojima stade na čelo Bogdan Hmeljnicki.

Rusija.

1505.—1533. Vasilij III. Ivanović osvoji još pošljednje ruske udjelene kneževine.

1533.—1584. Ivan IV. Vasiljević Groznookruni se za cara (1547.) i vladaše prvih desetak godina kako treba. Savjetnici su mu protopop Silvestar, Aleksije Adašev i njegova žena Anastasija Romanovna. On izda zbirku zakona (»sudebnik«), za svećenike propise pod imenom »stoglav«; u Moskvi osnova prvu

štampariju (1564.), a Englezima dade slobodu trgovanja s Rusima; uredi stalnu vojsku t. zv. »strijelce«.

1552. osvoji kazanjski kanat, a **1557.** astrahanski.

1579. osvoji zapadnu Sibiriju (kozak Jermak Timofejev). Poslije smrti svoje žene zače bjesniti i okalja svoje ime groznim opačinama. Mnogo nastrada Novgorod, a najposlije u gnjevu ubi rodenoga sina Ivana.

1584.—1598. Mjesto Feodora Ivanovića vlada šura njegov, Boris Godunov, koji dade Feodorova polubrata Dimitriju pogubiti u Ugliču.

1589. osnovan bi u Moskvi ruski patrijarhat i nekako u isto doba izdan zakon, kojim bi zabranjeno seljacima, da se sele od jednoga vlastelina k drugomu. Odatle se rodi kmetstvo. Feodor je pošljednji vladar Rjurikova roda.

1598.—1605. Boris Godunov. Protiv njega se diže neki varalica, kaluder Gregorije Otrepêv, i proglasi se za tobože ubijenoga Dimitriju. Nagla smrt Borisova otvori mu put u Moskvu, gdje se okruni za cara.

1606. diže protiv Lažnoga Dimitrije bunu Vasilije Šujski. Za te bune pogine Lažni Dimitrija.

1606.—1610. Vasilije Šujski. Protiv njega dignu Poljaci drugog Lažnoga Dimitriju.

1610.—1613. Bescarje. Poljaci zauzeše Moskvu i učvrstiše se u Kremlju. Rusiju izbavi tudinaca nižnje-novgorodski gradanin Kozma Minin i knez Požarski, koji prisili Poljake na predaju (1612.)

1613.—1645. Zemska duma izabra jednodušno za cara Mihajla Feodorovića Romanova. Savjetnik mu je otac patrijarha Filaret. Švedskoj odstupa Ingriju i Kareliju (1617.), a Poljskoj Smolensk, Černigov i Sjeversku oblast (1618.). Za njegove vlade raširi se ruska vlast u Sibiriji do Kamčatke.

Drugo doba: Vladarski apsolutizam. (1648.—1789.)

1643.—1715. Ljudevit XIV. naslijedi oca u petoj godini. Mjesto njega vlada imati Ana Austrijska, sestra španjolskoga kralja Filipa IV., koja se sasvim povjerila kardinalu Mazarinu. Ovaj radi u duhu Richelieovu, da održi apsolutnu kraljevsku vlast.

1648. planu rat »Fronde«, gdje se članovi parlamenta i mnogi plemići (frondeursi) združiše s pariškim pukom, da slome Mazarina. Mazarin morade pobjeći u Köln (1651.), ali mu uspije kasnije, da se povratio u Francusku i upravljao državom moćnije nego prije.

1661. umrije Mazarin, a Ljudevit XIV. zavlada sam. U državnom vijeću proglasi, da je nakanio

državom vladati sam; zato neka najviši činovnici vrše poslove pod njegovim neposrednim ravnanjem. Pomažu ga u njegovom radu odlični stručnjaci. U vanjskim poslovima Lionnes, u financijskoj upravi daroviti, ali nepošteni Fouquet, a iza njega genijalni Colbert, koji je kroz 11 godina (**1661.** do **1672.**) rukovodio sve unutrašnje državne poslove. On podiže industriju, sagradi ceste i kanale (Canale Languedoc), stvori Francuskoj trgovačku i ratnu mornaricu, sagradi luke i morske arsenale (Brest, Toulon i Havre), osnova naseobine u Americi (Cayenne), Africi (Madagaskar) i Aziji (Pondichery u Indiji) i popravi francuske financije. Letellier i Louvois organizovaše vojsku (uniforma, kasarne), a Vauban usavrši topništvo i utvrđivanje. Djela svih tih muževa ubrajala se u zaslugu Ljudevita XIV. Laskavci ga zovu »kraljem suncem« (le roi soleil). Apsolutizam vladarev ogleda se i u francuskoj knjizi ovoga doba. Djela francuskih pjesnika stekoše veliku znamenitost ne samo za Francusku, nego se neodoljivo doimahu ukusa i obrazovanosti viših staleža u čitavoj Evropi. Ta djela rade u prilog i političkoj premoći Francuske i francuski je jezik napošljetku postao jedinim konverzacionim govorom dvorova i aristokracije.

U tragediji povode se francuski pjesnici za antiknom dramom (drže se ropski jedinstva vremena, mjesta i čina). Petar Corneille († 1684.) i Racine († 1699.) tragičari. Molière († 1673.) je začetnik karakterne komedije (»Tvrdica«, »Tartuffe«, »Umišljeni bolesnik«.) Boileau († 1711.) lirik i satirik; Lafontaine († 1695.) pisac basana; Fénelon († 1715.) napisa u poetskoj prozi Zgode Telemaka; Petar Bayle napisa »Historički i kritički rječnik; Bossuet († 1704.) proslavi se kao propovjednik i religiozni spisatelj. U umjetnosti očituje se kraljevo utjecanje u novom gradevnom slogu t. zv. baroknom, i to do kraja dotjeranom (»rococo«). U tom slogu sagradena je kraljevska palača u Versaillesu od dva Mansarda. Lebrun ukrasi versailleski dvor slikama i kipovima. Slikar Claude Lorrain († 1682.) ne radi po Ljudevitovu ukusu, pa zato i živi ponajviše u Italiji.

U spoljašnjoj politici služi se Ljudevit mićenjem. U Evropi ne bijaše velike ni male države, gdje on nije nastojao da sebi novcem pribavi stranku.

1666.—1668. Prvi navalni rat na španjolsku Nizozemsku, koji se svrši mirom u Aachenu. Francuska zadrži neke osvojene tvrđave u Nizozemskoj.

1672.—1678. Drugi navalni rat na Nizozemsku svrši se mirom u Nimwegenu. Ljudevit dobije Franche Comté.

1680.—1684. Runijske komore. Čim je Ljudevit sklopio mir u Nimwegenu, podiže četiri sudbena stola, koji će istraživati, što je sve

spadalo na one oblasti i mjesta, koja su ga zapala prijašnjim mirovima. Kad bi te komore ustanovile »dependencije«, dao bi ih sebi on dosuditi i s mjesta bi ih oteo. Tako zaposjedne Strassburg (1681.)

1688.—1697. Treći navalni rat ili falački svrši se mirom u Ryswicku, po kojem povrati sve, što mu dosudiše reunijski sudovi, a zadrža jedino Elsass sa Strassburgom.

1685. učini Ljudevit XIV. kraj vjerskoj slobodi Hugenotta, opozvavši Nanteski edikt. Progon i iseljivanje Hugenotta. Ljudevit XIV. čini sve to pod uplivom gospode Maintenon, s kojom se tajno vjenčao.

Habsburška monarhija.

1658.—1705. Leopold I. odmah na početku vlade zače ratovati s Turcima. Sultan Mehmed IV. zbaci u Erdelju vojvodu Jurja II. Rakoczi-a i imenova drugoga vojvodu. Rakoczi pogine u boju s Turcima (1660.), a Erdeljci izaberu vojvodom Ivana Kemenja. Ovaj se združi s Leopoldom, ali ipak pored careve pomoći ne može se uzdržati nego pogine u borbi s turskim štićenikom Mihajlom Apafijem. Radi toga dođe do rata izmedu Austrije i Turske.

1664. porazi Montecuculi Turke kod S. Gotthарda na Rabi, a car uza sve to sklopi vrlo nepovoljan mir u Vašvaru.

Ugarsko i hrvatsko plemstvo bijaše nezadovoljno zbog vašvarskog mira (mir nije sklopljen zakonito, jer kod sklapanja nijesu sudjelovali ugarski i hrvatski velikaši), a općem nezadovoljstvu ugarskih i hrvatskih velikaša bijaše i starijih uzroka (njemačke čete i časnici u Krajini.). Nezadovoljnicima stadoše na čelo grof Nikola Zrinjski, ban hrvatski, palatin Vesselényi, judex curiae Nadaždi, banov brat Petar Zrinjski i njegov šura Franjo Krsto Frankapan. Kasniji se priključiše urotnicima Franjo Rakoczi i štajerski namjesnik Tattenbach. Ovi velikaši odlučiše skinuti Leopolda i izabrati novoga kralja. Kad je Nikola Zrinjski umro, zamijeni ga brat njegov Petar na banskoj stolici, koji je poslije palatinove smrti preuzeo vodstvo čitave urote. Urotnici se nadaju pomoći od Ljudevita XIV. i od Turaka. Bečki dvor sazna za sve niti urote prije nego što je Petar uzmogao što ozbiljno poduzeti. Petar ode zato sa svojim šurom u Beč caru, da izmole milost.

1671. Petar Zrinjski i Franjo Krsto Frankapan osudeni radi veleizdaje i smaknuti u Bečkom Novom Mjestu (30. aprila). Ugušivši urotu nastojaše Leopold ograničiti vjersku i političku slobodu u Ugarskoj. Upravu zemlje preda Nijemcu von Ampringenu. Sada digne ustanak grof Emerik Tököly, a pomažu ga Turci, erdeljski vojvoda Apafi i Ljudevit XIV.

1683. osvane velika turska vojska pod Kara-Mustafom pod Bečom. Grad brani grof Starhemberg. Kara-Mustafa poražen kod Beča od poljskoga kralja Sobjeskoga i vojvode Karla Lotrinškoga.

1686. zauzeše carevci Budim, a **1687.** pobijede Turke carevi generali kod Haršanja, odakle je Karlo Lotrinški provalio u Erdelj i prisilio Apafi-a, da prizna vrhovnu carsku vlast. Tököly pobježe u Tursku.
Uporedo s glavnim carskim vojskama vojuju u Slavoniji ban Nikola Erdödi, a u Lici general Herberstein. Pomažu ih hajduci i ustaše pod fra Lukom Ibrišimovićem i popom Markom Mesićem.

1687. sabor u Požunu, na kojem ugarski i hrvatski staleži zaključiše, da će bez izbora priznati za kraljeve Leopoldove muške potomke.

1689. preuzima vrhovno vodstvo u ratu protiv Turaka markgrof Ljudevit Badenski, koji prodrije do Niša i pozove Srbe, Bugare i Arnaute na ustanak. Srbi se odazvaše tom pozivu pod pećskim patrijarhom Crnojevićem i grofom Đurdem Brankovićem. Radi navale Ljudevita XIV. na Rajni bijahu carske čete oslabljene i moradahu uzmicati iz Srbije. Srbi se sada morali ili pokoriti ili izmaći osveti. Crnojević odabere ovo drugo i preseli se sa 37.000 srpskih porodica u južnu Ugarsku, Srijem i

istočnu Slavoniju. Car im dade neka privilegija **(1690.)**.

1691. pobijedi Ljudevit Badenski Turke kod Slankamena. Sada je Slavonija sasvim oslobodena od Turaka.

1689. oslobodila se Lika i Krbava, a i veliki dio Dalmacije, gdje se proslaviše u boju s Turcima opjevani junaci Stojan Janković i Ilija Smiljanić. No ovo u Dalmaciji osvojeno pade u ruke mletačke.

1697. preuzima vodstvo careve vojske princ Eugen Savojski i porazi Turke kod Zente na Tisi. Iza toga provali u Bosnu do Sarajeva.

1699. ugovoren je s Turcima mir u Srijemskim Karlovcima. Turska se odriče Ugarske (osim Tamiškoga Banata) i Erdelja, te najvećega dijela Hrvatske i Slavonije.

1701.—1714. Španjolski našljedni rat. U Španjolskoj je s Karlom II. izumrlo muško koljeno habsburškoga roda. Za prijestolje se sada otimaju: Ljudevit XIV., muž starije sestre Karla II., koja se kod udaje odrekla svih prava na španjolsku krunu i car Leopold I., muž mlađe sestre Karlove. Karlo II. odredio je za našljednika unuka Ljudevita XIV. Filipa, a Leopold je odredio mlađeg svog sina Karla za španjolskoga kralja. Budući da nijedna stranka ne htjede popustiti, dođe do velikoga evropskoga rata.

Ljudevit XIV. predobi za sebe kneza Franju II. Rakoczi-a, koji je digao ustanak u Ugarskoj i Erdelju. U toku rata umrije Leopold, a naslijedi ga sin.

1705.—1711. Josip I. Njegov brat Karlo istisne Filipa iz Madrida. Engleski general Marlborough i princ Eugen Savojski pobijediše nekoliko puta Ljudevita XIV. i njegove saveznike (odlučna pobjeda kod Malplaqueta 1709.).

1711. kratko vrijeme iza smrti Josipa I. prisiliše careve vojske Rakoczi-eve pristaše na mir u Szatmaru. U Ugarskoj bi proglašena opća amnestija i sloboda vjeroispovijesti i odsele se tek habsburška kuća mogla smatrati pravom gospodaricom Ugarske i Erdelja. Rakoczi umre u Turskoj.

1711.—1740. Karlo VI., mladi Josipov brat. Budući da bi smrću Josipa I. austrijske zemlje bile sjedinjene sa španjolskim i time nastalo poremećenje »evropske ravnoteže«, odustane Engleska od saveza s Austrijom i sklopi mir s Francuskom u Utrechtu **(1713.)**. Španjolska zapade Filipa (V.), a Austrija dobije Belgiju, Milan, Napulj i Sardiniju. Uz taj mir pristade i većina Karlovih saveznika. Karlo VI. pristade za se na taj mir u Rastattu, a za Njemačku u Badenu (1714.).

1716. porazi princ Eugen Savojski Turke

kod Petrovaradina i zauze Temišvar i Beograd.

1718. mirom u Požarevcu odreče se Turska Banata i odstupi Austriji dio Vlaške do Alute, dio Srbije s Beogradom i dio Bosne.

1720. sklopi Karlo VI. s Engleskom, Francuskom i Holandijom savez u zaštitu utrechtskoga mira (»Quadruplexalliance«). Španjolska prizna utrechtski mir.

1713. izda Karlo VI. pragmatičku sankciju. 1. Zemlje i kraljevine kuće habsburške ne smiju se nikada cijepati. 2. Ako Karlo ne bi imao muških potomaka, naslijediće ga njegove kćeri i zakoniti njihovi potomci. 3. Izumre li i ta loza, baštiniće krunu kćeri Josipa I. i njihovi potomci.

1712. Hrvatska pragmatička sankcija. (Hrvatska je priznala zakonitost ženske loze Habsburgovaca već prije nego što je ona bila pismeno ustanovljena.)

1722. prizna pragmatičku sankciju Ugarska.

1733.—1738. poljski naslijedni rat. Karlo pomaže Augusta III. protiv Stanislava Leszczynskoga, da predobije Sasku za pragmatičku sankciju. Mirom u Beču morao je Karlo odstupiti Napulj i Siciliju španjolskom infantu Don Carlosu. Lotaringiju morao je vojvoda Franjo Stjepan, muž Marije Terezije, odstupiti Leszczynskome, a dobio je u zamjenu vojvodinu toskansku.

1739. mir u Beogradu s Turcima. Karlo VI. uplete se ponovno kao saveznik ruske carice Ane u rat s Turcima, ali izgubi sve što je stekao požarevačkim mirom do tamiškoga Banata.
Za vlade Karla VI. položeni su temelji današnjoj velikoj industriji u Češkoj i Donjoj Austriji. Za trgovinu s istokom bijaše od velikoga značenja orijentalna trgovačka kompanija. Trst i Rijeka postadoše slobodnim lukama. Pošta predana u ruke državnoj upravi.

1740.—1780. Marija Terezija (od 1736. udata za Franju Stjepana, koji je kasnije izabran za njemačkoga cara **(1745.—1765.)**.

1740.—1748. austrijski našljednji rat.
1740.—1742. prvi i drugi šleski rat.
Bavarski izbornik Karlo zavlada Gornjom Austrijom i velikim dijelom Češke, te bijaše izabran i za njemačkoga cara († 1745.). Šlesku je morala Marija Terezija odstupiti Fridrihu II. Poslije smrti Karlove odreče se njegov sin Maksimilijan-Josip prava na austrijsku baštinu. U austrijskom našljednom ratu učestvuju i Hrvati i Srbi i to kao redovna vojska i kao dobrovoljačke čete (»Trenkovi panduri«.).

1756.—1763. sedmogodišnji rat. Grof Kaunitz kao austrijski poslanik u Parizu učini iz Francuske, tradicionalnoga neprijatelja habsburške kuće, saveznika i time preokret u evropskoj politici. Radi spora zbog granica

američkih kolonija dođe do francusko-engleskoga rata. Austrija odbi poziv Engleske, da joj pomogne protiv Francuske, a Engleska sklopi nato savez s Prusijom.
Maršal Daun porazi Fridriha II. kod Kolina **(1757.)** (»red Marije Terezije«). Fridrih pobjedi kod Rossbacha i Leuthena, ali ga Laudon svlada kod Kunersdorfa. Promjena na ruskom prijestolju, gdje je Jelisavu naslijedio Petar III., okrene situaciju u korist Fridriha II. Rusija se povlači s ratišta.

1763. mirom u Hubertsburgu obnovljen bi status quo.

1772. dobila je Marija Terezija u prvoj diobi Poljske spiške gradove u sjevernoj Ugarskoj i današnju Galiciju bez Krakova.

1775. stekne Marija Terezija Bukovinu.
Marija Terezija provede centralizaciju u austrijsko-češkim zemljama (»direktorij«). Centralnoj upravnoj oblasti podredi Marija Terezija zemaljske oblasti za političku i financijsku upravu (»gubernije«, »vlade« i »zemaljski kapetanati«). Ovima su opet bile podredene okružne oblasti, a okružnim oblastima gradski magistrati i vlasteoske oblasti. Vrhovno vodstvo pravde preuze »oberste Justizstelle« u Beču.

1776. ukinuta je tortura.

1748. provedeno novo mjerenje zemlje (»katastar«). Plemićskoga privilegija porezne slobode ne-

stade. Seljaku su date neke olakšice u dužnostima, što ih je imao prema vlasteli.

1776. neposredno pridružena hrvastkom kraljevstvu Rijeka.

1746. preuredena je slavonska Posavina u vojničku krajinu. Stare slavonske županije bijahu obnovljene i sjedinjene s Hrvatskom.

Katolička crkva ostade državnom crkvom, ali apsolutizam pokazao se u svojoj moći nad njom (»placetum regium«). Broj manastira smanjen znatno ukidanjem isusovačkoga reda **(1773.)**. Dozvolom pape ukinuti mnogi praznici, hodočašća u inozemstvo.

Sveučilišta bijahu reformirana (Gerhard van Swieten položi temelje procvatu bečkoga medicinskoga fakulteta). Osnovno školstvo reorganizovao je opat Ignjat Felbiger (trivialne, glavne i normalne škole.) Za odgoj plemstva bijaše osnovana terezijanska akademija u Beču, a orijentalna akademija za nastavu u orijentalnim jezicima. Za časništvo osnovana bi vojnička akademija u Wiener-Neustadtu. Od umjetnosti cvate osobito muzika. Gluck († 1787.) osnovatelj njemačke opere, Haydn († 1809.) stvorio je u Beču svoje oratorije i simfonije, a Mozart svoja mladenačka operna djela.

1780.—1790. Josip II. Za nj je dosegao prosvijetljeni apsolutizam kulminaciju. U izvanjoj politici nije imao sreće, jer mu je Fridrih II.

smetao. Zato energički prione da provede u unutrašnjosti svoje države reforme. Temeljna je misao tih reforama: iz svih svojih zemalja učiniti jednu državu, u kojoj će vladati jedan ustav, jedan zakon i jedan narod (centralizacija i germanizacija). U Ugarskoj i Hrvatskoj ukine županije i razdijeli ih na 10 distrikta, na čelu im kraljevski komisari. Njemački jezik proglašen bi službenim.

Stanje seljačkoga staleža bijaše znatno poboljšano. **1781.** izda car podanički patenat za austrijsko-češke zemlje i Galiciju. Seljak bi zaštićen u sporovima sa vlastelom, a kazneno-pravna vlast vlastele nad podanicima bijaše ograničena. Iste godine ukine nevoljništvo u Češkoj, Moravskoj, Šleskoj i Galiciji, a **1785.** u Ugarskoj i Hrvatskoj. Ujedno bi reguliran porez tako, da su jednako oporezovani seljački i vlasteoski posjedi.

1781. izda Josip II. patenat o toleranciji, kojim je dozvolio slobodu vjeroispovijesti protestantima augsburške i helvetske konfesije, te pravoslavnima. Židovi stekoše građanska prava.

1782. bijahu ukinuti svi manastiri, koji se nijesu bavili nastavom ili njegovanjem bolesnika. Od iznosa prodanih manastirskih dobara bijaše osnovan vjerozakonski fond za školske svrhe i uzdržavanje novoosnovanih župa u siromašnim krajevima.

Humano osjećanje vladarevo ogleda se u osnivanju mnogih dobrotvornih zavoda kao n. pr. za gluhonijeme, umobolnice, dom za invalide, opća bolnica.

1787.—1790. rusko-turski rat, Josip II. nadao se kao saveznik carice Katarine dobitku Srbije, te Bosne i Hercegovine, ali mu se nade izjaloviše.

1789. kad je zaprijetila u Ugarskoj i Hrvatskoj buna, povrati car Ugarskoj ustav, kakav je bio kod njegova stupanja na prijestolje. Belgija se proglasi nezavisnom.

1790.—1792. Leopold II. sklopi mir s Turcima u Svištovu. (Sava i Dunav granica.) Belgijanci se pokoriše, ali su morale biti ukinute reforme Josipa II. Leopold se okruni u Požunu za ugarsko-hrvatskoga kralja. U austrijsko-češkim zemljama, Galiciji i Bukovini ostade apsolutizam i centralizacija.

Velika Britanija i Irska.

1649.—1660. Republika. Kad su Karla I. smaknuli, kraljevstvo i gornja kuća bi ukinuta, a Engleska po donjoj kući proglašena republikom. Uprava je predana državnom vijeću, a uistinu je vladao Oliver Cromwell sa svojom vojskom.

1650.—1651. svlada Cromwell Irsku i Škotsku, gdje su proglasili kraljem sina Karla I., Karla II. Karlo II. umakne u Francusku.

Cromwell rastjera krnji parlamenat i sastavi t. zv. Barebonov parlamenat (»pravovjerni i pobožni«). Kad je i ovaj htio stegnuti Cromwellu vlast, raspusti i njega i izradi novi ustav, po kojemu se imao svake treće godine parlamenat sazivati, a Cromwell će biti na čelu države kao dosmrtni »Lord protektor« **(1653.)**.

1651. zakon o brodarenju, koji je dopuštao tudim narodima uvoziti u Englesku na svojim ladama samo one proizvode, koji su sami izvodili (upereno protiv Holandije). Zbog toga plane rat između Engleske i Holandije (1652.—1654.). Englezi razbiju po više puta holandesku mornaricu (Robert Blake).

1655.—1658. ratuje Engleska sa Španjolskom i otme joj Jamaiku i Dunkerque.

1658. smrt Cromwellova.

1660. general Monk sazove novi parlamenat, koji je pozvao na prijestolje Stuartovića Karla II.

1660.—1685. Karlo II. povodi se za zlim primjerom Ljudevita XIV. ne slijedeći ga u tome, da radi u korist države. Od Ljudevita XIV. primaše godišnju plaću. Francuzima proda Dunkerque.

1667. spali holandijski admiral Ruyter englesko brodovlje na Themsi.

Karlo stade raditi, da obori engleski ustav i ne pitajući parlamenta proglasi indulgen-

ciju, kojom ukine sve kaznene ustanove protiv katolika (ministarstvo »Cabal«; brat mu Jakov prijede otvoreno na katolicizam).

1673. prisili ga donja kuća, da je indulgenciju opozvao i morao proglasiti »testactu«, po kojoj se nije nitko smio primiti u javnu službu, ako nije prisegao na supremat i primao pričest po obredu anglikanske crkve. Taj zakon poslije protegnut i na članove parlamenta, te je vrijedio do **1828.**

1679. morao je Karlo II. izdati »habeascorpusact«, kojim bi određeno, da se nijedan slobodan Englez ne smije zatvoriti bez sudbenoga naloga. Za Karla II. nastadoše imena dviju velikih stranaka: Whigs i Tories.

1685.—1688. Jakov II. hoće da oslabi vlast parlamenta i pribavi prevlast katolicima. Zbog toga se na nj digoše i Whigsi i Toriesi (ovi pošljednji su bili, dok nije počeo progoniti anglikance, uza nj.)

1688. plane t. zv. »engleska revolucija«. Jakov pobjegne u Francusku, a parlamenat podigne na prijestolje njegovu kćer Mariju i muža joj Vilima III. Oranskoga, namjesnika u Holandiji. Vilim III. je začetnik parlamentarne pravne i ustavne države u Engleskoj.

1690. pokori Vilim III. Irce, koji su pristali uz Jakova II. pobjedom na rijeci Boyne i stade tamošnji narod nemilo progoniti. Mnogo Iraca ostavi domovinu i iseli se u Ameriku.

U spoljašnjoj politici nastojaše oslabiti premoć Francuske i održati »ravnotežu evropskih država«.

1702.—1714. Ana Stuart. Za njezinoga se vladanja sjediniše Engleska i Škotska u jednu državu (»Velika Britanija«). Toriesi (Bolingbroke) svrše rat za španjolsku baštinu.

1714.—1727. Juraj I. Hanoveranski (državom upravlja ministar R. Walpole).

1727.—1760. Juraj II. pridruži se Mariji Tereziji u austrijskom našljednom ratu. U sedmogodišnjem ratu promijene se alijanse.

1756.—1763. sedmogodišnji rat s Francuskom. Povod su mu raspre radi meda Akadije i engleskih naseobina u porječju Missisipa i Ohi-a, koji je Francuska odstupila Engleskoj mirom u Utrechtu. Rat se prometnu u borbu za gospodstvo u Americi. (Genijalni Pitt Stariji.)

1760.—1820. Juraj III. otpusti Pitta.

1763. mir u Parizu. Francuska odstupi Engleskoj Kanadu.

1775.—1783. sjeveroamerički rat za slobodu. U drugoj polovici 18. stoljeća bilo je trinaest pokrajina na području današnje Unije. Neke su izravno bile pokorne kruni, druge su dobile posebne povlastice. Inače se upravljahu i nametahu sebi porez same. Sedmogodišnji rat s Francuskom stajao je Englesku mnogo novaca, pa je zato engleski parlamenat

naumio prisiliti naseobine, da i ove pomažu isplaćivati državni dug. U to ime stade naseobinama nametati poreze. Tomu se nasilju opriješe i mnogi Englezi (»Juniusovi listovi« god. 1769.), a naseljenici u Americi ne htjedoše ni čuti o kakvom porezu.

1774. sastadoše se zastupnici naseobina na kongresu iz Filadelfije i odlučiše prekinuti svaku trgovačku vezu s Engleskom. Engleski parlamenat zaključi, da se Amerikanci silom pokore.

1776. proglasiše zastupnici trinaest pokrajina svoju domovinu nezavisnom od Engleske, te je prozvaše »Savezne države sjeverne američke«. Na čelo Amerikanaca stade Juraj Washington. Evropa simpatizira s Amerikancima. Francuska pozdravi amerikanski ustanak pravim oduševljenjem. (Lafayette, Larochefoucaud, Steuben, Koščiušku itd.).

1777. pobijediše Amerikanci Engleze kod Saratoge.

1778. Benjamin Franklin predobi za savez i francuski dvor, te bi u Versaillesu ugovoren savez izmedu Amerike i Francuske, kojemu se odmah priključiše Španija i Holandija. Borba se vodila na kopnu i moru.

1781. opkoljena i zarobljena engleska vojska (Lord Cornwallis) kod Yorktowna (Washington i Lafayette.)

1783. mir u Versaillesu, u kojemu je Engleska priznala nezavisnost 13 saveznih država.

1787. dobila je nova republika ustav. Izvršna vlast dana je predsjedniku biranom na četiri godine (Washington **1787.—1797. † 1799.**). Zakonodavna vlast podijeljena bi kongresu od dvije komore.
Gubitak u Americi nadoknadiše Englezi stekavši krajem 18. i početkom 19. stoljeća Prednju Indiju (Robert Clive, Warren Hastings).

1784. istočnoindijskim billom mladega Pitta postade istočno-indijska trgovačka kompanija zavisna od vlade u političkim, vojničkim i financijskim poslovima.

1768.—1779. oplovio je kapetan James Cook tri puta zemlju. Na prvom putovanju iskrca se na istočnoj obali Australije, te zauze Novi južni Wales.

Švedska i Danska.

1654.—1660. Karlo X. ratuje s Poljskom, jer ga kralj Ivan Kažimir nije htio priznati kraljem. Poljake svlada kod Varšave (1656.), a kad su ga napali Danci (ondje vlada Fridrih III. (1648.—1670.) prisili ih na mir, u kojem su morali odstupiti, što su još držali u južnoj Švedskoj.

1660.—1697. Karlo XI. Državno vijeće, koje je upravljalo za malodobnoga Karla ugovori u

Olivi (1660.) mir s Poljskom i njezinim saveznicima. Ivan Kažimir ustupi Švedskoj Estonsku i najveći dio Livonske i odreče se svakoga prava na švedsko prijestolje.
Kad je Karlo počeo sam vladati, pridobi niže plemstvo, gradanstvo i seljaštvo, te njihovom pomoću steče neomedenu vlast. Svomu sinu Karlu XII. ostavi cvatuću državu.

1746.—1766. vlada u Danskoj Fridrih V. Njegovo doba smatraju Danci zlatnim vijekom u knjizi i umjetnosti (ministar Bernstorf stariji).

1766.—1808. Kristijan VII. Bernstorfa istisne Nijemac Struensee i poče uvoditi reforme u duhu francuskih filozofa. Vladajući neomedeno, probudi svojim naglim i silovitim reformama opće nezadovoljstvo. Povrijedi i narodno čuvstvo Danaca, upotrebljavajući u svojim proglasima njemački jezik. 1772. pogine na stratištu kao žrtva urote, kojoj bijaše na čelu kraljeva mati.

1718.—1742. vlada u Švedskoj sestra Karla XII. Ulrika Eleonora (u njezino doba dijeli se plemstvo u dvije stranke: frankofilsku i rusofilsku (stranka kapa i šešira).

1742.—1751. vladaše muž Ulrikin Fridrih Hessen-Kasselski.

1751.—1771. Adolf Fridrih iz kuće holstein-gottorpske.

1771.—1792. Adolfov sin Gustav III., obori gospodstvo plemstva. Smion i slavohlepan vladar. Brine se za bolje sudstvo, trgovinu i

obrt, znanosti i umjetnosti (osnuje akademiju znanosti). Pade kao žrtva plemićske urote od ruke Jakova Ankarströma.

Poljska.

1648.—1668. Ivan Kažimir. Bogdan Hmeljnicki provali u Ukrajinu, gdje mu se Ukrajinci priključe, a odavle dopre do Zamošća. Novoizabrani kralj Kažimir imenova ga hetmanom zaporoške vojske. No borba se ipak nastavi. Bogdan Hmeljnicki se najposlije skloni pod okrilje ruskoga cara, koji Malorusima zajamči autonomiju.

1657. mir u Velavi, kojim je Poljska priznala nezavisnost Prusije (braniborski izbornik je osloboden zavisnosti od Poljske za Prusiju).

1667. mir u Andrusovu, po kojem je Poljska morala ustupiti Rusiji Smolensk, Černigov, Kijev i Ukrajinu onkraj Dnjepra.

1669.—1673. Mihajlo Višnioviecki. Turci zauzeše Kameniec, Podolje i Ukrajinu, te prodriješe sve do zidina Lavova. Poljska na brzu ruku sklopi mir u Bučaču (1672.), ali velikaš Sobjeski skloni sabor, da pogazi mir i da mu dade vojsku i novaca, da nastavi rat.

1673. porazi Sobjeski Turke kod Hoćima.

1674.—1696. Ivan Sobjeski porazi Turke kod Lavova (1675.). Poslije ga Turci opkoliše na Dnjepru, a on morade prihvatiti mir, po kojemu je veći dio Podolja, tvrdu Kame-

niec i dio Ukrajine s one strane Dnjepra ostao u turskim rukama.

1683. sklopi Sobjeski s Austrijom savez, pode pod Beč i oslobodi ga od Turaka.

1697.—1733. August II. dobi kao saveznik Leopoldov u karlovačkom miru Podolje i Kameniec. Radi Livonske zaplete se u sjeverni rat (Vidi p. 59.)

1733.—1763. August III. pope se pomoću Rusije na prijestolje.

Rusija.

1645.—1676. Aleksije Mihajlović. Glavna mu je briga, da uredi vojništvo i da ga uvježba na evropsku. Zato dozivlje strane časnike u rusku službu, uvodi zapadne uredbe, osniva tvornice, gradi prve ruske trgovačke brodove.

Aleksije izda dalje novi zakonski zbornik (saborno uloženije), a patrijarh Nikon pregleda staroslavenske crkvene knjige i ispravi u njima pogrješke. Mnogo svećenika i naroda ne htjede prihvatiti ispravljenih crkvenih knjiga. Ti se starovjerci prozvaše raskolnici.

1676.—1682. Feodor Aleksijević prisili Turke mirom u Baččisaraju (1681.), da su se morali odreći gospodstva nad zapadnom Ukrajinom. Dao je spaliti »razrjadne knjige«.

1682.—1689. Ivan, Sofija i Petar. Ivan je najstariji brat, tjelešno i duševno slab. Bo-

ljari proglase carem mladega brata Petra. Sofija pobuni strijelce, koji podignu Ivana i Petra zajedno na prijestolje, a vladu predadoše njoj. Petar se odgaja u selu Preobraženskom kod Moskve, a preuze vladu sam godine 1689. ugušivši urotu, koju je zasnovala Sofija protiv njega. Sofiju zatvori u samostan.

1689.—1725. Petar Veliki odgojen i izučen od tuđih učitelja (Ženevac Le Fort) nauči cijeniti zapadnu prosvjetu. Najviše mu je na srcu reforma vojništva i proširenje granice države do Crnoga i Baltičkoga mora. **1696.** stekne Azov. Iza toga odluči poći na zapad, ali prije mora ugušiti kod kuće bunu »strijelaca«. 1697. krene u Njemačku, Holandiju (Zaandam u blizini Amsterdama), Englesku, pa preko Njemačke do Beča, odakle je htio poći u Italiju. 1698. prisili ga nova buna strijelaca, da je prekinuo put. Kaznivši krivce, ukide Petar strijelce i organizira novu vojsku, koju su mu uvježbali strani časnici. Iza toga stade dizati škole, uvede tude običaje i reformira zakonarstvo.

1700.—1721. Veliki sjeverni rat. Težnja da proširi granice Rusije do Baltičkoga mora na štetu Švedske, zaplete Petra u sjeverni rat. U tom ratu sudjeluju: Petar Veliki, da dobije Kareliju i Ingriju; August II. htjede pridružiti svojoj državi Estonsku i Livonsku; Fridrih IV., danski kralj, htjede osvojiti južne švedske oblasti. God. **1699.**

sklopiše ova tri vladara savez, da na svoju korist upotrebe mladost švedskoga kralja Karla XII. **(1697.—1718.).**

1700. Danski rat. Karlo XII. obori se najprije na Dansku i prisili Fridriha IV., da se mirom u Travendalu (kod Lübecka) okanio saveza protiv Švedske.

1700.—1706. Rusko-poljski rat. Karlo XII. spremao se na Poljsku, ali kad je čuo da Petar podsjeda Narvu u Ingriji, pohita protiv njega i održa sjajnu pobjedu. Iza toga otjera Poljake iz Livonske, skloni Poljake, da su na saboru u Varšavi skinuli Augusta II. i izabrali kraljem Stanislava Leszczynskoga; ratuje još u Litvi i Volinju, pa kroz Šlesku pode u Sasku, gdje je Augusta II. prisilio na mir u Altranstädtu. August II. morao se odreći poljskoga prijestolja i saveza s Petrom.

1708.—1709. Ruski rat. Petar Veliki je dotle mirno osvajao obale Baltičkoga mora i stavio temelje svojoj prijestolnici Petrogradu **(1703.).** Karlo naumi iza svršenog rata s Augustom skinuti Petra s prijestolja, pa zato pode prema Moskvi. Kozački hetman Mazepa naputi ga obećanjima, da pode kroz Ukrajinu i da se ondje s njim sjedini. Mazepa ne može ispuniti svojih obećanja, a Karlo XII. razbit od Rusa kod Pultave **(1709.)** s nešto male družine pobježe u turski grad Bender.

1709.—1714. Karlo ostade čitavih pet godina u

Turskoj, nastojeći da okrene sultana na rat s Rusijom. August II. i Fridrih IV. pogaze mir, a Petar Veliki pokori Livonsku, Estonsku, Ingriju, Kareliju i jedan dio Finske. Najposlije Turci navijeste Petru rat i opkoliše ga na Prutu. Rusija mora Turcima ustupiti Azov s okolinom **(1711.).** Karlo se povrati u Švedsku tek onda, kad je čuo, da švedski staleži kane predati krunu njegovoj sestri Ulriki Eleonori **(1714.).** Kad je htio Dancima oteti Norvešku, nastrada kod Frederickshalla (1718.). Neprijateljima Švedske priključio se pruski kralj, koji je dobio Prednje pomorje, Stettin i otoke Usedom i Volin. Rusija je mirom u Nystädtu (1721.) stekla Livonsku, Estonsku, Ingriju i dio Karelije. Švedska gubi premoć na sjeveru, a Rusija stupa na njezino mjesto kao velevlast.

1700. kad je umro patrijarh Adrijan, dade Petar patrijaršijom upravljati kroz dvadeset godina mitropolitima, da narod zaboravi na svoju crkvenu glavu. Najvišom državnom oblasti učini senat za svjetske poslove, a sveti sinod za crkvene.

1718. pode Petar u pratnji žene Katarine opet na zapad. Staroruska stranka digne se iznova, na čelu joj sin Petrov Aleksije. Petar uguši bunu, sina Aleksija, koji je pobjegao iz Rusije, prisili na povratak i dade ga osuditi na smrt. Aleksije umre prije nego što je osuda izvršena.

1722. dade Petar ruskomu caru posebnim ukazom pravo, da sebi imenuje našljednika ne obazirući se na bliži rod.

1725.—1727. Katarina I. žena Petra Velikoga. Za nju upravlja državom Menšikov.

1727.—1730. Petar II. sin carevića Aleksija (Menšikov i Dolgoruki). S njim je izumrlo muško koljeno Romanovića.

1730.—1740. Ana Ivanovna kći Petrova brata Ivana, prepusti vladanje svomu ljubimcu Bironu (»vojvoda Kuronske«). U ratu s Turcima stekne Ana Azov. (maršal Münnich.)

1740.—1741. Ivan VI.

1741.—1762. Jelisava, najmlađa kći Petra Velikoga. Za njezina vladanja počeše u Rusiji vladati ljubimci (Razumovski, Šuvalov) baš kao u Francuskoj razuzdane žene. Jelisava je saveznica Marije Terezije u sedmogodišnjem ratu. Rat sa Švedskom svrši se mirom u Abo-u, kojim je Rusija dobila istočni dio Finske.

1755. osnova za vlade Jelisavine Ivan Šuvalov prvo rusko sveučilište u Moskvi.

Rusija i Poljska za Katarine II.

Jelisava imenova svojim našljednikom sestrića Petra III., vojvodu holstein-gottopskoga. Petar III. razvrgnu savez s Marijom Terezijom. Opće nezadovoljstvo protiv njega u Rusiji upotrebi njegova žena Katarina i svrgne

ga s prijestolja. Petar III. odreče se ruskoga prijestolja, ali ga ne pustiše kući u Njemačku, nego ga zagušiše (Orlov **1762.**).

1762.—1796. Katarina II. mora se od 1773. do 1775. boriti s ustankom kozaka Pugačeva, koji se proglasio carem Petrom.

Poljska. Za Augusta II. ugnijezdi se Rusija u Poljskoj i stade s njome postupati kao s pokorenom pokrajinom. Iza mira u Hubertsburgu (1763.) umrije August II., a u Poljskoj zavlada anarhija, koju su potpirivali Rusija i Prusija.

1746. zapade uz rusku pomoć kraljevska čast Stanislava Poniatovskoga. Disidenti (protestanti i pravoslavni) sklope konfederaciju u Radomu, namjeravajući ruskom pomoći izvojevati ravnopravnost s katolicima. To im i uspije god. 1767., ali sada Poljaci utanačiše u Baru konfederaciju sa zadaćom, da slome rusku premoć u Poljskoj i oduzmu disidentima podijeljena prava **(1768.)**. U Poljskoj bukne grozan gradanski rat. Rusi svladaju pristaše barske konfederacije, čiji vode pobjegoše u Tursku. Ali i onamo ih progone Rusi i tom prigodom spale tursko jedno mjestance. Turska navijesti zbog toga Rusiji rat.

1768.—1772. Prvi rat s Turskom. Ruski vojvoda Rumjancov osvoji Moldavsku i Vlašku, a rusko brodovlje spali i uništi tursku mornaricu kod Skia u zalivu Česme. Rusi zauzeše i poluotok Krim.

1772. Prva dioba Poljske. Josip II. i Fridrih II. nerado su gledali kako ruska moć silno raste. Naročito Josip II. mišljaše, da ne smije dopustiti, da Moldava i Vlaška ostanu Katarini radi ušća Dunava. Oba ova vladara posreduju zato mir izmedu Rusije i Turske. Prusija predloži, da se Rusija za turske zemlje (Moldavu i Vlašku) odšteti jednim dijelom Poljske, a radi ravnoteže uzeće i Prusija i Austrija nešto od Poljske. Tako dode do prve diobe Poljske. Austrija je dobila Galiciju i 13 špiških gradova, Prusija Zapadnu Prusku (bez Gdanskoga i Torunja), a Rusija istočnu Litvu do Dvine i Dnjepra. Poljski kralj i sabor morali su se tih zemalja odreći **(1773.).**

1774. ugovoren je izmedu Rusije i Turske mir u Kučuk-Kainardže. Rusija dobi više tvrdava na Dnjepru i Crnom moru i slobodu plovidbe po svim turskim morima. Tatari u Krimu proglašeni nezavisnima od Turske.

1776.—1791. upravljaše Rusijom u ime Katarine II. njezin ljubimac Gregorije Potemkin. On zasnova s caricom kako će protjerati Osmanlije iz Evrope i obnoviti bizantsko carstvo. Potemkin pokori Krim, koji bi prozvan starim imenom Taurija. Katarina II. pode na jug, da vidi svojim očima, što je Potemkin učinio iz Krima. (»Potemkinova sela« — Potemkin dobi pridjevak Taurijski). U Hersonu sastane se carica s Josipom II., s kojim ugovori savez i medusobnu pomoć.

Turci su mislili, da je to upereno protiv njih i navijestiše Rusiji rat.

1787.—1792. Drugi rat s Turskom. Suvarov osvoji Moldavu i Vlašku, ali kad je Austrija odstupila od saveza, a i Pruska te Engleska zaprijetiše Rusiji ratom, sklopi Katarina s Turcima mir u Jašu. Rusija dobi oblast izmedu Buga i Dnjepra i tvrdavu Očakov.

1793. Druga dioba Poljske. Za drugog rata s Turskom primi poljski sabor novi ustav (1791.), po kojem će prestati pogubno biranje kraljeva. Poljska će postati našljedna kraljevina, »liberum veto« se ukida, a stanje gradanskoga staleža bi poboljšano. S tim novim ustavom ne bijaše zadovoljan jedan dio plemstva i zatraži u Katarine II., da zaštiti stari ustav. Nezadovoljnici utanače konfederaciju u Targovicama, koju podupre jaka ruska vojska. Narodna vojska pod Josipom Poniatovskim i Tadijom Koščiuškom uzalud se opire pretežitijoj sili Rusa. Katarina se sporazumije s Prusijom o drugoj diobi Poljske. Prusiju zapade veći dio Velike Poljske i gradovi Gdansk i Torunj, a Rusiju Volinj, Podolje i Ukrajina.

1795. Treća dioba Poljske. Ruska vojska ostade i dalje u onom dijelu Poljske, što je zadržao nezavisnost. Rodoljubni Poljaci spremaju osvetu i osnivaju tajna društva. Kad je ruski poslanik zatražio, da se Poljska vojska smanji za polovicu, započeše Poljaci borbu.

Koščiuški pobijedi Tomasova kod Raclavica, ali Prusi zauzeše Krakov **1794.** poražen Koščiuško kod Maciejovica i uhvaćen († 1817.) u Švajcarskoj). Suvarov krvavim jurišem zauze Pragu. Stanislav Poniatovski morao se odreći prijestolja, a Rusija, Austrija i Prusija ugovore treću diobu Poljske.

Nutarnje prilike u Rusiji za Katarine II. Katarina obrazovana vladarica, te nastojaše da po nazorima francuskih enciklopedista preudesi i prosvijetli svoju državu. Zgodnim načinom razdijeli državu u manje gubernije, oduzevši gubernatorima sudbenost i pobiranje poreza. Ublaži kmetstvo, podiže srednji stalež, pomnoža broj gradova i dade im privilegija. Podiže takoder mnogo viših i nižih škola, a god. **1783.** osnova rusku akademiju, koja je za deset godina izdala rječnik ruskoga jezika. Sama se bavi knjigom, te pomaže učenjake i pjesnike. Najznamenitiji su pisci njezinoga doba: Deržavin (1743.—1816.) i komediograf Fon Vizin.

Branibor i Prusija.

1618. izborni knezovi braniborski, pošto je izumrla pruska loza, zagospodovaše i Prusijom.

1640.—1688. Fridrih Vilim, »veliki izbornik« oslobodi istočnu Prusiju od poljske vrhovne vlasti (ugovor u Velavi **1657.**). Dozivlje u zemlju naseljenike, koji obraduju puste krajeve, diže industriju (primi iz Francuske protjerane Hugenotte).

1688.—1713. Fridrih III. (kao kralj Fridrih II.) pomagaše Leopolda u španjolskom našljednom ratu, zato mu car dopusti, da se proglasi pruskim kraljem **(1701.)**. Fridrih osnova sveučilište u Halli i akademiju znanosti u Berlinu (prvi predsjednik Leibniz).

1713.—1740. Fridrih Vilim I. surov despot, štedljivac. Veliku pažnju posvećuje reorganizaciji vojske. Njegov sin Fridrih prava protivština ocu. Bavi se francuskom knjigom i glazbom. Sukob izmedu oca i sina, interniranje Fridrihovo u Küstrinu, a kasniji život u Rheinsbergu, medu učenjacima, pjesnicima i umjetnicima. Dopisuje s Voltairom, kojeg je kao kralj kasnije pozvao na svoj dvor. Fridrih II. kao kraljević napisao spis »Antimachiavelli«, u kojem pobija načela Machiavellova u njegovom djelu »Il principe«. Fridrih razlaže, da je vladar prvi službenik države, da je namješten za boljak naroda i da mu je glavna zadaća promicati narodno blagostanje (prosvijetljeni apsolutizam.)

1740.—1786. Fridrih II. nastojaše dići blagostanje svojih zemalja, koje su nastradale za šleskih ratova velikom štednjom, podupiranjem poljoprivrede, rudarstva i trgovine i obrta. Trebajući radi ratovanja mnogo vojske i novaca, nametava neprestano nove danke i monopole. U vjerskim stvarima je tolerantan (radi vjerskog indiferentizma i iz državnih obzira). Pridjevak Veliki zaslužio je kao vojvoda i državnik.

Portugalska.

1703. Pod prvim vladarima iz kuće Braganza obrani se Portugalska od utjecanja španjolskoga tako, da je s Engleskom sklopila ugovor, po kojemu je za kratko vrijeme čitava portugiska trgovina dospjela u ruke Englezima. Portugalska stekne natrag i Braziliju.

1706.—1750. Ivan V. rasipan vladar, koji je Portugalsku uza sve dijamante i bogate zlatne rudnike brazilske učinio siromašnom zemljom.

1750.—1777. Josip I. Emanuel. Od posvemašnje propasti izbavi državu ministar Josipa Emanuela marquis Tombal. On se lati merkantilnog sustava, da podigne trgovinu i obrt.

1755. razori potres Lisbou, a Pombal ju dade nanovo zagraditi.

1759. Isusovce obijedi, da su zasnovali i pomagali urotu protiv kralja, te ih kraljevskim dekretom protjera iz svih portugiskih zemalja.

1777.—1816. Marija I., kći Josipa I. Emanuela, otpusti Pombala i ukine većinu njegovih naredaba.

Španjolska.

1700.—1746. Filip V. Rat za nasljedstvo u Španiji uništi i zadnje ostatke blagostanja, što su bili ostali iza Filipa II. i njegovih nasljednika. Mirom u Utrechtu izgubi Španjolska svoje evropske nuzzemlje. Filip boluje od periodičke melankolije, pa prepusti vladanje svojoj ženi Elizabeti Parmanskoj (ministar-kardinal Alberoni). Za poljskoga nasljednoga rata dobi Španjolska Napulj i Siciliju za infanta Carlosa (sekundogenitura), a u austrijskom nasljednom ratu Parmu i Piacenzu za infanta Filipa (terciogenitura).

1746.—1759. Ferdinand VI.

1759.—1788. Karlo III. odgojen je po načelima francuskih filozofa i stade uvoditi reforme. Pomaže ga ministar Aranda. Isusovce pohvata i otpremi u papinsku državu (1767.).

1788.—1808. Karlo IV. opozove gotovo sve očeve reforme.

Treće doba: Doba revolucije. (1789.—1815.)

A) Francuska revolucija do ukinuća kraljevstva.

1715.—1774. Ljudevit XV. Najprije vlada za nedorasloga kralja kao regenat vojvoda orleanski Filip (opat Dubois). Novčane špekulacije Škota Lawa svršiše općim bankrotom, kojom je prigodom velik dio gradanskoga staleža izgubio imutak. Kasnije Ljudevit XV. preuzme vladu sam, ali je doskora prepusti kardinalu Fleury-u. Francuska učestvuje u poljskom i austrijskom nasljednom ratu. Kraljem prevladaše marki-

zica Pompadour i grofica Dubarry. Život na dvoru neĉudoredan i pokvaren; narod preziraše i proklinjaše kralja.

1768. kupi Francuska od Genovežana Korsiku.

1773. ukine papa Klement XIV. bulom »Dominus ac redemptor noster« red Isusovaca.

1774.—1792. † 1793. Ljudevit XVI. Za nj plane revolucija.

Uzroci revolucije: loše političke i gospodarstvene prilike. Čitava je državna uprava nevaljana i nepravedna. Plemićske porodice imaju sve važnije službe i koristuju se svojim položajem. Sudovi pristrani. (»lettres de cachet«). U Francuskoj nema ni čestitoga seljaštva ni imućnog gradanstva. Najveća čest posjeda u rukama plemstva i svećenstva. (Samo $^2/_5$ imaju slobodni seljaci). Kmet daje polovinu priroda vlasteli, kojoj mora i robotati, a svećenstvu plaća desetinu. Obrt strada radi cehovskih privilegija. Industriju pomaže država, ali privilegija dobivali su samo neki odabranici. Gradovi nemaju autonomije, nego njima upravljaju kraljevski činovnici, koji kupuju službe za skupe novce. Plemići i svećenici nijesu bili doduše sasvim oslobodeni od poreza, ali ipak najveći dio (90%) plaćahu seljaci i gradani.

Mnogo je revoluciji pridonijela pokvarenost dvora, koja se raširila s dvora u odličnom društvu. T. zv. literatura prosvjete potkopala je ugled države i crkve i iznijela nove ideale: jednakosti i slobode svih ljudi, republikansko uredenje itd. Kolovode te literature: Voltaire († 1778.) pjesnik, filozof i historičar; Montesquieu († 1755.) s djelom »L'esprit de lois« (duh zakona) i Rousseau († 1778.) s Emilom i »Društvenim ugovorom« (Le contrat social); sastavljači velikog enciklopedičkog rječnika Diderot († 1784.) i D'Alembert († 1783.).

Najbliži povod revoluciji je državni dug. Ljudevit XIV. ostavio je do 3 milijarde livra državnoga duga. Taj je dug narastao na preko 5 milijardi, a godišnji su dohoci iznosili nešto preko 500 milijuna.

1774. uzme Ljudevit XVI. za ministre valjane ljude: Turgota i Malesherbesa. Ova dvojica preudesiše upravu, začeše štediti, uklone zapreke obrtu i trgovini i nametnuše porez plemstvu i svećenstvu. Tim se reformama opru privilegovani staleži i oba ministra moraju svoja mjesta napustiti (1776.)

1777. preuze ministarstvo financija Ženevac Necker. On položi javno račune o stanju financija, preporuči dvoru da štedi, pa bi zato otpušten (1781.).

1787. sazove ministar Calonne skupštinu notabla u Versailles, ali plemstvo ne htjede nikakvih žrtava prinijeti za državu. Calonna zamjeni Brienne i vlada poče na svoju ruku nemetati poreze. Pariski se parlamenat tomu opre i poče zahtijevati, da se sazovu državni staleži. Zbog toga vlada ukine parlamente. Sve to uzruja čitavu zemlju.

Brienne odstupi, a Necker preuzme ponovno ministarstvo. Za 1. maja 1789. bijahu sazvani državni staleži (états généraux), koji se nijesu sazivali od god. 1614.

1789. 5. maja—17. juna vijećaju državni staleži u Versaillesu (svećenstvo i plemstvo po 300 zastupnika, a građanski ili treći stalež (tiers état) oko 600 zastupnika).

1789. 17. juna proglasi se treći stalež kao jedini pravi zastupnik naroda za narodnu skupštinu (predsjednik Bailly).

1789. 14. jula narod razori bastillu (Desmoulins, Danton). Osnivanje narodne garde (Lafayette). Po čitavoj Francuskoj ustade narod na plemstvo i više svećenstvo. Više plemstvo ostavlja Francusku (emigranti, među njima kraljev brat grof Artois).

1789. u noći od 4. na 5. augusta ukinut bi feudalni sustav kao i sve povlastice plemstva i svećenstva. Na predlog Lafayettov raspravlja narodna skupština o pravima čovjeka i građanina.

1789. 5. oktobra napadaj proste svjetine na Versailles. Kraljevska porodica mora seliti u Pariz (»pogreb francuskoga kraljevstva«), a s njome i narodna skupština. Ova se dijeli u tri stranke: desnica ili royaliste, pristaše apsolutnoga kraljevstva; na središte (glave Mirabeau i opat

Sieyès) ili pristaše ustavne monarhije i ljevicu ili republikance. Skupština razdijeli Francusku po gorama i vodama na 83 departementa. Na prijedlog biskupa Talleyranda oduzeta su crkvi sva dobra, a država će plaćati svećenike. Po prijedlogu Mirabeau-a izdan je papirni novac t. zv. asignati.

1790. 14. jula potvrdi kralj na Martovu polju novi ustav, po kojem njemu pripada »veto« na četiri godine; zakonodavna vlast pripada skupštini, biranoj na dvije godine.

1791. 2. aprila umrije Mirabeau, koji je jedini mogao spasiti monarhiju.

1791. 21. júna bijeg Ljudevita XVI. iz Pariza, ali uhvaćen u Varennu i doveden natrag u Pariz.

1791. 30. septembra zaključi narodna skupština svoja vijećanja i stvori zaključak, da se nijedan njezin član ne smije izabrati u buduću zakonodavnu skupštinu.

1791. 1. oktobra—21. septembra 1792. »zakonodavna skupština«. Ova se sastoji od 745 članova. Bilo je među njima republikanaca, koji su se raspadali u umjerene republikance ili girondiste (Vergniaud, Condorcet, Roland i Lanjuinais) i brdane ili radikalne republikance (a ovima je gospodovao jakobinski klub (Robespierre, Marat) i pristaša ustavne monarhije.

Za emigrante bi zaključeno, da se proglase za izdajice i osude na smrt, ako se ne povrate do konca godine. Glede svećenika, koji bi se opirali novomu ustavu, odredeno bi, da im se uskrati penzija; ako bi došlo do nemira u njihovoj općini, imadu se otjerati. Girondisti prisile kralja, da je otpustio dosadašnje ministre i sastavio ministarstvo od samih girondista (Dumouriez i Roland). Sada bi navijeŝten Franji II. rat. (20. aprila 1792.).

1792. 10. augusta navala na Tuilerije (pivar Santerre zapovjednik narodne garde). Kralj se s porodicom skloni u dvoranu zakonodavne skupštine. Ova obustavi kraljevsku vlast i zaključi, da se sazove narodni konvenat, koji će vijećati o novome ustavu.

1792. 2.—7. septembra t. zv. septembarsko krvoproliće.

B) Republika.

1792. 21. septembra—26. oktobra **1795.** narodni konvenat. U njemu ima samo republikanaca i to: girondista (ravnica ili močvara) i jakobinaca (brdo = la montagne), koje su vodili Danton, Marat i Robespierre (»triumvirat«).

1792. 22. septembra u prvoj sjednici ukinuto kraljevstvo i Francuska proglašena jedinom i nerazdijelji-

vom republikom. Ljudevit XVI. (Louis Capet) pozvan pred konvenat, koji mu je i tužitelj i sudac i osuden na smrt.

1793. 21. januara Ljudevit XIV. smaknut. Po kraljevoj smrti borbe u konventu izmedu jakobinaca i girondista. Zaveden bi revolucionarni sud (tribunal), koji je sudio zastupnicima, ministrima i generalima, kad bi ih konvenat tužio. Sva izvršna vlast predana bi odboru za javno blagostanje od 9 članova.

1793. 2. juna bačeno 34 najodličnijih girondista u tamnicu. Sada započe »strahovlada«. Charlotte Corday ubije Marata (13. jula 1793.) i dade povoda »zakonu o sumnjivcima«, po kojima su za neprijatelje domovine proglašeni svi, koji bi se odali, da stoje uz svećenike ili plemiće ili za koje bi se moglo samo posumnjati, da vole prijašnje stanje. Utamničeni girondisti biše pogubljeni. Iz Pariza umakli girondisti dignu pokrajinu na glavni grad, ali jakobinci uguše te ustanke strahovitim krvoprolićem. (Nantes, Lyon, Marseille, Toulon i u pokrajini Vendée). 16. oktobra **1793.** poginu na stratištu kraljica Marija Antoinetta. Kršćanstvo bi ukinuto, a mjesto njega uvedeno štovanje slobode i jednakosti i klanjanje bogu »razumu«. 6. oktobra 1793. ukinut i kršćanski kalendar i zavedena nova era (od prvog dana republike). Prihvaćen decimalni sustav za novac, mjere i uteze (na osnovu metarskom).

1794. 5. aprila smaknut Danton i njegovi drugovi (»blagi«). Robespiêrre diktator u Francuskoj. Obnovi vjeru u najviše biće i ustanovi dekretom besmrtnost duše. 27. jula **1794.** (9. thermidora) optužen u konventu, da se urotio protiv republike. Bačen u tamnicu.

1794. 28. jula Robespierre smaknut. Vlasti se domognu umjereniji ljudi (thermidorijanci ili moderantisti). Konvenat izradi novi ustav. Izvršna vlast predana bi direktoriju od pet lica, a zakonodavna vijeću od 500 članova, koji će predlagati zakone, a vijeće od 250 članova može te zakone prihvatiti ili zabaciti. Pariška svjetina opre se tom ustavu, ali je svladaše čete, koji je vodio general Napoleon Bonaparte (5.. oktobra 1795.).

1768. roden u Ajacciu na Korzici Napoleon.

1792.—1797. Prvi savez protiv Francuske. Isprva su u savezu Austrija (Franjo II.) i Prusija (Fridrih Vilim II. 1786.—1797.). Proglas pruskoga zapovjednika Ferdinanda od Braunschweiga iz Koblenca na Francuze. Kanonada kod Valmy-a prisili Pruse na uzmak. Dumouriez razbi Austrijance kod Jemappesa i osvoji austrijsku Nizozemsku.
Saveznicima se priključe 1793. Engleska, Holandija i Španjolska. Dumouriez razbit kod Neerwindena, a Austrijance zapadne opet Nizozemska (Belgija). Dumouriez se pobuni

protiv Jakobinaca, konvenat ga skine, a on uskoči u austrijski tabor. Konvenat digne čitav narod od 18.—25. godine na noge (Lazare Carnot). Jourdan i Pichegru zauzmu Belgiju i Holandiju i sad bi osnovana »batavska republika«. **(1795.).** Prusija istupa iz saveza i sklapa mir u Baselu **(1795.)** odstupivši lijevu obalu Rajne. Za Prusijom se povedoše Španjolska i Portugalska. Nadvojvoda Karlo prisili Jourdana i Moreau-a poslije pobjede kod Amberga i Würzburga na uzmak preko Rajne (1796.). Međutim je direktorij poslao u Italiju Napoleona Bonaparta. On osvoji Lombardiju (zauzeće Mantue) i prodre u Štajersku do Judenburga. Car ugovori s Napoleonom primirje u Ljubnu, a onda mir u Campo-Formi-u **(1797.).** Franjo ustupi Francuskoj Belgiju, Lombardiju (»cisalpinska republika«), a on dobi za odštetu mletačku oblast na kopnu do Adige, zatim Istru i Dalmaciju. Genova se prozva ligurskom republikom.

27. oktobra **1795.**— 9. novembra **1799.** direktorijalna vlada.

1798.—1799. Napoleon Bonaparte u Egiptu. U maju 1798. otplovi Napoleon iz Toulona, usput zauze Maltu, a u julu se iskrca u Egiptu, zauze na juriš Aleksandriju, te poslije pobjede na podnožju piramida nad mamelucima osvoji Kairo. 1. augusta 1798.

uništi mu kod Abukira engleski admiral Nelson mornaricu. Kad mu je Turska navijestila rat, provali u Palestinu i zauze Jaffu (1799.), ali nije mogao zauzeti Acre (Accon), nego se vrati u Egipat. Kod Abukira razbije tursku vojsku, koja se baš iskrcala (1799.).

9. oktobra **1799.** povrati se Napoleon u Francusku. Francuzi ostadoše u Egiptu (Kleber) do **1801.** godine.

1799.—1802. Drugi savez protiv Francuske. Kad su Francuzi pretvorili papinsku državu u rimsku republiku, Švajcarsku u helvetsku republiku, a Napulj u partenopsku republiku, dođe do drugog saveza protiv Francuske (Rusija, Austrija, Engleska, Turska i Napulj). Prusija pod Fridrihom Vilimom III. (1797.—1840.) ostade neutralna. Ruski general Suvarov porazi Francuze kod Novi-a **(1799.),** a republike, što ih Francuzi osnovaše, se raspadoše. Suvarovljev prelaz Alpi u Švajcarskoj, zbog kojeg ruski car Pavao odustaje od saveza. Napoleon se vraća iz Egipta, obori direktorijalnu vladu i uredi novi konzularni ustav (9. novembra **1799.**) Napoleon bi izabran za prvoga konzula na deset godina, a ima pravo da imenuje dva druga, koji su jedino njegovi savjetnici. Konzulima o bok stoji senat od 80 članova, a zakonodavnu vlast ima tribunat od 100 članova, koji će o zakonima vijećati,

dok ih zakonodavno tijelo od 300 članova potvrđuje ili otklanja.

1800. pobijedi Napoleon pošavši preko Alpa Austrijance kod Marenga, a Moreau kod Hohenlindena nadvojvodu Ivana.

1801. mir u Lunevillu. Kao njemački car ustupi Franjo II. Francuskoj čitavu lijevu obalu Rajne. Oni njemački knezovi, koji su time izgubili svoju državinu, imadu se odštetiti sekularizovanim i mediatizovanim oblastima (Reichs-Deputations-Hauptschluss u Regensburgu 1803.). Cisalpinska republika bi povećana i dobi ime talijanske republike.

1802. sklopi Napoleon mir s Engleskom u Amiensu. Engleska vrati Francuzima gotovo sve osvojene kolonije. Kad su Francuzi ostavili Egipat, pristupi miru i Turska.

1799.—1802. Napoleon kao konzul trudi se oko nove organizacije zemlje, gleda da izmiri protivne stranke i utiša revolucionarne strasti. Emigrantima dozvoli povratak u domovinu. S papom Piom VII. ugovori konkordat (1801.); katolička crkva priznata bi opet u čitavoj Francuskoj. Izda novi građanski zakonik (Code Napoléon), ustanovi red počasne legije. Atentat royalista ne uspije (»pakleni stroj«).

1802. dade sebi Napoleon općim glasovanjem predati dosmrtni konzulat. Urota Cadoudala i Pichegru-a nema uspjeha.

1804. 20. maja proglašen je Napoleon na prijedlog zakonodavnih zborova novim narodnim glasavanjem našljednim francuskim carem. 2. decembra iste godine pomaže ga u Parizu papa za cara, a on sebi sam posadi na glavu carsku krunu. Talijansku republiku pretvori u kraljevinu i okruni se u Milanu lombardskom krunom.

1804.—1815. Francusko carstvo.

1804.—1805. Treći savez protiv Francuske (Engleska, Rusija, Švedska i Austrija). Napoleon zarobi austrijskog generala Macka u Ulmu **(1805.).** Nelson pobijedi kod Trafalgara (Nelson pogine u boju) sjedinjenu francusko-španjolsku mornaricu, a nadvojvoda Karlo Massenu kod Caldiera. Napoleon zaposjedne Beč, pode u Moravsku, gdje se austrijska vojska sjedinila s ruskom i održa pobjedu u t. zv. trocarskoj bitci kod Slavkova (Austerlitza).

1805. mir u Požunu. Franjo II. odstupa Mletke, Dalmaciju i Istru kraljevini Italiji, Tirolsku Bavarskoj; Würtembergu i Badenu prednjo-austrijske zemlje. Bavarski i würtemberški izbornik postadoše samostalni kraljevi. Napoleonov brat Josip primi Napulj kao kraljevinu, dok je drugi Napoleonov brat Ljudevit dobio Holandiju kao kraljevinu.

1806 16. jula odvrže se 16 knezova južne i zapadne Njemačke od njemačke države i ugovore u Parizu rajnski savez pod pokroviteljstvom Napoleonovim. Savez će u svakom ratu na kopnu i na moru biti u pomoći Francuzima s odredenim brojem četa.

1806. 6. augusta odreče se Franjo naslova njemačkoga cara (već je god. 1804. uzeo naslov našljednoga austrijskoga cara.)

1806.—1807. Četvrti savez protiv Francuske. (U početku Prusija i Saska.) Napoleon pobijedi kod Jene i Auerstädta. Pruski narod klonu duhom, tvrdave se redom predaju, a Napoleon unide u Berlin, odakle izdade proglas o kontinentskom zatvoru, kojim zabrani pokorenim i saveznim zemljama trgovanje, pače i dopisivanje s Engleskom. Saski izbornik pristade uz Napoleona, pristupi rajnskom savezu i dobi kraljevski naslov. Sada se Prusiji pridruže još i Rusija, Engleska i Švedska. Nakon neodlučne bitke kod Jelave (1807.), održa Napoleon odlučnu pobjedu kod Friedlanda. Ruski car Aleksandar I. i Napoleon sastanu se na Njemenu i ugovore mir u Tilži. Prusija morala je odstupiti pokrajine izmedu Labe i Rajne i sve zemlje i oblasti, koje su nekada pripadale Poljskoj. Uza to morade platiti veliku kontribuciju. Najmladi Napoleonov brat Jeronim dobije Westfalsku kraljevinu. Od poljskih pokrajina stvorena varšavska vojvodina, koju Napoleon dade saskomu kralju.

Iz dubokog poniženja, u koje je sada Prusija zapala, dižu je reformama slijedećih godina

Stein, Scharnhorst i Gneisenau. Za duševni preporod njemačkoga naroda stekoše velike zasluge filozofi: Fichte (»Reden an die deutsche Nation«) i Schleiermacher.

1808.—1813. Rat na pirinejskom poluotoku.

1808. odriču se prijestolja Karlo IV. i sin mu Ferdinand VII. Napoleon postavi za španjolskoga kralja svoga brata Josipa, a u Napulju ga zamijeni šurjak Murat. U Španjolskoj bukne ustanak. Englezi pomažu Španjolce (Wellington) i Francuzi moraju bježati iz Portugalske.

1808. sastanak Napoleona i Aleksandra I. u Erfurtu. Poslije toga Napoleon osvoji Madrid i prisili Engleze, da su branili samo Portugalsku.

1809. pobijede Englezi Francuze kod Talavare.

1812. proglašen za Španjolsku ustav u Cadixu.

1813. pobjedom Wellingtonovom kod Vitorije Španjolska posve oslobođena od Francuza.

1809. izda Napoleon dekret u Schönbrunnu, kojim ukine svjetovnu papinsku vlast, a papinsku državu pridruži kraljevini Italiji. Papa Pio VII. odveden u Francusku i vrati se u Rim tek 1814. godine poslije Napoleonova pada.

1809. Austrijski rat s Napoleonom. Nadvojvoda Karlo reformira austrijsku vojsku,

ministar grof Stadion opet unutrašnju upravu. (Perom podupire Stadionovo nastojanje politički spisatelj Gentz). Napoleon pomoću četa, što mu ih dade rajnski savez razbije nadvojvodu Karla kod Abensberga, Landshuta, Eckmühla i Regensburga i prisili ga da je preko Dunava uzmakao u Češku. Napoleon osvoji Beč, prijede Dunav, ali bi u dvodnevnom boju kod Asperna i Esslinga prvi put pobijeden. Kad mu je stigla u pomoć vojska talijanskoga potkralja Beauharnaisa, prijede ponovno Dunav i svlada vojsku nadvojvode Karla kod Wagrama.

1809. 14. oktobra potpisan bi u Schönbrunnu t. zv. Bečki mir. Austrija odstupi Salzburg Bavarskoj, zapadni Halič vojvodini varšavskoj, a Napoleonu sve svoje zemlje na jugu Save zajedno s bjelačkim okrugom i to: Kranjsku, Trst, Goricu, austrijsku Istru, hrvatsko primorje s Rijekom i svu Hrvatsku na desnoj obali Save. Tim zemljama doda Napoleon od Italije otkinutu Dalmaciju, Istru i Dubrovnik, te sastavi novu državu od sedam ilirskih pokrajina, koje su pokrajine činile jedan francuski gouvernement (pod Marmontom).

1810. ustrijeljen u Mantovi Andrija Hofer.

1810. razvjenča se Napoleon sa svojom ženom Jozefinom i oženi Marijom Lujzom, kćeri cara Franje I.

1811. rodi se Napoleonu sin, kojemu on odmah dade naslov »rimskoga kralja«.

1812. Napoleonova vojna na Rusiju. Uz Rusiju pristade Engleska i Švedska. Napoleon skupi vojsku od 500.000 ljudi, a pomoći su ga morali Švajcarska, Italija, Poljska, Austrija i Prusija. U julu 1812. prijede Njemen. Macdonald, kojemu se pridružiše pruske pomoćne čete pođe prema Kuronskoj i Livonskoj, da suzbije desno krilo pod Witgensteinom; Schwarzenberga zapade da udari na lijevo rusko krilo pod Bagrationom. Sam Napoleon pođe ravno na rusko središte, koje je vodio Barclay de Tolly. Ovaj uzmiče pred Napoleonom i sve za sobom pali i pustoši. Istom kad je preuzeo zapovjedništvo Kutuzov, ogleda se ruska vojska s Napoleonovom kod Borodina. Bitka neodlučna, Kutuzov uzmakne prema Moskvi, a Napoleon pođe za njim i unide u Moskvu, pošto je prije Kutuzov s plemstvom i gradanstvom ostavio grad. Iza nekoliko dana plane u Moskvi požar (podmetnuo ga Rostopčin), koji je pretvorio grad i kremlj u prah i pepeo. Napoleon se zadrži u Moskvi do druge polovice oktobra sve u nadi, da će Aleksandar zamoliti za mir. Napokon uvidi, da se prevario i da mu ne preostaje drugo, nego da se vrati. Na povratku (put je bio dug preko 1100 km.) uništi francusku vojsku strašna studen, glad i Kozaci. Iza bitke kod Berezine (maršal Ney i Oudinot) ostavi Napoleon žalosne ostatke svoje vojske i pohiti u Pariz. Pruski general York, koji je morao štititi na povratku lijevo krilo Macdonaldovo, ugovori na svoju ruku ugovor o neutralitetu s ruskim generalom Diebićem.

1813.—1814. Veliki rat za slobodu protiv Napoleona. Pruski kralj odobri Yorkov postupak i navijesti Napoleonu rat, pozvavši svoje podanike, da se listom dignu i naoružaju (»An mein Volk«). Prusija sklopi ugovor s Rusijom, a njima se pridruži još Engleska i Švedska (kraljević Bernadotte, posinjen od kralja Karla XIII.). Kongres u Pragu (u augustu **1813.**), koji je imao da učini s Napoleonom mir, svrši se time, da je sada i Austrija pristupila koaliciji protiv Napoleona. Saveznici skupiše vojsku od 600.000 ljudi, koju razdijeliše na tri vojske. Češku vojsku vodio je Schwarzenberg, šlesku Blücher, a sjevernu kraljević Bernadotte. Saveznici su smislili dobru ratnu osnovu, da se neće sa samim Napoleonom ogledati, dok se sve tri vojske ne združe, no zato će na njegove podvojvode svagdje udarati, gdje im se samo prilika nadade.

1813. 16. i 18. oktobra. Napoleon razbit u »bitci naroda« kod Leipziga. Napoleon se probije do Rajne i s ostacima vojske prijede Rajnu kod Mainca. Rajnski se savez raspade, isto tako i westfalska kraljevina. Bülow osvoji Holandiju. Danska kao saveznica Napoleonova mora Švedskoj ustupiti Norvešku. Ilirske pokrajine vratiše se pod Austriju, a u Italiji bi oboreno sve, što je Napoleon ondje zasnovao.

Murat sklopi savez s Austrijom, samo da i dalje zadrži napuljsku kraljevinu.

1814. 1. februara pobijediše Schwarzenberg i Blücher Napoleona kod La Rothiera u Champagni, ali kad se ovi rastadoše, pobijedi Napoleon najprije jednoga, pa onda drugoga. Saveznici spremni na pregovaranje, ali Napoleon zahtijevaše odviše (kongres u Chatillonu). Blücher razbi Napoleona (9. marta) kod Laona, a Schwarzenberg kod Arcisa na Aubi (20. marta). Saveznici udariše sada ravno na Pariz, razbiše Marmonta i Mortiera, osvojiše jurišem visočinu Montmartra i prisiliše Pariz na kapitulaciju (31. marta). Nato udoše Aleksandar I., Fridrih Vilim III. i knez Schwarzenberg u grad.

Senat na prijedlog Talleyrandov liši Napoleona i njegovu porodicu prijestolja (1. aprila), a Napoleon se sam zahvali u Fontainebleau-u i dobi zato od saveznika otok Elbu kao samosvojnu kneževinu s godišnjom rentom od dva milijuna franaka.

1814. 30. maja ugovoriše saveznici s Ljudevitom XVIII., bratom Ljudevita XVI., prvi pariški mir. Francuska uopće zadrži one mede i opseg, što ga je imala prije revolucije (dobila je Avignon i Nizzu).

1814. 1. oktobra—9. juna **1815.** Bečki kongres. Austrija je dobila: pokrajine, Milan, Mletke, Salzburg i Tirol te nešto od svoje poljske državine, koju bijaše godine 1809. izgubila. Prusija dobije: jedan dio velike vojvodine varšavske (Poznanj) i Danzig, švedsko Pomorje i Rujanu, jedan dio Saske i posjed na Rajni. Rusija je dobila najveći dio varšavske vojvodine. Krakov postade slobodna republika. Engleska dobije: Helgoland, Maltu, jedan dio osvojenih naseobina i protektorat nad sedam jonskih otoka. Belgiju i Holandiju združiše u jednu državu pod oranskom kućom. Švajcarska bi povećana, dobi federativni ustav, te bi za sva vremena proglašena neutralnom zemljom. Mjesto njemačkoga carstva urediše »njemački savez« (Der deutsche Bund) od 38 suverenih država, koje će o svojim zajedničkim stvarima vijećati na saveznom saboru (»Bundestag«) u Frankfurtu. U Španiji, Portugalskoj i Italiji povratiše se stare dinastije na prijestolje. Carica Marija Lujza dobije Parmu, Piacencu i Guastaliu († 1847). Napoleonov sin dobi neka austrijska porodična imanja († 1832. kao vojvoda od Reichstadta).

1815. Napoleonov povratak s Elbe. Sto dana.

1815. 1. marta iskrca se Napoleon s 1000 svojih vojnika kod Cannesa. 20. marta je već u Parizu, jer su sve čete, koje je Ljudevit XVIII. poslao protiv njega, prešle na njegovu stranu. Ljudevit XVIII. pobjegne u Gent. Saveznici udariše Napoleona progonom, jer je po-

gazio mir i obnoviše savez, da povrate prijestolje Ljudevitu XVIII.

1815. 16. juna porazi Napoleon Blüchera kod Liguy-a, a 18. juna obori se na Wellingtona kod Waterlo-a. U zadnji čas stigne Welingtonu u pomoć Blücher, te tako sjedinjeni razbiju Napoleona. Ovaj pode u Pariz i odrekne se prijestolja u korist svoga sina, te htjede da se u Rochefortu ukrca za Ameriku. Englezi ga uhvate i otpreme kao ratnog sužnja na otok sv. Helene, gdje ostade do svoje smrti (5. maja **1821.**). Ljudevitu XVIII. povraćeno bi prijestolje i on ugovori drugi pariški mir. Francuska mora platiti veliku ratnu odštetu i kroz 5 godina uzdržavati »okupacionu vojsku« saveznika u 17 sjeveroistočnih međašnjih tvrdava. Porodica Napoleonova bude prognana iz Francuske.

26. septembra **1815.** ugovoriše austrijski car, ruski car i pruski kralj svetu alijansu.

Četvrto doba: Događaji poslije bečkog kongresa do u naše dane.

Francuska.

1815.—1824. Ljudevit XVIII. dade Francuskoj ustav (»Charte«). Emigranti nastoje, da zajedno s royalistima obnove stanje prije revolucije; republikanci u zajednici s Bonapartovcima bore se za svoje ciljeve. Bilo je royalista, koji su htjeli obnoviti i privilegovane staleže (»ultraroyalisti«).

1824.—1830. Karlo X., brat Ljudevitov, prianjaše uz reakciju. Najposlije ukine »ordonancama« slobodu štampe i promijeni izborni red. Radi toga bukne revolucija. Ni osvojenje Algira nije moglo smiriti nezadovoljstvo naroda.

27.—29. jula **1830.** julska revolucija. Kraljevske čete bile su za trodnevne borbe ili suzbite ili su prešle na stranu pobunjenoga puka. Karlo se odreče prijestolja u korist svoga unuka Henrika, ali komore izaberu »najbližim kraljem Francuza« Ljudevita Filipa Orleanskoga, sina Filipa Egalité-a.

U augustu 1830. plane revolucija u Belgiji. Holandijske čete moraju ostaviti zemlju.

1831. priznaše velevlasti Belgiju samostalnom državom. Prvi kralj Belgijanaca Leopold od Sachsen-Koburga.

1830.—1848. Ljudevit Filip (»gradanski kralj«). Protiv njega se bore »legitimisti« (pristaše protjeranih Bourbonaca) i republikanci. Ovi se više puta urotiše, da ga ubiju, ali on se vazda srećno spase. Široke mase naroda uzrujavahu spisi socijalističkih pisaca (n. pr. Proudhon i Louis Blanc). Ljudevit Napoleon, sin nekadanjeg holandijskog kralja Ljudevita, pokuša u dva

maha (1836. i 1840.) da obnovi Napoleonovo carstvo. Drugom zgodom bi uhvaćen i zasužnjen, ali iza nekoliko godina srećno izbjegne iz tamnice i ode u London (1846). Opozicija u komorama stade raditi oko promjene izbornoga reda. Da se taj pokret raširi, priredivaše oporba reformaške bankete. Kada je ministar Guizot zabranio priredivanje banketa, pa i zaprijetio, da će jedan takvi banket u Parizu silom rastjerati, planu februarska revolucija (22.—24. februara 1848.). Francuska bi proglašena republikom, a Ljudevit Filip pobjegne u Englesku. Francuskoj su republici na čelu Lamartine, Rollin i Louis Blanc. Kad je narodna skupština ukinula »narodne radionice«, digne se radnički stalež i pokrenu groznu bunu (23.—26. jula 1848.). General Cavaignac svlada bunu i stade na čelo vlade, ali već 10. decembra 1848. mora ustupiti mjesto Ljudevitu Napoleonu Bonapartu, koji bi izabran za predsjednika na četiri godine.

2. decembra **1852.** proglasi se Napoleon nakom narodnog glasovanja carem pod imenom Napoleon III.

1852.—1870. Napoleon III. nastoji da sebi pribavi odlično mjesto medu evropskim suverenima, pa da tako osigura svoje vladanje. Zato sudjeluje u krimskomu ratu **(1854.—1856.)**, u ratu sa Sardinijom protiv Austrije **(1859.)**. Tom je prilikom dobio Savojsku i Nizzu. U zajednici s Engleskom ratuje s Kitajem 1. osvoji jedan dio Anama u stražnjoj Indiji. Godine **1864.** i **1865.** upliće se u mexičke poslove, ali bez uspjeha. Poslije pobjede Prusije nad Austrijom god. 1866., ponudi Napoleon Prusiji alijansu, po kojoj bi on dopustio, da se sjeveronjemački savez protegne i na južnu Njemačku, a Prusija ne bi smjela smetati Francuzima, kad bi stali osvajati Belgiju. Prusija je tu alijansu odbila. Legitimisti i republikanci obaraju se na Napoleonovu vladu. Napoleon odluči upotrebiti prvu zgodu, da zaratuje na Prusiju, samo da osvoji lijevu obalu Rajne i tako ušutka opoziciju u Francuskoj. Prilika mu se pružila, kad su španjolski kortesi ponudili ispražnjeno prijestolje princu Leopoldu od Hohenzollerna. Napoleon zahtijevaše, da pruski kralj Vilim uskrati svoju privolu, da princ Leopold primi ponudenu krunu. Vilim to ne htjede učiniti, ali Leopold se sam zahvalio, pa se činilo, da je spor riješen. No francuski poslanik zahtijevaše i nakon toga od kralja Vilima, neka se pismeno obveže, da neće nikad privoljeti, da Leopold prihvati španjolsku krunu. Vilim I. ne htjede na to pristati, a Napoleonova vlada (ministarstvo Ollivier) navijesti Prusiji rat. (19. jula **1870.**). Napoleon je računao, da će se južna Njemačka, Austrija i Danska dići na Pruse, ali se prevario. Čitava Njemačka izašla je složna na bojno polje.

Pruski kraljević Fridrih Vilim razbije Mac Mahona kod Wörtha (6. augusta **1870.**). Bazaine bude razbit (po planu Moltkeovu) kod Courcellesa, Mars-la-Toura i Gravelotte-a (18. august), potisnut do Metza, gdje ga Nijemci opkole i zatvore. Mac Mahon pobijeden kod Beaumonta i opkoljen kod Sedana. Čitava vojska morala se predati, a i car Napoleon, koji se desio pri Mac Mahonovoj vojsci, pade u ruhe Nijemaca (2. septembra). Poslije Sedana ukinuto bi carstvo u Francuskoj (4. septembra) i zavedena republika (Jules Favre i Gambetta). Pariz brani od njemačke opsade general Trochu.

28. januara **1871.** ulazak Nijemaca u Pariz.
Francuska narodna skupština u Bordeauxu proglasi Thiersa poglavicom izvršne vlasti i taj ugovori s grofom Bismarckom u Versaillesu preliminare mira, po kojima je Francuska morala ustupiti Elsass, njemački dio Lotaringije s Metzom i platiti 5 milijardi franaka ratne odštete.

10. maja **1871.** bile su ove pogodbe potvrđene mirom u Frankfurtu na Majni.
Tek što su Nijemci otišli iz Pariza, planu ondje socijalno-demokratska revolucija, a Parizom zavlada »komuna«. Komuna bi oborena (28. maja **1871.**), a narodna skupština u Versaillesu proglasi Thiersa predsjednikom republike.

1871.—1873. Thiers.

1873.—1879. Mac Mahon. Za njegova predsjednikovanja prihvaćen bi **1875.** god. novi ustav. Predsjednik republike bira se na 7 godina, a zakonodavnu vlast vrše zastupnička komora i senat. Pokušaj monarhista, da obore republiku, ostade bezuspješan (1878.).

1879.—1887. Jules Grévy. Francuska steče Tunis **(1881.)**, a u ratu s Kinezima Anam i Tonking **(1885.)**.

1887.—1894. Sadi Carnot mora se boriti protiv monarhista i radikala (Boulanger).

1891. Francuska se sprijatelji s Rusijom (posjet u Kronstadtu).

1894. Carnot umoren od anarhista Caseria u Lyonu.

1894.—1895. Casimir Perier.

1895.—1899. Felix Faure. S Rusijom sklopljen savez **(1897.)**.

1899.—1906. Emil Loubet. Za nj započe t. zv. »kulturni boj« protiv katoličke crkve, koji se svrši rastavom crkve od države.
Našljednici Loubetovi Clément Falliéres i Poincaré.

1904. sporazumješe se Francuska i Engleska u spornim kolonijalnim stvarima.

Belgija.

od **1830.** do danas vladali su Belgijom Leopold I., Leopold II. i Albert.

1885. godine Leopold II. suvereni vladar države Kongo u centralnoj Africi. Poslije njegove smrti zapade Kongo Belgiji.

Holandija.

od 1814. vladaju Holandijom Vilim I., Vilim II. i Vilim III. († 1890.). S Vilimom III. izumrlo je muško koljeno oranske kuće, a naslijedi ga kći Vilhelmina, koja vlada i danas.

Italija.

Poslije pada Napoleonova zače u Italiji tajni savez Carbonara raditi na tome, da se zavede svuda ustav i da se Italija ujedini. Napuljski kralj Ferdinand I. proglasi ustav (1820.),a sardinski kralj Viktor Emanuel I. morao se odreći prijestolja; njegov brat i našljednik, Karlo Felix, uvede ustavno vladanje. Kongres u Opavi **(1820.)** i Ljubljani **(1821.)** zaključi, da se u tim zemljama povrati stari red. (Metternich). Austrija povrati doista apsolutizam u obim kraljevinama.

1846.—1878. papa Pio IX. uvede u crkvenoj državi znamenite reforme u upravi. Za papom se povedoše i Ferdinand II. napuljski i sardinski kralj Karlo Albert.

1848.—1849. bukne ustanak u Lombardiji protiv Austrije. Buntovnike pomaže Karlo Albert. Radetzki pobijedi sardinskoga kralja kod Custozze (juli **1848.**), a po drugi put kod Novare (mart **1849.**). Karlo Albert se odrekne prijestolja u korist svoga sina Viktora Emanuela II., koji sklopi mir i plati ratnu odštetu.

Pod kraj god. 1848. morade papa Pio IX. pobjeći iz Rima, a Rim bi proglašen republikom (Mazzini, voda »mlade Italije«.).

1849. u julu obnovljena papinska vlast u čitavoj crkvenoj državi.

1859. Sardinskom ministru Cavouru pode za rukom predobiti Napoleona III. za rat s Austrijom. Austrija bi poražena kod Magente i Solferina. Austrija odstupa Sardiniji, Lombardiju do Mincia (mir u Zürichu).

Još za rata s Austrijom zavlada Sardinija Toskanom, Modenom i Parmom.

1860. ovlada Garibaldi Sicilijom i Napuljem. Sardinska vojska razbi papinske čete kod Castelfidarda i time zavlada Sardinija najvećim dijelom papinske države.

17. marta **1861.** nazva se Viktor Emanuel II. po zaključku prvog talijanskog parlamenta kraljem Italije. 1865. postade Firenca prijestolnicom nove države. **1866.** stekne Italija Mletke. **1870.** unide Viktor Emanuel u Rim, koji postade prijestolnicom kraljevom. Papa dobije eksteritorijalni predjel Vatikana i Laterana, sva prava i časti suverena i odredeni godišnji dohodak.

1878.—1900. Viktora Emanuela II. naslijedi sin Umberto. Italija pristupa »trojnom

savezu« **(1883.)**, zaposjedne Massau-u na Crvenom moru. Kasniji pokušaji, da proširi svoj posjed na štetu Abesinije svrše porazom Italije kod Adue (1896.). U toj borbi istakao se abesinski kralj (»negus«) Menelik. Umberto poginu od anarhističkog atentata.

1896. Viktor Emanuel III. vlada i danas.

1912. u ratu s Turskom zaposjedoše Talijani Tripolis.

1878.—1904. papa Leon XIII., umni diplomata.

Španjolska.

1814.—1833. Ferdinand VII. ukine ustav od god. **1812.** Kada je god. 1820. opremio vojsku protiv odmetničkih kolonija u Americi, pobuni se ova i prisili kralja, da je priznao ustav od god. 1812. Francuska po zaključku kongresa u Veroni uspostavi u Španjolskoj apsolutnu vladavinu. Ferdinand zabaci salijski zakon (prihvaćen 1713.) i odredi, da ga imade naslijediti kći Izabela (1833.—1868.), a ne brat Carlos. Carlos započne borbu, koja je potrajala više godina, najposlije bi svladan i mora ići u progonstvo.

1868. mora Izabela ostaviti Španjolsku. Privremena vlada ponudi prijestolje Leopoldu od Hohenzolerna, pa onda talijanskom princu Amadeju **(1870.)**. Ovaj se prihvati vlade, ali se iza tri godine zahvali. Sad proglasiše republiku, kojoj smetaju karlisti.

1875. proglasi vojska Izabelina sina Alfonza XII. kraljem. Ovaj vlada do 1885.

od 1885.—1902. vladala je mjesto malodobnoga Alfonza XIII. mati njegova Kristina. Radi Kube zarati se Španjolska s američkom Unijom. Mirom u Parizu **(1898.)** izgubi Španjolska Kubu, Puerto Rico i Filipine. Marijane, Karoline i Palauske otoke proda Njemačkoj. Od 1902. vlada Alfonzo XIII. sam.

Portugalska.

1820. vraća se u Portugalsku Ivan VI., koji je pred Napoleonovim nasiljem pobjegao u Braziliju.

1821. Sin Ivana VI., Don Pedro, mora Braziliju proglasiti neovisnom od Portugalske i sebe prozvati carem.

Kad je Ivan VI. umro, odreče se car Pedro svoga prava na portugisko prijestolje u korist svoje nedorasle kćeri Marije de Gloria (1826.—1853.) i zaruči je s Miguelom, koga imenova regentom. No Miguel se proglasi kraljem s apsolutnom vlašću nemareći za svoju zaručnicu.

1831. odrekne se Pedro brazilske krune u korist sina Pedra II., udari na Portugalsku i prisili Miguela, da mu ju ustupio vlast. Vlada do smrti (1834.), a onda ga naslijedi kći Marija.

1853.—1861. Pedro V.

1861.—1889. Ljudevit I. Ovoga naslijedi Carlos I. Zemlja stradava od financijske nevolje. Sina njegova Manuela skinuše Portugalci s prijestolja i proglasiše republiku. **(1910.)**.

Velika Britanija i Irska.

1801. pridružena je legislativnom unijom Velikoj Britaniji i Irska, te su odsada imale zajednički parlamenat.

1820.—1830. Juraj IV. Za njegove vlade izvodi (od god. 1822.) ministar Canning napredne reforme. 1823. predloži, da se ukine »testacta«, ali gornja kuća zabaci mu prijedlog. Izradi, da su španjolske naseobine u južnoj Americi, koje su otpale od matere-zemlje, priznate nezavisnima, a s Francuskom i Rusijom utanači savez za oslobođenje Grka. Poslije njegove smrti, nastojanjem irskoga patriote Daniela O'Connela bude bill om o emancipaciji katolika ukinuta testacta **(1828.)**.

1829. dozvoljeno je katolicima, da budu birani u parlamenat.

1830.—1837. Vilim IV. Whigsi izrađiše reformu zastarjeloga izbornoga reda.

1837.—1901. Viktorija. Hanoveranska se odijeli od Engleske.

Najznatnija ministarstva: Rob. Peela (tori) 1841.—1846.). Russel i Palmerston od 1846. do 1865.), Gladstone (1868.—1874., 1885., 1893.), Disraeli itd.

Velika Britanija podigla se u svakom pogledu, a naročito kao kolonijalna vlast, pa u industriji i trgovini. **1838.** zaposjedne Aden, **1840.** New-Zeeland, zatim Honkong, Birmu. God. **1857.** i **1858.** uguši Britanija opasnu bunu domaćih četa u istočnoj Indiji (istočno-indijska kompanija ukinuta). God. **1876.** primi Viktorija naslov carice Indije. U savezu s Francuskom prisili Kitaj, da je otvorio vrata evropskoj trgovini (1857.—1860.). **1878.** zaposjedne Cipar, a god. **1882.** prigodom bune Arabi-paše protiv Kediva Teofika učvrsti se u Egiptu. Time ujedno zagospodova sueskim kanalom, što ga je izgradio Francuz Lesseps **(1869.)**. Po ugovoru s Njemačkom zapade je u Africi Zanzibar (1890.). 1898. uze od Kitaja u zakup Weihawai. Šireći svoju vlast iz Kapske zemlje na sjever zarati se s boerskim republikama Oranje i Transvaalom **(1899.—1902.)**. Mirom u Pretoriji, za sina Viktorijina Eduarda VII., obje su republike priključene Kapskoj zemlji. **1901.** sklopilo je 6 australskih kolonija savez, koji je prema Velikoj Britaniji gotovo posve samostalan. Svaka kolonija ima svoga guvernera, kojima je na čelu od engleskoga kralja imenovani glavni guverner. Od god. 1870. ispunjava unutrašnju povijest Britanije poglavito borba s Ircima (voda Parnell). Gladstone ukine anglikansku državnu crkvu u Irskoj, a kasnije u dva maha **(1885. i 1893.)** predlaže Home-rulebill (zakon o »domaćem vladanju«), ali ne može prodrijeti svojim nastojanjem.

1901.—1910. Eduard VII. Za njegova vladanja ugovoriše Englezi s Japancima dva ugovora (1902. i 1905.), da zapriječe napredovanje Rusa u Mandžurskoj i Koreji. God. 1905. osiguraše Englezi svoj utjecaj u Tibetu.

Eduarda VII. naslijedi Juraj V., koji i danas vlada.

Švedska i Norveška. Danska.

God. **1809.** izgubi Švedska Finsku u korist Rusije, ali god. **1814.** nadoknadi taj gubitak time, što joj je Danska morala odstupiti Norvešku. Ova se pokorila švedskom kralju Karlu XIII. tek onda, kad joj je zajamčio posvemašnju državnu nezavisnost.

Iza smrti Karla XIII. vladaju kraljevi iz kuće Bernadotte: Karlo XIV., Oskar I., Karlo XV., i Oskar II. (od 1878.).

1905. razvrgoše Norvežani personalnu uniju sa Švedskom i izabraše danskoga kraljevića Karla pod imenom Hakona VII. svojim kraljem.

U Danskoj je vladao od 1863.—1906. Kristijan IX. Mirom u Beču **1864.** morao se odreći Schleswiga, Holsteina i Lauenburga. Naslijedio ga sin Fridrih VIII.

Rusija.

1801.—1825. Aleksandar I. dobije od Švedske Finsku, a s Turcima ratuje 1806.—07. i 1809.—1812. radi Vlaške i Moldave. Mirom

u Bukureštu **(1812.)** postade Prut granicom između obiju država. (Rusija je tako dobila Besarabiju). Na bečkom kongresu zapao je Rusiju jedan dio varšavske vojvodine, koji je Aleksandar spojio s poljskim oblastima, koje su bile prije toga u ruskim rukama i stvorio kraljevinu Poljsku sa zasebnim ustavom i upravom.

1825.—1855. Nikola I., Aleksandrov brat, uguši ustanak, koji je htio učiniti kraljem brata mu Konstantina (dekabristi 1825.). U ratu s Perzijom stekne Erivan i dio Armenije **(1828.)**. I rat s Turskom svrši povoljno mirom u Jedreni.

1830. planu buna u Poljskoj, a u januaru **1831.** skine poljski sabor rusku dinastiju i zavede privremenu vladu, kojoj stavi na čelo kneza Adama Čartorijskoga. Bunu ugušiše Dicbić (pobjeda kod Ostrolenke) i Paskiević (zauzećem Varšave). Poljska izgubi ustav, ali zadrža posebnu upravu. Kada je god. 1853. Napoleon III. sklonio sultana Abdul Medžida, da je podijelio katolicima neke sloboštine, zatraži Nikola I. jednake sloboštine i za pravoslavne i ujedno da sultan ugovorom prizna pokroviteljstvo Rusije nad pravoslavnima u turskome carstvu. Ovo bje povod krimskom ratu **(1854.—1856.)**. Turcima se kao saveznici priključiše Englezi i Francuzi. Rusi unište tursku mornaricu kod Sinope, zauzeše Moldavu i Vlašku, prijedoše Dunav i uzeše Dobruču.

Sada zaprijetiše Rusiji ratom Austrija i Prusija, a Rusi moradoše uzmaći iz dunavskih kneževina. Englezi i Francuzi iskrcaše se na Krimu i počeše opsjedati Sevastopolj. Za rata još umrije Nikola I.

1855.—1881. Aleksandar II. Uz ogromne gubitke zauzeše saveznici Sevastopolj **(1855.).**

1856. svrši se krimski rat mirom u Parizu. Rusija izgubi dunavsko ušće i dio Besarabije, te se morade obvezati, da će u buduće imati na Crnome moru samo toliko ratnih brodova, koliko i Turska.
Za Aleksandra II. stekne Rusija Poamurje (1858.), zaposjedne Taškend i Samarkand i zagospoduje zapadnim Turkestanom. Kanati Chiva i Buchara postadoše od Rusije zavisni.

1861. ukine Aleksandar II. kmetstvo.

1863. plane u Poljskoj opet buna, ali Poljaci svladani, te njihova zemlja sasvim združena s Rusijom. U upravu i škole bi uveden ruski jezik.

1877.—1878. rusko-turski rat. (Vidi kod Turske!).

1881. nastrada Aleksandar II. od atentata »nihilista«.

1881.—1894. Aleksandar III. Za njega se ruska vlast u Aziji još dalje proširi (Merv, Pamir). Savez s Francuskom pribavi Rusiji sredstva, te je počela izgradnjom golemih željeznica (sibirske i transkaspijske).

Od **1894.—1916. † 1918.** Nikola II. Njegovom pobudom sastane se **1899.** u Haagu konferencija mira. Tu bi medu ostalim zaključeno, da međunarodne razmirice rješavaju obranički sudovi.

1898. uze Rusija u najam od Kitaja Port-Arthur.

1900. za ustanka boksera u Kitaju zaposjedne Rusija Mandžuriju. Radi Mandžurske i pokušaja Rusije da ovlada i Korejom dode do rusko-japanskoga rata **(1904.—1905.),** Japanci izvojevaše pobjede kod Ljaojana i Mukdena, osvojiše Port Arthur i unište rusku mornaricu kod Čušime. Mirom u američkom Portsmouthu morala je Rusija Japanu prepustiti Koreju i odstupiti južni dio otoka Sahalina, te Port Arthur.

19. augusta **1905.** proglasi Nikola II. ustav („gosudarstvenaja duma“.).

Turska.

Od konca XVIII. stoljeća propadaše tursko carstvo sve više. Uporedo s nesrećnim ratovima s Rusijom zaredaše i unutrašnji pokreti i bune.
1789.—1807. Selim III. Za njegove vlade bukne srpski ustanak.

1808.—1839. Mahmud II. (»turski Petar Veliki«). Za njegove vlade digoše se Grci i Alipaša od Janine. U Egiptu je skršio vlast mameluka Mehmed Alipaša, koji je sultana samo po imenu priznavao za

svoga vrhovnoga gospodara. Iza svršenoga rata s Grcima stade Mehmed zahtijevati od sultana, da ga nagradi za pruženu pomoć u grčkom ustanku, pa da mu podijeli Siriju **(1831.)**. Sultan to odobije, a Mehmed Alipaša započne ratom. Sultan mora mirom u Kjutahiji **(1833.)** ustupiti Mehmed Alipaši Siriju kao tursko leno. Kasnije je Mehmed Alipaša morao Siriju ostaviti i zadovoljiti se naslijednim gospodstvom u Egiptu pod vrhovnom sultanovom vlašću.

1826. uništi Mahmud II. jenjičarski kor i organizira novu vojsku. Uništenje jenjičara izazva ustanak u Bosni, koji je šire dimenzije zauzeo, kad je na čelo pokreta stao Husejin kapetan od Gradačca (»Zmaj od Bosne«). Bošnjaci se združiše sa skadarskim pašom Mustafom Bušatlijom. Husejin kapetan prodrije do Kosova, ali veliki vezir Rešid paša razdvoji Bošnjake, zavara ih obećanjima i oni se vrate kući. Husejin kapetana svlada Hamdi Mahmudpaša, a on pobjegne u Slavoniju, odakle ode u Zemun i Carigrad **(† 1832.)**.

1839.—1861. Abdul Medžid. Za nj se vodio krimski rat. U godini nastupa svoje vlade izda Abdul Medžid glasoviti »Hattišerif od Gülhane«, u kojem je turska vlada razvila program naprednih reforama. Na osnovu toga hattišerifa izdavala je vlada zakone, koji su poslije spojeni pod imenom »tenzimati hairrije« (t. j. dobre ili spasonosne uredbe).

Reformama opirahu se osobito Bošnjaci, a pokrete u Bosni uguši Cmer paša Latas **(1850.—1852.)** uništivši tom prilikom u najvećem dijelu ponosnu bosansku feudalnu aristokraciju.

1861.—1876. Za Abdul Azisa bukne ustanak u Hercegovini, koji se raširi i po Bosni. Budući da Turska nije mogla toga ustanka ugušiti, okriviše Abdul Azisa, da je on kriv svoj toj nedaći, pa ga umoriše, a na prijesto podigoše Murata V. **(1876.)**. Za njegova vladanja navijestiše Turskoj rat Srbija i Crna Gora. Murata V. skinuše još iste godine, a naslijedi ga

1876.—1909. Abdul Hamid II. Srbija bi svladana i sklopi mir na temelju statusa quo. U Carigradu se sastade konferencija, da riješi sporna pitanja na Balkanu (1877.), ali se razide bez uspjeha.

1877.—1878. rusko-turski rat. Iza bezuspješne carigradske konferencije navijesti Rusija Turskoj rat. Rusiji se priključi i Rumunjska. Ruska vojska prijede Dunav, provali u Bugarsku, zauzme Pleven (Osmanpaša). Iza toga general Gurko prijede Balkan (Šipkaklanac) i zauzme Jedrene.

17. marta 1878. ugovoriše Turci s Rusima mir u San Stefanu. Turska se morala odreći najvećega dijela svoga evropskoga posjeda. No ugovor San Stefanski modificira berlinski kongres **(1878.)**. Rusija dobije u Aziji jedan dio Armenije; Srbija i Crna Gora

dobiše neznatno povećanje; Bugarska bi razdvojena. U sjevernoj polovici (između Dunava i Balkana) vladaće našljedni knez, koji će sultanu plaćati danak. Južna polovica (Istočna Rumelija) ostaće sastavnim dijelom turskoga carstva, a sultan će u njoj urediti upravu sporazumno s kršćanskim vlastima. Austro-ugarska monarhija (XXV. članak berlinskoga ugovora od 13. jula **1878.**) dobila je mandat, da zaposjedne Bosnu i Hercegovinu. Zatim je dobila i Špič.

29. jula **1878.** prešao je Savu general Filipović kao vrhovni zapovjednik okupacionog zbora (s dalmatinske strane operira general Jovanović). U drugoj polovici oktobra 1878. dovršena okupacija Bosne.

1908. prisiliše Mladoturci Abdul Hamida, da je dao ustav.

1909. skinut Abdul Hamid II., a postavljen na prijestô Mehmed V. († 1918.)

Srbija.

1804. bukne ustanak u Srbiji protiv jenjičarskih glavara »dahija«. Voda Srba Đorđe Petrović Crni (Karađorđe). Do god. 1807. protjeraše Srbi Turke iz čitavoga beogradskoga pašaluka. Kada su ruske čete, koje su pomagale Srbe u dalnjoj borbi morale zbog Napoleonove vojne na Rusiju (1812.) ostaviti Srbiju, napadne veliki vezir Huršidpaša Srbe i svlada ih. Hajduk Veljko pade kod Negotina, a Karađorđe pobježe preko Save

u Zemun (1813.). Srbija postaje opet turska pokrajina.

1815. digoše se Srbi po drugi put i proglasiše u Takovu Miloša Obrenovića svojim vođom. Srbija dobije samoupravu, ali priznaje vrhovnu vlast sultanovu (1816.). Miloš se riješi i svog takmaca Karađorđa, a narodna ga skupština

1817. izabere našljednim knezom Srbije.

1817.—1839. Miloš vladaše apsolutno, pa zato se diže protiv njega mnogo nezadovoljnika. Miloš ostavlja zemlju.

1840.—1842. Mihajlo, sin Milošev.

1842.—1858. Aleksandar Karađorđević, sin Karađorđev.

1858.—1860. vraća se opet stari Miloš, a njega naslijedi sin

1860.—1868. Mihajlo, koji je oteo Turcima gradove po Srbiji, u kojima su oni još uvijek držali posade.
On nastoji okupiti oko sebe, a protiv Turske sve Slavene na Balkanskom poluotoku, ali bi usred toga rada ubijen u Topčideru.

1868.—1889. Milan Obrenović. Za nj najprije pravlja regencija (Blaznavac, Ristić, Gavrilović). Na berlinskom kongresu dobije Srbija okružja Niš, Leskovac, Pirot i Vranju.

1882. proglasi Milan Srbiju kraljevinom.

1885. rat srpsko-bugarski. Srbi poraženi kod Slivnice i Pirota. Mirom u Bukureštu **(1886.)** status quo.

1889. odreče se Milan prijestolja u korist svoga sina Aleksandra.

1889.—1903. Aleksandar i njegova žena Draga nastradaše u Beogradu od vojničke zavjere. S njima je izumrla porodica Obrenovića.

1903. izabra narodna skupština Petra Karadordevića kraljem Srbije.

1905. otvoreno u Beogradu sveučilište.

1912. sklopiše balkanske države Bugarska, Srbija, Grčka i Crna Gora savez protiv Turske i navijestiše joj rat. Saveznici pobijediše kod Kumanova, Bitolja, Kirkilise i Lüle-Burgasa. Turska izgubi mirom u Londonu najveći dio svoga evropskoga posjeda.

Bugarska.

God. **1879.** postade prvim knezom Bugarske Aleksandar Battenberg.

1885. digoše Bugari u Istočnoj Rumeliji revoluciju, da se sjedine s Bugarskom. Aleksandar se tomu odazvao i provede ujedinjenje s Istočnom Rumelijom. Ovo izazva srpsko-bugarski rat. **1886.** bi Aleksandar skinut.

1887. izabra narodno »sobranje« za kneza Ferdinanda od Koburga. Njega priznaše sve vlasti tek 1896.

1908. proglasi Ferdinand Bugarsku kraljevinom (»bugarski car«).

1918. odrekao se Ferdinand prijestolja u korist svoga sina Borisa.

Crna Gora.

Od god. **1697.** upravljaju Crnom Gorom vladike Njeguši iz bratstva Petrovića. Prvi od njih Danilo. Veze Crne Gore s Rusijom za Petra Velikog (1711.). Ahmet paša poražen kod Careva Laza (1712.). Ovaj poraz osveti Numanpaša Ćuprilić.

1737.—1750. Sava i Vasilije (1766.).

1766.—1774. Stjepan Mali, pustolov, koji se izdavaše za ubijenoga ruskoga cara Petra III. Turci poraženi kod Čeva (1774.)

Po smrti Stjepana Maloga vlada opet Sava, a iza njega vladika

1782.—1830. Petar I. Petrović. Mahmut-paša Bušatlija opustoši Crnu Goru i prisili narod na plaćanje harača (1785.). Poslije pobijediše Crnogorci Turke kod Spuža (1791.). Crna Gora sačuva svoju slobodu. Rusija joj davaše godišnju pripomoć.

1830.—1851. Petar II. Petrović slavni pjesnik »Gorskoga vijenca«.

1851.—1860. Danilo, sinovac Petra II., proglasi se knezom i dokine teokratsko vladanje u Crnoj Gori.

Od god. 1860. vlada Nikola I., sinovac Danilov. **1905.** dao je Crnoj Gori ustav, a proglasio je kraljevinom god. **1910.**

Rumunjska.

1859. izabraše Moldavska i Vlaška zajedničkim knezom Aleksandra Cusu. Njega prizna

sultan (1861.) i on se prozove knezom »Rumunjske«.

1866. otjeran bi Cusa, a rumunjskim bi knezom izabran Karlo od Hohenzollerna (Karlo I.).

1881. proglasi se Karlo kraljem. Naslijedio ga je sinovac Ferdinand, koji i danas vlada.

Grčka.

1821. provali Aleksandar Ypsilanti, sin nekoga moldavskoga kneza i poglavica hetairije (tajna družina Grkâ za oslobođenje ispod Turske) na čelu izabrane čete preko Pruta u Moldavu i pozva grčki narod, da zbaci sa sebe tursku vlast. Budući da nije stigla pomoć iz Rusije, raspršiše Turci njegovu »svetu četu«, a on prebjegne u Austriju († 1828.).

1822. digoše se Grci i na otocima i proglasiše svoju domovinu nezavisnom. Turcima priskoči u pomoć Mehmed-Alipaša.

1826. zauzeše Turci Missolounghi (dvije godine prije toga je ovdje umro Lord Byron).

1827. ugovoriše Rusija, Engleska i Francuska u Londonu ugovor za obranu Grka. Čitava Evropa prati sa simpatijama tu borbu (Philheleni).

1827. uništi savezničko brodovlje tursku mornaricu kod Navarina, ali Turska se ipak

krati, da išta učini u prilog Grcima, zato joj Rusija navijesti rat.

1828.—1829. rusko-turski rat. Diebić pobijedi Turke kod Šumena, Paskiević postizava uspjehe na azijskom ratištu. Posredovanjem Prusije dode do mira u Jedreni. Turska prizna nezavisnost Grčke. Tri združene vlasti proglasiše nato Grčku, koja je na sjeveru dopirala do zaliva Arta i Volo samostalnom kraljevinom (1830.), ali je zemljom upravljala provizorna republikanska vlada do smrti predsjednika Capodistrije.

1832.—1862. vladaše Grčkom kao kralj Oton I. (iz porodice Wittelsbach). Oton I., koji nije mogao udovoljiti želji Grka, da ratuje s Turskom, mora ostaviti zemlju, a Grci nato izabraše kraljem sina danskoga kralja Kristijana IX., Jurja I. **(1863.).**

1863.—1913. Juraj I. započe srećno vladanje time, što mu je Engleska odstupila jonske otoke.

1881. dobila je Grčka južni Epir i Tesaliju do Olimpa.

1897. rat grčko-turski svrši neuspjehom za Grke.

1898. dobila je Kreta guvernera kršćanina.

Njemačka.

Bečki kongres je odredio, da se u svim zemljama njemačkoga saveza uvede ustav sa zemaljskim zastupstvom. Većina vladara je sazvala naprosto stare zemaljske staleže, dok su samo neki

dali ustav prema modernim prilikama. Dvije njemačke velevlasti: Austrija i Prusija nijesu htjele ni čuti, da ispune svoje obećanje. (Glavni krivac i glava reakcije knez Metternich, austrijski kancelar.). U Njemačkoj preote mah veliko nezadovoljstvo, naročito među mladeži na sveučilištima.

18. oktobra **1817.** slavila se tristogodišnjica reformacije (Wartburgfest), te je tom prilikom njemačka mladež dala izraza svom nezadovoljstvu govorima i pjesmama.

23. marta **1819.** ubio je đak Sand ruskog državnog savjetnika i pjesnika Kotzebue-a. Zato je Metternich sazvao ministre i državnike na dogovor u Karlove Vari. Tom bi prilikom zaključeno uvedenje stroge cenzure, a u Mainzu osnovana centralna komisija, koja je imala istraživati i kazniti »buntovne« elemente.

1828. stvori Prusija osnovu općeg carinskog njemačkog saveza, kojem su pristupile po malo sve njemačke države osim Austrije. To je prvi korak ujedinjenju Njemačke.

1840.—1861. Fridrik Vilim IV.

1848. u martu buknuše ustanci u raznim dijelovima Njemačke. Njemačke države izabraše poslanike kao reprezentante čitave Njemačke i ovi se sastadoše u Frankfurtu na Majni (»ustavotvorna skupština«). Ta skupština stvori centralnu oblast za svu Njemačku i stavi joj na čelo kao »Reichsverweser nadvojvodu Ivana. Zatim izradi novi ustav i ponudi

1849. carsku krunu pruskom kralju Fridrihu Vilimu IV. Ovaj je ne prihvati, »jer da je zato potrebita dobrovoljna privola njemačkih knezova i slobodnih gradova«. Veliki dio zastupnika ostavi nato skupštinu, a radikalni elementi nastaviše vijećanje u Stuttgartu (»krnji parlamenat«), dok ga ne rastjera württemberška vlada.

1851.—1852. nakon dugotrajnoga vijećanja u Dresdenu uspostavljen bi »Bundestag«.

1861.—1888. Vilim I.

1863. sazove car Franjo Josip I. kongres knezova u Frankfurt na Majni, da vijeća o reformi njemačkoga saveza (ministar v. Schmerling). Osnova o reformi ne uspije, jer se Vilim I. po savjetu Ottona v. Bismarcka (od **1862.** ministar predsjednik) nije odazvao carevom pozivu.

1864. rat Austrije i Prusije protiv Danske (Kristijan IX.), koja je htjela utjeloviti Schleswig. Austrijanci pod Gablenzom održaše pobjede kod Översee-a i Veilei-a, a Prusi osvojiše Düppelske opkope. Tegetthoff se odlikova kod Helgolanda. Mirom u Beču (oktober **1864.**) morala je Danska odstupiti Schleswig, Holstein i Lauenburg.

1865. konvencijom u Gasteinu zapade Holstein Austriju, a Schleswig Prusku.

1866. dode zbog schleswig-holsteinskoga pitanja, a poglavito zbog toga, što je Prusija htjela, da se konačno riješi pitanje, koju će od obiju država zapasti prvenstvo u Njemačkoj, do austrijsko-pruskoga rata. Uz Prusiju pristade i Italija, a uz Austriju većina saveznih njemačkih država, na čelu im četiri kraljevine.

Nadvojvoda Albrecht (sin nadvojvode Karla) potuče Talijane kod Custozze, a Tegetthoff na moru kod Visa, ali Prusi pobijediše Austrijance pod Benedekom kod Kraljičinog Graca. Mirom u Pragu (1866.) morala je Austrija istupiti iz njemačkoga saveza i platiti ratnu odštetu. Mirom u Beču dobije Italija Mletke. Prusija pripoji Schleswig, Holstein, Hannover, Hessen-Kassel, Nassau i Frankfurt. Južnonjemačke države sklopiše s Prusijom savez za navalu i obranu, a sjevero-njemačke države biše združene u »sjevero-njemački« savez.

18. januara 1871. primi pruski kralj naslov njemačkoga cara, a njemački savez prozvan bi »Njemačka država«. (Prijedlog bavarskoga kralja Ljudevita II.). Njemačka država je sastavljena od 25 suverenih država i jedne carske zemlje (Elsass-Lothringen). U saveznom vijeću (Bundesrat) zastupane su pojedine države, a predsjeda im državni kancelar (»Reichskanzler«). U državni sabor (»Reichstag«) dolaze direktno birani zastupnici iz čitave Njemačke. Državno jedinstvo je provedeno u vojničkim i spoljašnim poslovima.

1883. pristupila je Njemačkoj i Austro-Ugarskoj monarhiji Italija kao saveznica (»trojni savez«).

1888. naslijedi Vilima I. Fridrik III., koji je umro iza tri mjeseca, a njemačkim carem postade unuk Vilima I., Vilim II., koji i danas vlada.

1890. otpustio je Vilim II. kancelara Bismarcka († 1898.), jer nije podupirao kolonijalnu politiku.

1890. dobije Vilim II. od Engleske Helgoland (u zamjenu za Zanzibar i Somali obalu).

1897. uzme Njemačka od Kitaja u zakup Kiaučau, a od Španije kupi Marijane, Caroline i Palau otočje.

Austro-ugarska monarhija.

1792.—1835. Franjo II. Prva polovina njegove vlade ispunjena je neprekidnim ratovima s Francuskom. Još za vrijeme ratovanja zatekne državu bankrot **(1811.)**. Poslije pada Napoleonova počelo se lagano financijskim reformama popravljati nesigurno novčano stanje u državi. Osobita pažnja obraćala se poljoprivredi. Kontinentalni zatvor prijao je razvitku industrije šećera iz šećerne repe. Za rudarstvo je u Štajerskoj mnogo učinio nadvojvoda Ivan (rudarska akademija u Leobenu). Grade se kanali (Franjin, Wiener-

Neustadtski), uvađa se parna plovidba na Dunavu **(1831.)**, Labi i Vltavi. Za pomorsku plovidbu osnovan je Lloyd **(1836.)**. Politehnike su osnovane u Pragu, Beču i Grazu.

1835.—1848. Ferdinand I. Krakov pridružen Austriji **(1846.)**.

1846. osnovana akademija znanosti u Beču.

Prosvjeta u doba pred 1848. god. Književnost je Austrije mnogo trpjela od cenzure, ali ipak se razvila do visokog stepena. U poeziji prevladava romantika (Zedlitz, Lenau, Grün). Na dramatskom polju rade Grillparzer i Halm. Procvatu dramske poezije doprinese najviše bečki »Burgtheater«. Na polju muzike rade u to doba u Beču Beethoven i Schubert. Kod Madžara se življe počelo raditi u pravcu nacionalnoga preporoda na požunskom saboru (1825.—1827.). Tu je predloženo da se osnuje madžarska akademija, a doskora se osnovalo i narodno pozorište. Kao političar i politički pisac istaknuo se osobito Lj. Kossuth. Medu pjesnicima se ističu Petöfi, Arany, dramatičar Vörösmarty i romanopisac Jókai.

Hrvati brane prvih decenija 19. vijeka na ugarskom saboru latinski jezik protiv nastojanja Madžara, da uvedu u škole i u urede u Hrvatskoj madžarski jezik. Ovo traje tako dugo, dok na čelo narodnog pokreta ne stade Ljudevit Gaj, a od aristokracije grof Janko Drašković.

1835. god. ugledaše svijetlost »Novine Horvatske« i literarna »Danica«, koji se već do godine pretvaraju u »Ilirske novine« i »Ilirsku Danicu«; zatim bi osnovana »Matica Ilirska«.

1843. bijaše zabranjeno ilirsko ime.

1847. zaključio je hrvatski sabor hrvatski jezik uvesti u sve škole i urede.

1818. osnovan »češki muzej«.

1831. osnovana »Matica češka«. Već prije toga radili su u Češkoj osnivač znanstvene slavistike, Dobrowsky († 1829.), te historičari Dobner i Pelcl. Jačanju narodne svijesti doprinese, što se našli kraljodvorski i zelenogorski rukopis, epske i lirske pjesme iz starije češke povijesti, za koje se u novije doba dokazalo, da su falsifikati.

Prvi znatniji češki pjesnici jesu: Jan Kollar, Slovak, pjesnik »Slavy dcere« i Čelakovsky, a od znanstvenih radnika Šafařik i Palacký (»Slavenske starine«, »Povijest češkoga naroda«.)

Medu Slovencima ističu se Vodnik i Prešern († 1849.), a kao slaviste Kopitar i Miklošić.

1848.—1916. Franjo Josip I.

Težnje naroda austro-ugarske monarhije: Njemci hoće konstitucionalnu ali jedinstvenu austrijsku državu pod njihovim vodstvom, te ujedno pridruženje njemačkoj državi. Slavenski narodi (na čelu im Česi) bijahu za

federalističko uređenje; Poljaci su uza to razmišljali o uspostavljanju svoga kraljevstva. Madžari su htjeli konstitucionalnu modernu državu, koja bi politički bila što je više moguće neodvisna od Austrije. Talijani u Lombardiji išli su za ujedinjenjem sa Sardinijom.

1848. početkom marta plane revolucija u Beču, koja je oborila Metternicha, a car Ferdinand dade ustav, ukine cenzuru i proglasi slobodu štampe. Česi u Pragu stadoše zahtijevati narodno zastupstvo i centralne oblasti za zemlje »češke krune«. Madžari zatražiše na saboru u Požunu zastupstvo naroda, narodnu vojsku, odgovorno ministarstvo, ukidanje kmetstva. Ferdinand imenova ministrom predsjednikom grofa Lj. Batthyany-a (u ministarstvu su i Kossuth i Deak). U Hrvatskoj je zavladalo veliko nezadovoljstvo, što je požunski sabor stvarao zaključke bez obzira na posebno pravo Hrvatske. Hrvatski rodoljubi pod vodstvom Ljudevita Gaja i Ivana Kukuljevića sastadoše se u Zagrebu i zatražiše cjelokupnost Hrvatske, ukidanje Krajine i kmetstva. Hrvatskim banom bude imenovan barun Josip Jelačić, koji se identifikovao sa željama naroda. U aprilu sastadoše se predstavnici Srba iz Ugarske i Hrvatske u Karlovcima. Skupština zatraži osnivanje srpske vojvodine (Banat, Bačka, Baranja i Srijem). Ta će vojvodina biti najuže spojena s Hrvatskom, a upravljaće njome vojvoda, koga će birati hrvatski sabor. Josip Rajačić izabran za

srpskoga patrijarha, a Stevan Šupljikac bude proglašen srpskim vojvodom.

Kad se u Frankfurtu sastao svenjemački parlamenat, zamisliše češki patriote sveslavenski sastanak u Pragu. Početkom juna sastade se doista preko 300 odličnih prdestavnika svih slavenskih naroda u monarhiji i stade pod predsjedanjem Fr. Palackoga vijećati o ujedinjenju svih Slavena za medusobnu potporu u političkom i kulturnom smislu. Vijećanje prekide iznenadni ustanak u Pragu, koji je ugušio knez Windischgrätz. Obećani češki sabor nije bio sazvan, nego su raspisani izbori za centralni ustavotvorni sabor u Beču.

Kada je madžarsko ministarstvo izdavalo naredbe za sve zemlje krune sv. Stjepana u čisto madžarskom duhu, pa onda Erdelj sjedinilo s Ugarskom, zaratiše se Madžari s Rumunjima. Početkom jula počeli su Madžari ratovati u Bačkoj i Banatu protiv Srba, koje je vodio Đorđe Stratimirović. U sporu izmedu Madžara i Hrvata pristade dvor uz bana Jelačića, koji prijede Dravu s 40.000 momaka. Nadvojvoda Stjepan položi palatinsku čast, madžarsko ministarstvo preda ostavku. Kralj imenova Lamberta kralj. komisarom za Ugarsku i Erdelj. Lamberta ubije svjetina u Budimu (krajem septembra).

U Beču je ustavotvorni sabor stvorio jedini svoj važni zaključak o ukidanju kmetstva. Bečki demokrati nijesu zadovoljni s

postignutim rezultatima. Svjetina ne dozvoljava, da bečka posada ode s Jelačićem na Madžare. Buntovnici ubiju i ratnog ministra grofa Latoura. Car Ferdinand ostavlja Beč i ode u Olomuc. Revoluciju bečkih demokrata ugušiše Jelačić (razbije Madžare kod Schwechata, kad su došli u pomoć Beču) i Windischgrätz. Ustavotvorni sabor premješten u Kroměřiž. Vladu preuzima knez Schwarzenberg.

2. decembra 1848. odriče se vlade Ferdinand u korist svog nećaka Franje Josipa.

1849. u januaru bore se Windischgrätz i Jelačić s Madžarima. Na čelu madžarske vojske Artur Görgey. Jelačić i Windischgrätz unidu u Budim, a Kossuth i druge vode ustanka pobjegoše u Debrecin.

Franjo Josip I. raspušta sabor u Kroměřižu i dade ustav, što ga je ministarstvo izradilo za zemlje austrijskog carstva. (Oktroisani ustav.)

14. aprila 1849. sabor u Debrecinu proglasi Ugarsku slobodnom i nezavisnom državom, skine dinastiju Habsburgovaca s prijestolja, a Kossuth postaje gubernatorom Ugarske. Görgey postizava opet uspjehe i osvoji Budim. Franjo Josip I. zamoli pomoć u cara Nikole I. Ovaj pošalje u Ugarsku generala Paskievića sa 130.000 Rusa. Kossuth se odriče diktature u korist Görgey-a.

13. augusta 1849. predade se Görgey Rusima kod Vilagosa. Time bi madžarska revolucija ugušena. Budući da je otkroisani ustav izazvao opće nezadovoljstvo, bude i on ukinut, a u čitavoj državi uveden apsolutizam (ministarstvo Bachovo, 31. decembar **1851.**).

1852.—1860. Bachov apsolutizam hoće da uspostavi moć krune u onom opsegu, kakva je bila prije 1848. god., a zatim jedinstvenu državu s jednako organizovanom upravom i njemačkim službenim jezikom. Od revolucije pridržao je ukidanje zemaljskih staleških sabora, privilegija plemstva, slobodu vjere. Do god. **1854.** je gotovo u svim zemljama provedeno ukidanje podaničkih odnošaja seljaka. Apsolutizam se oslanja na vojsku, pojačani policajni nadzor. Nadajući se potpori crkve, odstrani apsolutizam »placetum regium«, a konkordatom od god. **1855.** priznata je katoličkoj crkvi potpuna samostalnost, povjeren joj nadzor nad religioznim uzgajanjem mladeži i osnovnom školom, te ženidbena sudbenost. Neuspjesi god. **1859.** u ratu s Francuskom i Sardinijom svršiše padom apsolutizma.

1859. preuze vladu grof Goluchowsky, koji izradi oktobarsku diplomu (20. oktobar **1860.**) s federalističkim karakterom. Nijemci se usprotiviše toj diplomi i ona nije stupila na snagu.

Grofa Goluchowskoga zamijeni Schmerling, koji izda februarski patenat (26. februar **1861.**) s centralističkim karakterom. Za čitavu državu ustanovljeno je carevinsko vijeće, sastavljeno od

gospodske i zastupničke kuće (zastupnici zemaljskih sabora biraće članove zastupničke kuće, a zastupnici zemaljskih sabora biraju se u četiri kurije). Ugarska i Hrvatska odbiše februarski patenat, a god. 1863. ostaviše carevinsko vijeće Česi, a kasnije i Poljaci, te Slovenci. Schmerling nije uspio ni s reformom njemačkoga saveza. (Vidi kod Njemačke.)

27. Jula **1865.** zamijeni Schmerlinga grof Belcredi, a ovaj sistira februarski patenat i zamisli uređenje na federativnoj osnovi. Protiv toga su odlučno Madžari i Nijemci. Baš u to doba dode do austrijsko-talijansko-pruskoga rata (1866.). Poraz kod Kraljičina Graca onemogući u Austriji centralizam. Ministar Beust, koji zamijeni Belcredi-a poče pregovarati s Deakom i Andrássy-em. Rezultat tih pregovora bijaše povratak ustava u Ugarskoj i imenovanje grofa Andrássy-a ministrom predsjednikom.

8. juna **1867.** okruni se Franjo Josip I. u Budimu kao ugarsko-hrvatski kralj. Ugarski sabor i carevinsko vijeće izabere odbore od 15 lica, koji su ugovorili nagodbeni zakon od 21. decembra **1867.** Ovim je monarhija postavljena na dualistički temelj.

U Hrvatskoj provede (oktroisani izborni red) izbore Levin Rauch. Sabor izabere regnikolarnu deputaciju, koja sklopi s ugarskim

odborom nagodbu **(1868.).** Za austrijsku polovinu države bijaše povraćen februarski patenat popunjen državnim temeljnim zakonima (»decembarski ustav«).

Potkraj **1867.** preuze vladu u Austriji »građansko ministarstvo« kneza Karla Auersperga. Osnovano državno sudište (»Reichsgerich«). Borba protiv konkordata. Auersperga zamijeni Potocki, a ovoga grof Hohenwart (februar **1871.**). On ugovori s Česima fundamentalne članke. Budući da su se Nijemci tome odlučno usprotivili, bijahu fundamentalni članci zabačeni, a Hohenwart dade ostavku (oktobar **1871.**).

Ministarstvo kneza Adolfa Auersperga provede direktne izbore u zastupničku kuću (četiri kurije **1873.**). Djelo ovoga ministarstva su porotni sudovi i upravno sudište.

1879.—1893. ministarstvo grofa Taaffe-a postavi načelo, da nijedna narodnost u državi ne smije imati prevage i da se svima ima obraćati jednaka pažnja. S Česima ugovori Taaffe punktacije (Staročesi — voda Rieger), ali Mladočesi povedoše agitaciju protiv punktacija tako, da je kod novih izbora staročeška stranka izgubila sve mandate.

1895.—1897. ministarstvo grofa Badeni-a provede izbornu reformu, koja je dosadašnjim kurijama pridodala petu s općim pravom glasa.

1897. izda on jezičnu naredbu za Češku i Moravsku. Nijemci onemogućiše svaki

rad u carevinskom vijeću, a grof Badeni dade ostavku.

1907. za ministarstva Beckova prihvaćena je u parlamentu izborna reforma na osnovu općega i direktnoga prava glasa. U Ugarskoj upravlja zemljom najprije Deakovo ministarstvo, a od god. 1875.—1890. grof Koloman Tisza (»liberalna stranka«).

1873. revidirana hrvatsko-ugarska nagodba (garancija ustava).

1881. proglašeno sjedinjenje Krajine s Hrvatskom.

1894. prihvaćen u Ugarskoj za Wekerleovog ministarstva zakon o civilnom braku.

1896. za ministarstva Bánffy-evog proslavili su Madžari hiljadugodišnjicu osnutka svoje države milenijskom izložbom. Protiv liberalne stranke započe borbu neodvisna stranka. Glavne točke programa: samostalna, personalnom unijom s Austrijom vezana Ugarska, carinska granica, samostalna banka. Od god. 1902. bio je voda te stranke Franjo Kossuth († 1914.) sin Ljudevita Kossutha.

Amerika.

Španjolska upravljaše svojim naseobinama u Americi veoma loše. Naseobine nijesu smjele medu sobom trgovati, nego svoje proizvode jedino Španjolskoj prodavati i primati samo njezine brodove u svoje luke. Sve časti duhovne i svjetovne obnašali su samo rodeni Španjolci.

1811. opremiše naseobine molbu na kortese u Cadix, da ih proglase ravnima materi zemlji, ali im molba bude odbita. Sada se naseobine pobuniše redom i proglasiše nezavisnima.

1811.—1824. traje ogorčeni rat izmedu Španjolske i njenih kolonija, a svrši se oslobodenjem naseobina, dok su Španjolskoj ostali samo otoci Kuba i Puerto Rico. Od kolonija nastadoše republike: Argentina, Uruguay, Paraguay, Chile, Peru, Bolivija, Columbia (ova se god. 1831. raspala na Venezuelu, Ecuador), Guatemala i Mexico.

1824.—1864. je Mexico republika (»savezne države mexičke«). Za 40 godina upravljalo je 26 predsjednika.

1864. nastojanjem Nepoleonovim postade Mexico carevinom. Skupština notabla izabra za cara brata Franje Josipa I., Maksimilijana. Sjeverno-američka vlada u Washingtonu (1822. Monroëova doktrina) prizna mexičku republiku s Juarezom na čelu i zatraži od Napoleona, da odazove svoju vojsku iz Mexika (1865.). Car Maksimilijan ne htjede pobjeći, nego nastavi i nakon odlaska Francuza borbu s republikancima, ali ga ovi kod Queretara opkole i zarobe. Juarez ga dade osuditi na smrt i ustrijeliti **(1867.).**

Savezne države sjeverno-američke (»Unija«) poslije svoga oslobodenja sve polako se znatno podigle. 1803. stekoše kupnjom Loui-

siana, 1867. Aljašku; ugovorom dobiše od Španije Floridu. Srećnim ratovima s Mexikancima proširiše se na jugozapadu. Do god. 1860. naraslo je žiteljstvo na 31 milijun duša (danas 102 milijuna), na površini od preko 9 milijuna km². Od tog žiteljstva živjelo je 22 milijuna u sjevernim, a 9 milijuna (od toga 3½ milijuna crnačkih robova) u južnim državama. Medu sjevernim i južnim državama porodi se žestoka opreka: južnjaci su se služili kod obradivanja plantaža robovima, dok su sjevernjaci imali slobodne radnike. Južne države bijahu za slobodnu trgovinu, dok su sjeverne tražile zaštitne carine, koje bi bile u prilog njihovoj industriji. Do sporazuma je moglo doći tako, da južnjaci pristanu na ukinuće ropstva.

1860. izabran predsjednikom unije Abraham Lincoln, odlučan protivnik politike južnjaka. Zato se 11 južnih država združilo u poseban savez i izabralo za predsjednika Jeffersona Davisa. Ovo dade povoda

1861.—1865. krvavom građanskom ratu, koji se svrši pobjedom generala sjevernih država Granta kod Petersburga (1865.). Time bi spašeno jedinstvo Unije. Nato proglas kongres, da se ropstvo u čitavoj Uniji ukida.

1870. dobili su Crnci pravo glasa.

Znanost, književnost i umjetnost novoga vijeka.

A. Znanost.

a) Filozofija. Bacon Verulamski († 1626.) osniva sve na motrenju i iskustvu (induktivna metoda). Descartes († 1650.) prihvaća za glavni osnov svoga filozofskoga sustava dvojbu (skepticizam). Spinoza († 1677.) uči da je Bog i priroda jedno (Deus = natura, panteizam). Locke († 1704.), uči, da sve znanje potječe od ćućivanja (senzualizam). Leibniz († 1716.) osnivač je njemačke prirodne filozofije (monadologija). Spoznaju je kritici podvrgao najznamentiji filozof novoga doba Emanuel Kant († 1804.). Iza njega zareda čitav niz njemačkih filozofa kao Fichte († 1814.). Die Reden an die deutsche Nation), Schelling, Hegel, Herbart, Schopenhauer (pesimizam), Hartmann (hoće da na bazi egzaktnog empirizma pomoću induktivne metode spoji moderne prirodne nauke s metafizičkom spekulacijom; Philosophie des Unbewussten), Lange (Geschichte des Materialismus), Dubois Reymond (Die Grenzen des Naturerkennens: »ignoramus et ignorabimus«.)

Uu Francuza istaknuo se Fr. Comte († 1857.) osnivač pozitivizma. Na osnovu rada Charlesa Darwina (1809.—1822.), koji je iznio teoriju selekcije i descendencije organizma (»Ursprung der Arten«, Die Abstammung des Menschen) zašli su neki njemački filozofi u potpuni materijalizam (Büchner: »Kraft und Stoff«.)

b) Filologija. F. A. Wolf († 1824. Prologomena ad Honerum) udari osnov višoj kritici. Curtius G. bavi se grčkom gramatikom. Corssen († 1875.) znamenit je latinista i istraživač etrurskoga jezika. Böckh grčki epigrafičar i historičar (»Corpus inscriptionum graecarum«).

Mommsen († 1903.) (Corpus inscriptionum latinarum).

U komparativnoj filologiji istakoše se Max i Fr. Müller (Sanskrt, Vede). Germanisti: Braća Jak. i Wilh. Grimm († 1863., 1859.). Slavisti: Dobrowsky († 1829.), Kopitar († 1844.), P. J. Šafařik († 1861.), Miklošić († 1891.), Đ. Daničić († 1882.), V. Jagić.

c) Pravo. Mjesto narodnoga prava svuda bi uvedeno rimsko pravo, gdje nije već prije prevladalo. Sudstvo dođe u ruke izučenih sudaca. Na knazneno zakonodavstvo mnogo je djelovao Beccaria (1735.—1794.), koji je u svom djelu: »Dei delitti e delle pene« tražio, da se ukine tortura, smrtna kazna i da se uvede javno sudovanje.

d) Historiografija. Machiavelli († 1527.) i Guicciardini († 1540.) historičari Firenze. Machiavelli napisa i glasovito djelo: »Il principe«. Muratori je sabirač historijskih vrela i spomenika (»Scriptores rerum italicarum«).

Analitičku metodu prirodnih nauka počelo se uvoditi u povjesnicu krajem XVII. i početkom XVIII. vijeka. Istraživali se izvori, proučavao se jezik izvora, i tako se stvorila podloga pragmatičkoj historiji. Osnove paleografiji i diplomatici udarili su Montfaucon († 1741.) i Mabillon († 1727.). Du Cange († 1688.) sastavio je rječnik sredovječne latinštine.

Noviji francuski historičari: Guizot († 1874.), Thiers († 1877. historičar revolucije, konzulata i carstva), Mignet, Rambaud, Taine (Les origines de la France contemporaine), Seignobos, Lavisse itd.

Njemački historičari: Niebuhr († 1831. Römische Geschichte), prihvati prvi u rimskoj povijesti kritičku metodu; Mommsen (Römische Geschichte, Römisches Staatsrecht). Pertz († 1876.) je stekao zasluge za proučavanje sredovječne njemačke povijesti (»Monumenta Germaniae historica«). Uzor živoga, objektivnoga pragmatičkoga prikazivanja historije stvorio je L. v. Ranke († 1886.)

Engleski historičari: Gibbon (1794.), Macaulay († 1859.), Buckle, (Historija civilizacije u Engleskoj), Carlyle.

Slavenski historičari: Šafařik (Slovanske starožitnosti), Palacky († 1876.), Lelewel, Karamzin († 1826.), Solovjev († 1879.), Rački († 1894.), Ruvarac, Novaković, Smičiklas itd.

e) Geografija. Aleks. Humboldt († 1859.) udario je temelje fizikalnoj geografiji (»Kosmos«). Ritter († 1859.) Die Erdkunde im Verhältnis zur Natur und zur Geschichte des Menschen). Medu francuskim geografima znamenit je E. Reclus (»La Terre«).

f) Matematika. Newton († 1727.), Lagrange († 1813.), Leibniz.

g) Prirodne nauke. Astronomi Kopernik († 1543.), Galilei († 1642.), Keppler († 1630.), Newton (gravitacija), Laplace († 1827.), Leverrier († 1877.).

Botaničari: Linné († 1778.) i Jussieu († 1777.). Zoologi Cuvier († 1832.), Häckel,

Brehm. Mineralozi i geolozi: Werner, Buch, Suess (»Das Antlitz der Erde«). Kemičari: Berzelius († 1848.), Liebig († 1875.), Bunsen, Purkynje. Fizičari: Galvani († 1798.), Volta († 1827.), Faraday († 1867.), Helmholtz, Edison, Tesla.

h) Medicina. Najznamenitiji su medicinski fakulteti u Beču, Parizu i Berlinu. U Parizu se istakao Pasteur, u Beču Rokitansky, Škoda i Albert, u Berlinu Virchow, R. Koch. U najnovije doba se osobito usavršila kirurgija.

B. Književnost.

a) Talijanska književnost. Kao epičari proslavili su se Ariosto († 1533.), Orlando furioso) i Tasso († 1595. Gerusalemme liberata). Goldoni († 1793. pisac veselih igara). Alfieri († 1803. tragičar). Kao liričari su na glasu: Leopardi († 1837.), Carducci. Romanopisci XIX. vijeka: Manzoni († 1873. I promessi sposi), D'Annunzio, Fogazzaro.

b) Francuska književnost. U XIX. vijeku otresla se francuska poezija klasicizma i udarila novoromantičnim smjerom. Gospoda Staël († 1817. Delphine, Corinne, De l'Allemagne), Chateaubriand († 1848.), Hugo († 1885.), Lamartine († 1869.). Romanticizam zamijeni realizam, pa onda naturalizam. Najznatniji su predstavnici realizma: Balzac, Flaubert, Dumas sin Daudet, a naturalizma E. Zola.

c) Engleska književnost. Najveći dramatičar svih vijekova Shakespeare († 1616.). Milton († 1674.) je epski pjesnik (»Izgubljeni raj«.). Satiričar Swift (Gulliverova putovanja). U XIX. stoljeću istakao se kao veliki epičar i liričar lord Byron († 1824. Don Juan, Manfred, Corsar etc. »svjetska bol«), pa A. Tennyson (»Enoch Arden«). Romanopisci: Dickens, Bulwer i Scott († 1832.).

d) Češka književnost. Daniel Adam iz Veleslavina (1545.—1599.) sa svojim drugovima izdao kraličku bibliju, koju su »češka braća« prevela uzornim jezikom. To je »zlatni vijek« češke knjige, a onda nastupi iza bitke na Bijeloj Gori (1620.) potpuni zastoj. Mnogi od najznamenitijih muževa moraju ostaviti domovinu tako n. pr. Jan Amos Komensky († 1672.). Češke knjige kao krivovjerne spališe. Velika pogibao zaprijeti češkom jeziku i u doba Josipa II., koji je uvodio u urede i škole njemački jezik. Početkom XIX. vijeka preporodi se opet češka knjiga (»Dobrowski i Kollar, Čelakowsky). U drugoj polovini XIX. vijeka i na početku XX. vijeka rade na polju češke poezije i proze Erben, Halek, Neruda (novelista), Čech, Vrchlicky, Jirasek (romanopisac), Machar (liričar) itd.

e) Ruska književnost počela se svestranije razvijati tek za cara Petra Velikoga (gradanska ćirilica). Za prvih Petrovih našljednika ističe se Lomonosov († 1765.) kao didaktički pjesnik i pjesnik oda. Za carice Katarine II. živjeli su liričar Deržavin († 1816.) i dramatičar Fon Vizin († 1792.).

U XIX. vijeku povode se pjesnici najprije za francuskim uzorima (kao Krilov † 1844.),a onda našljeduju njemačke romantike (kao Žukovskij († 1852.). Na pošljetku zaredaše pjesnici, koji su počeli uzimati gradu svojim pjesničkim djelima iz narodnoga ruskoga života. Na čelu tim pjesnicima stoji Aleksandar Sergejević Puškin (1799.—1837.), veliki epski pjesnik (Evgenije Onjegin; Boris Godunov (dramatski oblik). Od savremenika i našljednika Puškinovih znameniti su lirsko-epski pjesnici: Lermontov († 1841. »Junak našega doba«), Nekrasov, dramatičar Gribojedov (»Gore od uma«) i Ostrovski (»Bura«).

Začetnik ruskoga realizma je Nikola Gogol (1809.—1852.) sa svojim znamenitim djelom: Mrtve duše. Pisao je i drame (kao n. pr. Revizor). Razvitku realističnoga romana u Rusa znatno je pridonio i kritičar V. G. Bjelinskij († 1848.). Od ostalih velikih ruskih romanopisaca i novelista, koji su ruskom romanu pribavili prvenstvo u svjetskoj književnosti valja istaknuti Dostojevskog († 1881. Braća Karamazovi, Idiot, Demoni, Zločin i kazna), Turgenjeva († 1883.), Gončarova (»Oblomov«), Lava Tolstoja (Ana Karenina, Rat i mir). Od najnovijih pisaca: Čehov (novelista), Gorkij, Andrejev itd.

f) Poljska književnost. Poljska književnost proživjela je svoje zlatno doba za dva pošljednja Jagelovića i njihovih prvih našljednika. Od pjesnika valja spomenuti Jana Kochanowskoga († 1584.). Najveći govornik i prozaik zlatnoga vijeka je Petar Skarga († 1612.).

Iza god. 1820. poče se rušiti pseudo-klasicizam francuski, koji je prevladao u poljskoj književnosti u polovini 18. stoljeća, a poljska književnost procvate na narodnom temelju. Preokret došao je iz Vilna, gdje se stvorila litavska škola, kojoj je bio voda Adam Mickiewicz (1798.—1855.). On se proslavio kao pjesnik soneta i balada i kao epski pjesnik (Konrad Wallenrod i Pan Tadeusz). Osim Mickiewicza radili su još Krasinski i Slowacki. U romanu i noveli odlikovali su se u novijoj poljskoj književnosti osobito plodni Kraszewski (1812.—1887.), Sienkiewicz, Prus, Žeromski, Wispiansky i dr.

C. Umjetnosti.

Preporod staroklasične umjetnosti — renaissance. Renaissanca doimala se svih grana umjetnosti, ali najviše graditeljstva. Tu se počelo najprije našljedovati staro-rimske uzore. Novi gradevni slog ima antikne konstrukcije i dekoracije, naročito upotrebljava stupove i lukove; kod gradnje crkvi upotrebljava se oblik centralni (oblik četvorine). Srednji dio gradevine presvoden je obično visokim kubetom.

Začetnik prve periode renaissance je Filippo Brunellesco (1377.—1446.), koji je dogradivao kube stolne crkve u Firenci i započeo gradnju Palazza Pitti, koji je postao uzoran za gradnju firentinskih palača. Renaissanca se usavrši pravo u 16. stoljeću (kasna renaissanca), a najznamenitiji su zastupnici te renaissance Bra-

mante (1444.—1514.) i Michelangelo Buonarotti. Glavno Bramantovo djelo je palača Cancellerije u Rimu, a Michelangelovo nastavak gradnje Petrove crkve, koju je započeo Bramante.

Izvan Italije raširi se renaissanca po Francuskoj (Vidi naprijed), –Španjolskoj (manastir Escurial), Njemačkoj (Vidi naprijed) i Engleskoj, ali se mora dosta dugo boriti s gotikom.

U 17. i 18. vijeku zamijeni renaissancu barokni slog, koji se razlikuje od renaissance gomilanjem dekorativnih stupova, kipova i uopće kićenošću. Do kraja dotjerani barok zove se rococo.

U 19. stoljeću služe se graditelji raznim prijašnjim slogovima tako n. pr. gotikom (F. Schmidt † 1891. bečka gradska vijećnica), renaissancom (Ferstel u Beču † 1883.); našljeduju starogrčke uzore, (Fr. Schinkel u Berlinu † 1841.), Leo Klenze († 1864. u Münchenu), Hansen u Beču † 1891. parlamenat), itd.

Cvjetanju kiparstva prokrči put Lorenzo Ghiberti († 1455.), koji se prvi otresao sredovječnih tradicija i počeo izučavati stare uzore. No najdublje se doimao kiparstva Michelangelo Buonarotti (1475.—1564.). Pietá. Mojsije etc.). Na polju plastike istaknuo se Michelangelov učenik Benvenuto Cellini. († 1572.).

Kasnije stade kiparstvo propadati, a procvate tek u prvoj polovini 19. stoljeća. Najviše se u to doba odlikovaše Canova († 1822.) i Thorwaldsen († 1844.). Od kipara 19. stoljeća ističu se još Nijemci: Schadow († 1850.), Dracke († 1882.), Fernkorn († 1878. Jelačićev spomenik u Zagrebu); Francuzi: Bosio († 1845.), Pradier († 1852.), d'Angers († 1856.), A. Rodin; Englezi: Gibson († 1866.), Hrvati: Rendić, Valdec, Meštrović.

U slikarstvu nastadoše u Italiji u svim većim gradovima talijanskim slikarske škole. Tako u Firenci, a glava joj je Michelangelo (Strop siktinske kapele), u Mlecima, gdje su najznatniji slikari Tizian († 1576.) i Paolo Veronese († 1588.) i lombardijska škola, čiji su najznatniji predstavnici Lionardo da Vinci († 1519; Pošljednja večera) i Correggio († 1534.).

Začetnici nizozemske škole su Hubert i Ivan van Eyck († 1426., 1445.). Kasniji se nizozemski slikari dijele na dvije škole: brabantsku (talijanski eklekticizam) i holandsku (naturalistički smjer). Glava brabantske škole je Rubens († 1640.), a glava holandske Rembrandt († 1669.).

Njemačka škola stupaše nekako sredinom između nizozemskog realizma i talijanskoga idealizma. Hans Holbein Mladi († 1543.). U Nürnbergu postala je posebna franačka škola, kojoj pripada Albrecht Dürer (1471.—1528.). Toj školi pripada i Luka Cranach († 1553.).

U 19. stoljeću istakoše se slikari, i to Nijemci: Cornelius († 1867.), Overbeck († 1869.),

Schadow († 1868.), Kaulbach († 1874.), Makart († 1884.), Max, Böcklin, Klinger itd. Francuzi: Delacroix († 1863.), Delaroche († 1856.), Vernet († 1863.), Ingres († 1866.), Courbet († 1877.) itd. Od slavenskih slikara: Čermak († 1878.), Brožik, Matejko, Siemieradzki, Vereščagin, Repnin, Mašić, Bukovac.